

the very highest machinery was introduced into each avenue of the park. Two large Corliss steam engines, each of about 50 h. p., will drive the main shafting. A condensing point will drive the main shafting. The condensed lines of shafting in the sides and roof will be connected where necessary. Steam power will be used for exhibitions. In the annex for hydraulic shows will be a tank 50 ft. by 180 ft. with 10 ft. of water. It is expected to exhibit all sorts of hydraulic machinery in full operation, and at the southern end of the lake will be a vertical lift, high by 40 ft. Water from the lake by the pumps on exhibition, probably be the water for the exhibition at Philadelphia of the waterworks system at our anniversary exhibition.

To the eastward of the main building the United States Government has erected a building covering about 100,000 square feet, in which will be deposited the exhibits for the various Government departments, representing the Indian, Army, Navy, Geological and mineral wealth, and other subjects, to illustrate the faculties and resources of the Government, in time of peace, and as a war power. There will be an interesting exhibition contributed by the Smithsonian Institution at Washington. From the highest ground, a short distance north of the inclosure, an observer, at a height will overlook all the buildings of the exhibition grounds and the city at large. This structure, erected by a Boston Corporation, is a colossal column of iron. Visitors are to be conveyed to the top by a spiral railway.

falls of the picture

The exhibition is to be open on May 10 and the reception of articles begins on Jan. 1 and continues after March 31. The official catalogue is in English, French, German, and Spanish. The departments of classification, as follows:—mineral, vegetable, and animal. 2. Manufactures fitted for food, or in the arts, the trade of combining processes. 3. Textile and decorative manufactures and ornaments for the person. 4. Apparatus and contrivances in construction and manufacture of mechanical machines, and products. 5. Tools, implements, machines, and appliances. 6. Motors and transportation. 7. Apparatus and instruments for the increase and diffusion of knowledge. 8. Public works, architecture, &c. 9. Plastic and graphic arts. 10. Objects illustrating efforts for the improvement of the human race. 11. The Sciences and physical, intellectual, and moral condition of man.

Mr. Philip Cunliffe Owen, of the Science and Art Museum at South Kensington, is at the head of the British delegation for this great International Exhibition at Philadelphia.

ASTRONOMICAL OCCURRENCES IN DECEMBER

(From the "Illustrated London Almanack" 1841)

The Moon will be situated to the right of the main galleries and to the left on the evening of the 21st, and to the left on the evening of the 22nd, and to the right on the evening of the 23rd. The Moon will be situated to the right of the main galleries and to the left on the evening of the 24th, and to the right on the evening of the 25th. The Moon will be situated to the right of the main galleries and to the left on the evening of the 26th, and to the right on the evening of the 27th. The Moon will be situated to the right of the main galleries and to the left on the evening of the 28th, and to the right on the evening of the 29th. The Moon will be situated to the right of the main galleries and to the left on the evening of the 30th, and to the right on the evening of the 31st.

the exhibition of	First Quarter on the	6th at 08 minutes after 12
square feet of wall.	Full Moon "	12th at 45 "
of floor-space for	Last Quarter "	16th at 05 "
of floor-space for	New Moon "	23rd at 4 "
the, the upper being		

She is nearest to the Earth on the afternoon of the most distant on the afternoon of the 25th.

Mercury rises in 18m. before sunrise on the 16th, 6th, 40m. on the 11th, 33m. on the 16th, and 4m. on the 21st. It is seen in the evening on the 16th, 7m. a.m., 21m. a.m., 27a. 18m. a.m., 1h. 40m. a.m., and 8h. 2m. a.m. the planet rising on these days at 6h. 27m. a.m., 7a. 18m. a.m., 1h. 40m. a.m., and 8h. 2m. a.m. the planet and Sun rise together, and the planet is light to the end of the year after this time. A descending node on the 8th in aphelion of the superior conjunction with the Sun on the 26th, a moon on the 27th.

Yenus is an evening star, setting on the 7th at 4:15 a.m. on the 21st. Venus is at her greatest distance from the Sun on the 27th, at 1.6 a.u. after the Sun, which is an interval increasing by 17th, to 1.6 a.u. by the 27th, and to 2.0 a.u. by the 30th. The planet setting at 8 a. 30m. p.m., at 45° N. latitude, on the 27th, at 8 p.m. respectively on these evenings. So the greatest distance from the Sun on the 27th, and nearest on the 29th.

[illegible]

very little surviving
fencing because of
the ravages of the
4 the cattle of the
are pastured in the
re pastured in the
Cristofal de la
pal galleries of the
pal, each 100 ft
of the the fencing
dock with a ground
line of the lower
0 several feet. The
highest the 45

Alto. 80/689 24th

Salvadori's *Phalaris*

Phalaris *indica*

Phalaris indica —

3(925)

12. 22
080741

4910
2910
153

A decorative horizontal border featuring a repeating pattern of stylized flowers and leaves. The pattern is symmetrical and fills the entire width of the image. In the center of this border is a rectangular frame containing text.

॥ अथविषमीशब्देन्दुशेखरव्याख्याप्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ब्रह्मेशाद्यैः सुरवरगणैः स्तूयमानैः पारोक्ष्यक्ताव्यक्तेः सजतिभरति प्रापयत्युच्चभावमयद्रुभंगात्सृजतिभुव
 नंब्रह्मरुद्रादिसाश्रीर्वक्षः श्लिष्टाजयतिसविभुः श्रीनिवासेवृषादौ॥१॥ आत्रेयवंशविधुना सकलकलापारदृश्वना सुधि
 या॥ श्रीराघवेन्द्रगुरुणा क्रियते शरैर्दुशेखरव्याख्या॥२॥ नवयुक्तिर्गुफिततया प्रौढांतां चंद्रिकां तु संक्षिप्य॥ विषमपदका
 क्यविवृतिं कुर्वेहं बालबोधाय॥३॥ पातं जलद्व्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयं॥ सती दीव्यतीति विग्रहः॥ कक्षः शुष्ककान
 नम्॥ कक्षस्तु दोर्मूलेशुष्ककानने इत्यभिधानं॥ मनोरमो मार्धदेहमिति॥ तेन मनोरमोक्तार्था प्रकाशनम्॥ मनोरमा
 याः क्वचिदुणत्वं सूचितं भवति॥ समुचितमिति॥ तत्त्वं चैतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वसंबंधित्वात्॥ तिरस्कृत्येत्यर्थेति॥ निवृत्त
 प्रेषणात्थातोर्हेतुमतिणिजितिभावः॥ वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति॥ शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः॥ स्वरसंधिस्तुनप्रवर्तते॥ व
 र्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् इति केयटोक्तं तु न युक्तम्॥ तदुपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादेऽपि सव
 र्णसंज्ञादिफलस्य दीर्घादेः तुल्यास्यसूत्रादाविवस्वरसंधेरत्र प्रवृत्तौ बाधकाभावात् इति दीक्षितोक्तं दूषणमुद्दिधीषुणा
 रत्नकोशकारेणोक्तः केयटग्रंथः उपजीव्यविरोधात्संधिर्नेत्यर्थकतया व्याख्यातस्तदूषयितुमनुवदति॥ यत्त्विति॥ त

आचाविकृताकारश्रवणमुपजीव्यजातशक्तिग्रहउपजीव्याविकृतश्रवणविरोधिसंधिकार्यनजनयतीतिभावः॥शक्त्यग्रहे
णेति॥इदमयुक्तम्॥नह्यकारादिषुशक्तिग्रहमुपजीव्यप्रवर्तमानंसंधिकार्यमर्थातरेशक्तिग्रहजननद्वारस्योपजीव्य
शक्तिग्रहनविहंतीतिरत्नकोशग्रन्थार्थः॥किंतूक्तरीत्याऽविकृताकारादिश्रवणमुपजीव्यजातःशक्तिग्रहःस्वोपजीव्यवि
कृताकारादिश्रवणंनविहंतीतितथाचत्वदूषणमपरात्थेषोर्धानुष्कस्यर्कठाडंबरमतुकरेति॥अकादिषुशक्तिनिश्चय
मुपजीव्यप्रवर्तमानंसंधिकार्यमुक्तनिश्चयविरोधिसंदेहाधायकतयानसंधिकार्यप्रवर्तयतीत्याशंकते॥नचेति॥आम्ना
यशब्दोद्घातार्थः॥अनुबंधानांमहेश्वरकृतत्वेतत्प्रत्याख्यानासंगतिमाशंक्यसमाधत्ते॥जमडणनमिति॥प्रत्याख्या
नभाष्यस्यदृष्टार्थकत्वरवंडनपरत्वेवृत्तिसूत्रस्यभाष्यासंगतिमाशंक्यसमाधत्ते॥वृत्तिसूत्रस्येति॥अतएवेति॥चतु
र्दशसूत्र्यावेदत्वादेवेत्यर्थः॥शरीरीति॥अनेनाशरीरेणेश्वरेणवेदःकृतइतिलभ्यते॥इदंतुनयुक्तं॥तस्यापौरुषेयत्वा
त्॥अस्पमहतोभूतस्यनिःश्वसितमितिश्रुतेश्चअनायासेनोच्चारितार्थकत्वात्॥विमर्शेविचारेक्रियमाणेशिवादागत
मेवैतत्सूत्रजालंननुदृक्कानिनादएव॥अंत्याःवर्णाश्चतुर्दशयत्रसमुदायेइतिद्विग्रहः॥अजितियोगविभागादच्॥यद्वा

चतुर्दशानां पूरणाश्चतुर्दशाः सर्वेषामप्यविशेषेण तथात्वात् ॥ विग्रहस्तु पूर्ववत् ॥ अंत्यमित्यस्यासमस्तत्वेत्यभूतश्चतुर्द-
शवर्णसमुदाय इत्यर्थः ॥ तत्करणं चेति ॥ अन्ये त्वनुबंधाः पाणिनि कृता एव ॥ समुपादिष्टमित्यस्येव मनुबंधा आसंक्तव्या
इति महेश्वरेणोपदिष्टमित्यर्थ इत्याहुः ॥ न नूपदेशपदस्यादेच उपदेशे इत्यादौ पाणिनीयापूर्वोच्चारणार्थकत्वमिव म-
हेश्वरीयापूर्वोच्चारणार्थकत्वं तथा च तन्निमित्तत्वं प्राप्तमित्यत आह ॥ मंत्रोपदेशवदिति ॥ न हि मंत्र उपदेशे निर्मित इति भ-
वः ॥ अत एवेति ॥ महेश्वरकर्तृकत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ इदं चिंत्य ॥ श्रीवा दरायणकर्तृकस्यापि भारतादेः सर्ववैदपाठयणज-
पुण्यफलकत्वोक्तेः ॥ ननु हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् उपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थबोधाभावेऽप्यण्प्रत्याहारकाले लणित्यकार-
स्येत्वं ज्ञालोपाभ्यामपह्णसंभवेनाक्षरसमाम्नापिकानामेव ग्राहकणस्त्रेऽप्यदेन ग्रहणेन सानुनासिकाकारस्यानणत्वा-
त्तेन दीर्घसानुनासिकग्रहणं न संभवतीत्याशङ्क्याह जातिग्रहणस्येति ॥ मामिति ॥ आनिति अशब्दस्य द्वितीया बहुवचन-
म् ॥ तस्य नष्टव्यप्रशानतिरुत्वेऽनुनासिकत्वे च आं इति रूपम् ॥ यद्यपि जातिपक्षे निरनुनासिकाकारस्यापि हल्त्वं सु-
वचं तथापि सानुनासिकोच्चारणबलात् सानुनासिकस्यैवाच्त्वजात्यवच्छिन्नस्य हल्प्रमित्यभिप्रेत्य सानुनासिकाकारे

वि-
३

तिस्तथैवोत्सर्गेण प्रवर्तितव्यमित्यर्थः॥ प्रतिषेध इति॥ तन्निमित्तत्वमित्यर्थः॥ एवमुक्तिमिति॥ एतदेव ज्ञापयतीत्याद्युक्तिः
नन्वेवं संग्राहकवाक्यार्थबोधे हलन्त्यं न विभक्तावित्यनयो रन्योन्याश्रयाभावेऽपि लक्ष्यसंस्कारकेऽप्युच्यमानवाक्या
र्थबोधेन्योन्याश्रयः सुख एवापवादवाक्यार्थबोधं विना तद्विषयपरिहारेणोत्सर्गवाक्यार्थोपप्लवायोगात्॥ यद्वा न विभ
क्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधेतद्विषयपरिहारेणेतस्य प्रवृत्तिः॥ एतत्प्रवृत्तौ सुप्तिङादिप्रत्याहारसिद्धिः॥ तत्सिद्धौ च न वि
भक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोध इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह॥ न विभक्ताविति॥ पदार्थज्ञानमात्रेणेति॥ तथा च न विभक्तावि
त्येतद्वाक्यार्थबोधाभावेऽपि तद्वटकप्रतियोगिसमर्पकतुस्मादिति प्रथमांतपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनांतद्विन्नत्वेन तन्नि
षेधाविषयत्वग्रहेण तत्रैतत्संज्ञाप्रवृत्तिः सुलभेत्याशयः अणुदिदित्यत्रोदितिकादीनांसंज्ञेति बोध्यं॥ तद्वल्लभ्यमिति
तेन हलविलेखलन इति धातौ लस्य नेत्वम्॥ उपदेशेन न्यत्वादि भावः॥ इदं त्यसदृशेनेत्यर्थ इति॥ प्रत्याहारनिष्प
त्तिकाले न्यस्यासत्त्वेऽपि तस्मिन्मात्रेण तत्सादृश्यज्ञानमिगादिशब्दघटककादिषु सुलभमित्याशयः॥ व्यक्तिपक्षार्थ
इति प्रत्युच्चारणवर्णव्यक्तिभिन्नेति पक्ष इत्यर्थः॥ अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायाघटकत्वेऽपि तत्प्रतियोगिनस्तथात्वात्

वि०
४

तेनेवसमुदायाक्षेपःसुलभः॥आहुरित्युत्तरमचिश्रुधात्वित्यारभ्यस्यष्टमित्यंतोग्रंथःप्रक्षिप्तःप्रकृतासंगतेः॥एवंविधे
नाग्रिमग्रंथेनपुनरुक्तेष्व॥समासाभावस्येति॥निपातएकाजनाडित्यादौकर्मधारयदर्शनादयुक्तमेतत्॥नान्तरीयक
तयेति॥अंतराविनाभवोन्तरीयः॥गहादित्वाच्छः॥ततःस्वार्थेकःनशब्देनसमासश्च॥प्राधान्यादित्संज्ञाभवनक्रियायामु
पदेशादित्यस्यान्वयभ्रमवारणायाह॥तत्रविद्यमाममिति॥क्रियामात्रकालोपाधिरितिमतेउपदेशशब्दआद्योच्चारणप
रः॥मतांतरेलक्षणयातदधिकरणकालपरः॥तेनेधादीनांधादेर्नेत्वं॥उपदेशेनंत्यत्वात्॥प्रधानक्रियान्वयेतुतदुर्वार
म्॥यद्यप्यधिकरणसप्तम्यंतस्यसाक्षात्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः॥तद्वृत्तक्रियान्वयइतिवक्ष्यमाणस्वसित्धांतरीत्याविद्य
मानइत्यध्याहारोनात्रावश्यकः॥अतस्वाक्षेपुषोंडइत्यत्रप्राचांविद्यतिक्रियाध्याहारो नव्यैर्दूषयिष्यतेतथाप्येधादे
र्धस्येत्त्ववारणायाप्रधानान्त्यविशेषणतयाविद्यतिक्रियाध्याहारःकृतः॥नचैवंक्रियान्वयोप्यस्यकर्त्रीद्यन्वयद्वारेणेवेति
कारकप्रकरणस्यशेखरविरोधःसाक्षादन्वयस्येवात्रस्वीकारादितिवाच्यम्॥तस्याक्षेपोंडस्तिष्ठतीत्यादिविषयत्वात्
यत्रहिकर्तृकर्मविशेष्यतयाक्रियाभासतेतत्रतद्वारेवसप्तम्यंतस्यक्रियान्वयसंभवेक्रियांतराध्याहारो नयुक्तः॥साक्षाद

प्रधानक्रियायामन्वयश्चायुक्तः॥अक्षशौण्डपदयोःसमासानापत्तेः॥यत्रतु कर्तृकर्मक्रियेतद्विशेषणेतथाकटेशेतेदेव
दत्तःस्थाल्यांपक्वओदनइत्यादौ॥तत्रतुसाक्षादेवक्रियान्वयः॥तत्रविद्यमानमंत्यमित्यत्रापीत्यमेव॥एवमक्षेषुशौण्डस्यवस्त्र
मित्यादावप्यध्याहृतविद्यतिक्रियायामेवसप्रम्यंतार्थस्यान्वयइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या॥यद्यप्येधादेर्धकारादिरुपदेशे
विद्यमानाकारस्येत्संज्ञोत्तरमंत्यश्चेत्युक्तव्याख्येयामप्येधादौधस्येत्संज्ञादुर्वाण॥तथाप्याद्येवयसिधनीदेवदत्तइत्यादावि
वधर्मिपारतंज्येणोपदेशकालावच्छिन्नांत्यत्वेपिभासतेइतिनकश्चिद्दोषः॥तेनेतिउपदेशइत्यस्येत्संज्ञाभवनक्रियायामन्व
यंविहायांत्यपदार्थान्वयिविद्यतिक्रियायामन्वयकरणेनेत्यर्थः॥अन्यत्रत्विति॥ऋहलोर्ण्यदित्यादौतत्पूर्वमपिहल्प्रत्याहार
सिद्धिसंभवादितिभावःअंतरंगत्वादिति॥तेननधातुलोपइतिसूत्रस्यधातुग्रहणंकिंलूजलवितेतिभाष्यसंगच्छतेऽधातुसं
ज्ञायाःक्रियावाचकत्वज्ञानाधीनत्वेनबहिरंगत्वात्॥सिद्ध्युत्तरमिति॥वर्णोपदेशकालेतदव्यवहितोत्तरकालेचहल्प्रत्या
हारस्यासिद्धेरितिभावः॥प्रायइति॥मनिनादेर्नकाराद्यभिप्रायेणप्रायःपदं॥तत्रहितवर्गीतर्गतत्वेननिषेधविषयतासंभाव
नयानविभक्तावितिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवतदविषयत्वनिश्चयेननिषेधवाक्यार्थबोधोत्तरमेवतत्रेत्संज्ञा॥एवंसुपःपकारेपि

वि.
५

विभक्त्यधटकत्वेन निषेधविषयत्वसंशयात् ॥ तस्यैवार्थवत्वादिति ॥ तेनैवेति ॥ इदमयुक्तं ॥ सानुबंधकेनानुबंधविनिर्मुक्तौ पस्थितेरसंभवात् ॥ आर्धधातुकस्येडित्वादेशोपदेशोत्तरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेजशत्वानापत्तेश्च ॥ तस्माद्वाकार्यबोधोत्तरमेव विधेयत्वप्रतिपत्त्युत्तरमेवेत्संज्ञालोपो ॥ उपदेशोत्तरकाले इत्संज्ञेति भाष्यमप्येवमेव कथंचिन्नेयमन्येतूच्चारणं परिनिष्ठितस्येवोच्चारणोत्तरमेव तदपहारेण काकस्येवनशब्दाद्धर्धतेत्याहुः ॥ तदुपस्थाप्य एवेति ॥ किति चेत्पादौ तद्दोष इत्यर्थ इति भावः ॥ तत्त्वाभावादिति ॥ इदंचित्यं अत्राउपीत्संज्ञाप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बद्धकजर्य इति वार्तिकस्वारस्येन चितिप्रत्यय एव तत्प्रवृत्त्या नदोष इति तु वक्तुं युक्तमिति केचित् ॥ कुंडिनचिचित्स्वरप्रवृत्तिरुचिबीजम् ॥ भाष्योक्तमिति ॥ इदंच भाष्यं अनुबंधानां प्रयोगा समवायित्वात् ॥ प्रयोगा समवायिनश्चाणत्वद्ग्रहणकशास्त्रे पुनर्वृत्तिरित्यभिमानेन ॥ न व्यमते पीषिसमुदायस्यैवार्थवत्त्वेन तदैकदेशेकारस्य निरर्थकत्वात् ॥ अणुदित्सूत्रा प्राप्तेः ॥ अत्र केचिदित्यारभ्याहु रित्यंतो ग्रंथोऽस्मत्कृतत्रिपथगायां विवृत्तः ॥ विधाविति ॥ इदमयुक्तं ॥ न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात् ॥ अित्यादिर्नित्यमित्यादेर्मिदो ध्यार्थकत्वेन सो भवतीत्यर्थेऽपि स्वरसिद्धान्तकारेत्सं

ज्ञ क इति विशेषणवैयर्थ्यात् ॥ एवमनुवादेपीत्यग्रिमग्रं योप्युक्तं ॥ बोधक एव नकारेत्संज्ञकत्वस्य पूर्वमुक्तं ॥ तत्र
नाच्परइति ॥ आट आकार इति शेषः ॥ अभ्रर्भा अप एतद्वावृत्तिरिति ॥ नन्वस्याप्यादेशत्वात्कथमेतद्वावृत्तिरिति
चेन्न ॥ स्वयमेव परिनिष्ठितप्रयोगरूपत्वेन प्रयोगशसनकरणत्वरूपोपदेशनशब्दार्थाभावादित्याशयात् ॥ कैयटे तु
शास्त्रे उच्चारितो योऽनुनासिकः स इत्संज्ञक इत्युक्तं ॥ पूर्वे प्रातिपदिकत्वे इति ॥ अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरित्य
नेनापि विरुणत्थि इति बोध्यं ॥ यदा मंजकादि निवृत्यर्थं प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति तदा यं प्रतिषेध इति
कैयठोक्तं वार्तिकोक्त्या नबीजं दूषयितुमाह ॥ एतद्भाष्येति ॥ न च प्रातिपदिनां प्रतिषेधे चित्रडादीनामपीत्संज्ञानापत्तिरि
ति वाच्यं ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञानस्याद्यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा ॥ तद्यथाऽऽ गस्ति कौंडिन्ययोरग
स्ति कुंडिनजित्यग्रिमभाष्येण वार्तिकारंभे कुंडिन च श्रकारस्येत्संज्ञानस्यादित्येवं परेणास्यापि दोषस्य दत्तप्रायत्वात् ॥ ल
स्यासित्थेति ॥ भावे घजंतत्वेपिलक्ष्यसिद्धिप्रकारश्चंद्रिकायामुपपादितो द्रष्टव्यः ॥ लोपश्चेति इदमनुबंधा अनेका
ता इति पक्षाभिप्रायेण तत्पक्षे शकारस्यादेशबोधकसमीपेशकारोच्चारणमात्रेण शित्वांगीकारादिति बोध्यं ॥ आनुना

वि०
६

सिक्खवंतइति॥ नकर्मधारयान्मत्वर्थी यइतिनाश्रितं असुब्वतइतिभाष्यप्रयोगेणक्वचिल्लाघवानादरात्॥ यणापत्ति
रिति॥ वस्तुतआंगत्वाद्यस्येतिलोपापत्तिर्द्रष्टव्या॥ नचेत्वंतदपवादः॥ इकारलोपानपवादत्वात्॥ कारिकादौचारितार्थी
च्च॥ ऊकालोच्॥ एकद्वित्रिमात्रकत्वेति॥ एकादिनवांतानां हंदूस्यासाधुतायाः स्वेनवक्ष्यमाणतया एकद्विकरणे हेतुरि
तिवदयमप्यसाधुरेव॥ तावदत्रकालग्रहणमिति॥ अन्येतुशब्दस्यलक्षणभेदमात्रापरत्वेनवर्णपरत्वाभावान्माणु
दित्सूत्रप्रवृत्तिरित्याहुः॥ तितउच्छत्रमिति॥ ननुवर्णादूर्णातरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायस्यस्वीकारेणअइत्यस्य
नद्विमात्रत्वमितिचेन्नावर्णेच्चारणाधिकरणकालत्वेनादोषात्॥ तदेतदभिप्रेत्यवक्ष्यते॥ अच्ग्रहणमिति॥ अंतरं
गत्वेनेति॥ कार्थिणोपिनिमित्तत्वमाश्रित्येदं॥ सइति॥ उर्ध्वभागप्रतिहतवायुव्यंजितोजित्यर्थः॥ हलउदात्तादिसंज्ञा
यांबाधकाभावंचाह॥ हलस्वरइति॥ तथाचहलउदात्तादिसंज्ञायांकिंबाधकंनतावदचः स्थानेउदात्तस्यहलआपत्तिः
॥ आंतर्यतोऽचएवोदात्तस्यप्रवृत्तैः॥ नापिहलस्थानेतस्यापत्तिर्हलस्वरप्राप्तौव्यंजनस्याविद्यमानवत्वादित्यर्थः॥ श
क्तेति॥ तां तादृापिबोध्यं॥ विवृत्तस्येत्यर्थइति॥ मातृकायांक्लीषत्सृष्टएवलृकारोदीर्घइतिभावः लोकइति॥ पु

तावेचइदुतावित्येतद्विषयः॥चतुर्मीत्रास्तुकांदसाइतिभावः॥तुल्यास्यप्र॥यजुष्येकेषामिति॥नन्वत्रप्रयत्नभेदादेवनसा
वर्ण्यमित्यरुचेराह तद्वानासामिति॥अनेनयावत्स्थानसाम्यएवसर्णसंज्ञेत्यत्रायंनिर्देशएवज्ञापकमितिसूचितंभ
वति ह्रस्वदीर्घयोरिति॥इदमुपलक्षणं॥उदात्तानुदात्तयोरित्यपिबोध्यं॥ननुमात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकंति
तिवक्ष्यमाणग्रंथेनास्यविरोधः॥तत्रह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यबाह्यत्वोक्तेरितिचेन्न॥तज्जनकयत्नानांबाह्यत्वे
पितत्तत्स्थानस्थितवायुसंयोगानामास्यांतर्गतत्वाविरोधात्॥तथापीति॥नन्विकारेकारयोःसावर्ण्यदुर्वारम्॥इकार
स्यापिकंठतालुत्वादितिचेन्नविवृततरत्वादिप्रयत्नभेदेनसावर्ण्यस्यवारयितुंशक्यत्वात्॥अतएवैतौर्नसावर्ण्यं॥
किंचवस्तुतःकंठस्थानत्वंनसावर्ण्योपयुक्तम्॥किंतुशिखायांतथोक्तमेवतदेतदभिप्रेत्याह।भिन्नस्थानकथनेति॥ए
षामिति॥जमडुणनानामित्यर्थः॥जमडुणनानामपिनासिकास्थानत्वेशिखायामेषांतत्स्थानानुक्त्यान्यूनतास्येदितिभा
वः॥जिह्वाग्रादविति॥अत्रतद्व्यवहारःप्रातिशाख्येओर्लघुप्रयत्नतरइत्यत्रचबोध्यः॥तत्रहिलघुतरःप्रयत्नोजिह्वाग्रा
दिर्यस्योच्चारणइतिविग्रहेजिह्वाग्रादीनांप्रयत्नशब्देनव्यवहारात्॥लघुतरत्वंचशिथिलत्वं॥कडयोःसावर्ण्येआनुना

कि०
७

सिक्कमेषामधिकौगुणइतिभाष्येणनासिकायाआस्यशब्देनतत्रत्यप्रयत्नस्यप्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनरूपायुक्तिर्विषय
माणागुणशब्दस्यसावर्ण्यानुपयुक्तत्वांतरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपार्थबोधकत्वेगुणशब्देनापिसूचिताभवति॥इत्य
भिप्रेत्याह॥वर्णाभिष्यक्त्यनंतरइति॥ननुगुणशब्दस्योक्तार्थकत्वेवृत्तिरदैजितिसूत्रस्यस्यभेदकत्वाद्गुणस्येत्यस्यापि
तथैवार्थः स्यात्॥तथाचैकोयमात्मोदकंनामतस्यगुणभेदादन्यत्वंभवति॥अन्यदिदमुष्णमन्यदिदंशीतमितिदृष्टांत
भाष्यमसंगतंस्यात्॥तेनतस्यधर्मार्थकत्वलाभादित्याशंक्यगुणपदस्यानेकार्थत्वेनसमाधानमभिसंधायाहअकार
दिनिष्ठेति॥तर्ह्युदात्तत्वादीनांगुणत्वव्यवहारानुपपत्तिः॥स्वाश्रयवर्णजनकस्यानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्त
स्यतज्जननेऽनुपयोगादित्यतआहउदात्तत्वादीनामिति॥नचोदात्तत्वाद्यंशोउक्तदृष्टांतभाष्यंनस्वारसिकमितिबाच्यं
॥तस्यानुनासिक्याशेषस्वारसिकत्वेनोदात्तत्वाद्यंशोकथंचिद्योजनीयत्वात्॥उदात्तत्वादीनांसावर्ण्यानुपयुक्तत्वंतूदा
त्तादिजनकयत्नस्येत्यादिनावश्यमाणंद्रष्टव्यं॥नन्वेवंडादीनामपिस्वरूपोत्पत्तौकंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगस्यैवहेतु
त्वं॥तद्गतानुनासिकजननेतुनासावच्छिन्नवायुसंयोगस्यहेतुत्वमिति कडयोरपितुल्यस्यानत्वंनासिकायाआस्यात

र्गतत्वेपिसुवचमिति तस्यास्तद्बहिर्भावोपपादनप्रयासोऽपि मोक्षार्थ इत्याशंक्याह ॥ डगदीनामिति ॥ नन्वेव शिष्यायां डग
दीनां नासिकास्थानानुक्त्या न्यूनतैत्याशंक्याह ॥ अनुस्वारेति ॥ एतेन प्रथमदूषणं निराकृतं वेदितव्यं ॥ द्वितीयं निराचष्टे क
डयोस्त्विति अतएव बाध्यते ॥ नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणादेवेत्यर्थः अन्येतु मुख
नासिकावचन इति सूत्रे मुखनासिकमावचनमस्य मुखनासिकावचनः ॥ किमिदमावचनं ॥ ईषद्वचनमावचनं ॥
किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनमिति भाष्येण भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकयेति कैयटग्रंथेन च डगदी
नां भागतो नासिकास्थानत्वं भागतो मुखस्थानत्वं मिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥ मुखोपसंहितावानासिकावचनमस्य सोऽयं मुख
नासिकावचनमिति भाष्येण मुखस्य नासिकायाश्चेदंतरालं स्थानांतरमेवानुनासिकस्येति दर्शयतीति कैयटेन च सु
खनासिकयोरंतरालं स्थानांतरमेवेत्यपरः पक्षः ॥ मुखद्वितीयावानासिकावचनमस्येति भाष्येण यदा तु सर्व एव व
र्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते इति कैयटेन च सर्वभागावच्छेदेन मुखेन नासिकया चोत्पत्तिरिति तृतीयः पक्षः ॥ त्रिष्व
पि पक्षेषु नासिकानास्यांतर्गतेति स्पष्टमेव ॥ किंच मुखग्रहणं किमर्थं ॥ नासिकावचनोऽनुनासिक इत्युच्यमाने यमानु

वि.
८

स्वराणां प्रसज्येत॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थं मुखवचनो नु नासिक इत्युच्यमाने कचटतपाना मेव प्रसज्येतेति भाष्येण नासि-
कानास्यांतर्गतमिति स्पष्टमेवोक्तं भवति॥ नासिकायास्तदंतर्भूतत्वेनासिकास्थानानां यमानुस्वाणामपि मुखवचनत्वेन कचटतपाना मे-
वेत्यवधारणासंगतेः। प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणखंडनपरभाष्येण च नासिकानास्यांतर्गता मुखनासिकावचनमिति सूत्रमपि
नासिकाया आस्यबहिर्भावे समंजसं। तथा च। सानुनासिकाकारदीनां डीनां चोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरूपोत्पत्तिः। आनुनासि-
क्यंतूभयेषां धर्मः॥ इयंस्तु विशेषः। अकारादीनामनुनासिक्यादयेन नियताः डकारादीनांतु नियता इत्यनुस्वारयमानां चेति शिक्षायास्त्वे-
षां नासिकैव स्थानमित्यर्थः। गुणशब्दस्तु धर्मपर एव तथैव लोकप्रसिद्धेः। सावर्ण्यानुपयुक्तत्वं तु न गुणशब्दार्थः मानाभावात् एकोयमा-
त्मेदं कं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवत्यन्यदिदमुष्णमिति भाष्यस्वारस्येन च गुणशब्दो धर्मपर इति लभ्यते॥ आंतरतम्यपरीक्षोपयु-
क्तश्चेति विशेषणवेयर्थ्यं च॥ न च पृथक् पृथक् द्वयप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तद्विवक्षितं शक्यं। त्वन्मते आभ्यंतर प्रयत्नानामपि गुणत्वाप-
त्तेः। स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यभियुक्तौ तौ प्रमाणस्पष्टयक्करणं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन। यद्वा पाणिनीयशिक्षायां यस्य यस्य वर्ण-
स्य यद्यत्स्थानमुक्तं तत्तदैवास्पर्शशब्देन गृह्यते। पंचमानां च नासिकास्थानानुक्त्या न तस्यास्पर्शशब्देन ग्रहणं। अनुस्वारयमानां चेति॥ चश-

धारणे सचभिन्नक्रमः॥ नासिकैव स्थानमित्यर्थः॥ तथा च यस्य वर्णस्य पाणिनीयशिक्षायामुक्तं स्थानं वर्णांतरस्यापि तत्रोक्तं
 तद्व्यं परस्परं स वर्णसंज्ञा भवतीति तुल्यास्य सूत्रार्थवलयोस्तु न सावर्ण्यम् शिक्षोक्तकंठादिस्थानपर्याप्तस्थानताया एव स वर्णसंज्ञो
 पयोगित्वात्॥ न चैवं कडयोः सावर्ण्यानापत्तिः॥ शिक्षांतरे डकारस्य नासिकास्थानत्वोक्त्या कंठपर्याप्तस्थानत्वाभावा
 दिति वाच्यं॥ पाणिनीयशिक्षोक्ततत्स्थानकत्वे सति तदुक्ततदितरस्थानराहित्यस्यैव तत्पर्याप्तस्थानकत्वशब्दार्थत्वेन वि
 वक्षितत्वात्॥ शिक्षांतरोक्तस्य च प्रायेणे तच्छस्त्रीयकार्यनिर्वाहानुपयुक्तत्वात्॥ अतएवाङ्गसूत्रेऽकारस्य विवृतोप
 देशः कर्तव्य इति वार्तिकभाष्ये संगच्छेते॥ अन्यथा शिक्षांतरे आकारस्य विवृततरोक्त्या तदसंगतिः स्पष्टेव॥ यावत्साम्यं तु
 न तुल्यशब्दार्थः तेजसा सूर्यतुल्यो ब्राह्मण इत्यादौ यत्किंचित्साम्येऽपि तुल्यशब्दप्रयोगदर्शनात्॥ लुग्वेति सूत्रे उदोष्ठ्येति सू
 त्रे च पर्याप्तिर्न विवक्षितेति॥ अदुह हि वु उर्षतीत्यादौ न दोष इत्याहुः॥ समुदितमिति॥ तदेव स्थानत्वपर्याप्त्यधिकरणमित्य
 र्थः॥ तथा च न वलयोः सावर्ण्यमित्यर्थः॥ प्रत्येकमिति॥ अतएवाग्रे षचतुर्धीकरोतीत्यस्या ग्रीषोमीयेऽप्रवृत्योभोवाविशे
 षादितिकात्यायनसूत्रस्याप्रामाण्यं जैमिनिनोक्तं॥ वस्तुतः देवतार्थकतत्थितस्येंद्राग्रादौ चतुर्धीकरणादिवारणाय तथा

किं

स्वभावांगीकारेऽपि इतस्तत्थितेतथाऽनंगीकारात्॥ अतएव देवदत्तस्य तद्वायायाश्चापत्येदैवदत्तिरित्याद्यप्रयोगप्रतिज्ञाविरो-
धाच्चेत्युक्तीत्याऽदुक्कहिबुर्जर्षतीत्याद्यसिद्धिरिति दूषणं द्रष्टव्यम्॥ नाज्झ लाविति सूत्रेणेति॥ वस्तुतस्तूष्ण गामीषद्विदु-
तत्वेऽपीषत्सृष्टत्कारलकारयोः सावर्णेयहोत्कारइत्यत्र तोल्लीति परसवर्णापत्यातयोस्तदभावाय नाज्झ लाविति सूत्रस्या-
वश्यकत्वात्॥ अधिकं नाज्झ लाविति सूत्रेऽस्मत्कृतव्याख्यायां कोस्तुभप्रभायां बोध्यम्॥ स्पर्शेत्यादेः क्रमेण स्पष्टेष्वस्पष्ट-
विवृतसंवृतव्याख्यानरूपत्वं ईषद्विदुतत्वं चेति॥ ईषत्सृष्टत्वमित्यर्थः यणामिति यणामीषत्सृष्टत्वं स्यापि व्यापकधर्मस्य सत्त्वेन यका-
रस्य च वर्गेण रेफस्य च वर्गेण सावर्ण्यापत्तिः तथा च स्थानांश इव प्रयत्नांशोऽपि यावत्साम्यमेव विवक्षितमिति भावः॥ अंचितइति न-
नु यकारगतानुनासिकस्य नासिकास्थानत्वेऽपि यकारस्य तत्स्थानत्वाभावात् न तस्यानुस्वारेण स्थानत आंतर्यं॥ किंतु जकारस्यैवेति
स एव प्रवर्तते॥ अतएव जुडुवेत्यत्र जकारः परसवर्णेनेति विवरणे उक्तमित्यरुचिराह॥ आदाविति॥ तेन यरेनुनासिक इत्यत्र सव-
र्णग्रहणापकर्षेऽपि चतुर्मुख इत्यादौ णकारापत्तिर्न॥ प्रयत्नभेदादिति॥ ननु अनेनेव विवृतस्य संवृतादेशे तस्यासिद्धत्वेनोत्तरेण
कारो विवृत एवेति दीर्घो दुर्वार इति चेन्न॥ अअइति षड्भिर्द्वैशेनोत्तराकारस्य मूलतएव संवृतत्वकल्पनात्॥ घत्यजश्चानुनासि-

वे सृ

केष्विति॥ ननु घत्वे कृते जश्त्वमपवादत्वात् बाधित्वाऽनुनासिकं चांतरंगत्वाद्वाधित्वाभूभावेन कश्चिद्दोष इत्यरुचैरह॥ वस्तु
 त इति॥ परत्वाज्जश्त्वेति॥ नच भय इति वत्वं जस्त्वा नुनासिकत्वयोरपवादः॥ तांते चरितार्थत्वात्॥ तत्र तसौ मथ्यत्वर्थे इत्यने
 न भत्वाज्जश्त्वाद्यप्राप्तेः॥ इदमुपलक्षणमधिकारत्वाभावे गोमानित्यादौ तलोपाद्यापत्तेः॥ अतएव न मुनेति॥ अतएव वाक्यभे
 देनान्वयादेव॥ तन्निषेधेऽसिद्धत्वनिषेधः॥ पदैकवाक्यतयान्वये तु अदसो सेरित्यादिनाऽसिद्धत्वविशिष्टस्य मुत्वस्य विधानेन
 मुने इत्यनेनापि तथाविधस्य मुत्वस्येव निषेधत्वेनामुनेत्यत्र मुत्वानापत्तिः॥ असिद्धत्वस्य प्राधान्येना विहितत्वेन तन्निषेधा
 योगात्॥ शास्त्रप्रवृत्ताविति॥ तेनाग्नी इतीत्यत्र भुते प्रवृत्ते पितृस्या सिद्धत्वात् प्रगृह्य संज्ञा प्रवृत्तिः॥ अंतरंगत्वादिति॥ पूर्वत्रासि
 द्धनिमित्तकत्वादित्यर्थः॥ वस्तुतोऽस्यांतरंगशब्दार्थत्वाभावात्॥ उदाहरणाभावाच्चासंगतमेतत्॥ सपादसप्ताध्यायीस्य कार्य
 संभावनायां त्रैपादिकस्याप्रवृत्तेः॥ अग्नी इतीत्यादावपियथोद्देशपक्षाप्रयणेन भुतात्पूर्वमेव प्रगृह्य संज्ञा॥ शास्त्रप्रवृत्तौ निया
 मकमिति॥ पूर्वोक्तत्वणो प्रगृह्येति सूत्रस्य वक्ष्यमाणशेखरदिशोपपन्नं॥ सो दीर्घमिति॥ सो विलोपे चेति सुलोपः॥ उदीर्ण इति
 ऋगतावित्यस्योत्पूर्वस्य रूपम्॥ आत्मांतःकरणमिति॥ इदमसंगतं॥ आत्मपदस्य जीवपरत्वे बाधकाभावात्॥ इच्छयोत्यन्य

नैति॥ इह योऽन्नोयत्नोयस्मिन्निति विग्रहः॥ तथा च विवक्ष्येत्येतत्॥ यत्नेनेत्येतस्याप्युपलक्षणमिति भावः॥ ततो यत्नविशेषेणेति॥ इदमेक एव यत्नः कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं॥ तस्मात्तेनैव यत्नेनेति वक्तुमुचितम्॥ ओपाधिकभेदाभिप्रायेण वाक्यं चिद्योज्यं॥ वायुप्रेरणारूपमिति॥ अल्पवायुमहावायुप्रेरणारूपमित्यर्थः॥ अवि वक्षेति॥ कार्यानुपयोगित्वमित्यर्थः॥ अतएवेति॥ पूर्वत्वाभावादेवेत्यर्थः॥ तथा च वर्गेष्वद्या श्रुत्वा एव यमा इति प्राचीनविवरणं तत्सदृशार्थकतया योज्यमिति भावः॥ ननु राज्ञामज्ज्ञामित्यादौ श्रुत्वं न स्यात् यमेन व्यवधानादिति चेन्न॥ अशंरीरं यमं प्राहुरित्यादिवचनेन यमादीनामशरीरोक्त्या तद्व्यवधानस्या किंचित्कृत्वात्॥ अयोगवाहा इति॥ द्वितीयचतुर्थयमभिन्ना इत्यर्थः॥ निष्कामूलीय इति॥ उपध्यानीयस्य स्थानकथनं तूपध्यानीयोपधसोऽस्योक्तेजश्त्वेन बकारार्थकं चिद्रवतीति भावः॥ यमादीनामिति॥ आदिपदैः नानुस्वारविसर्गोऽत्र यमानुस्वारयोर्नासिकास्थानकथनं॥ अथ मुखग्रहणं किमर्थं नासिकावचनोऽनुनासिक इति यत्पुच्यमाने यमानुस्वारणामेव प्रसज्येते इति भाष्योक्तदिशमुखग्रहणं व्यावृत्तिबोधनाय॥ आदंत इति॥ स्खः कचेति कप्रत्ययांतो दंतस्ततश्चाप्॥ नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम्॥ अंतस्थाभिश्च संयुतमिति शिक्षावाक्यानुरोधादिति भावः॥ एतेन विश्वपाशब्दवदादंतत्वे

ईषत्सृष्टमंतस्थानामिति निर्देशासंगतिरित्यपास्तम् ॥ स्पर्शोष्मणोरिति ॥ मातृकापेक्षयेदं ॥ नाज्भ्र लावित्यादि निर्देशेनेति ॥
चभयोः सावर्ण्याभावेह स्पस्थानेभः पूर्वसवर्णो न स्यादिति भावः ॥ अशक्यत्वं स्यादिति ॥ इदमयुक्तं ॥ अयोगवाहानां दीर्घादीनां
सानुनासिकपवलानां दुःसृष्टसंज्ञकङ्कारस्येष्टसृष्टऋकारलृकारयोश्चासत्त्वापत्तेः ॥ अक्षरसमाम्नायेऽेषामनुपदिष्टत्वात्
एओङ् सूत्रस्य मनुपदिष्टं सत्कथं विज्ञातुं शक्यमिति भाष्यं तु वेदलोकसाधारण्येन सावर्ण्यानित्यत्वं ज्ञापकत्वायोगात् ॥ न च
स्थानेतरतमसूत्रेण निर्वहः ॥ वकारस्य स्थाने लृकारस्वरूपसंप्रसारणापत्तेः ॥ तस्माद् वकारस्य लृकाराभावाय वर्णोपदेशे लृका
रपाठ इत्येव तत्त्वं ॥ एथगनुबंधत्वेति ॥ गस्त्वृत्प्लुगंतो एजृभ्राजृदीप्तावित्यादौ ॥ ओकारस्योष्मत्वमिति ॥ एतच्च प्रकृतानुपयु
क्तत्वादुपेक्ष्य ॥ एकारशकारादीनामिति ॥ अन्येत्वाकारहकारयोरादिपदेन ग्रहणमित्याहुः ॥ अत्रादिशब्दग्राह्यं चित्यमिति के
चित् ॥ यजुष्येकेषामिति निर्देशादिकारैकारयोर्न सावर्ण्यं ॥ नन्वकारहकारयोः सावर्ण्यं शिवोर्च्य इत्यादौ हशिचेत्येव सित्थेऽ
तोरेरिति व्यर्थं तस्मात्तयोस्तन्नेत्याशंक्याह ॥ हशिचेत्येवेति ॥ तथा च अकारहकारयोरपि सवर्णसंज्ञासत्त्वादाकारेपरतोपि हशि
चेत्युत्वे प्राप्ते ह्रस्वाकार एवेति नियमार्थमतोरेरिति सूत्रमिति भावः ॥ अतएव भाष्ये इति ॥ आकारप्रश्लेषादेवेत्यर्थः ॥ अणसु

दिश्येति ॥ तेन संज्ञायाः संज्ञिनः पूर्वमुच्चारणं न दोषाय ॥ तस्या एवोद्देश्यत्वादिसूचितं भवति ॥ एतत्परिभाषाज्ञापकमिति ॥
 स्यात्पुलाकन्यायेनेकदेशानुमत्येति बोध्यं ॥ दूषणांतरंचाह ॥ जातिपक्षे इति ॥ अप्रत्ययइत्यस्याविधीयमानार्थकत्वे तु
 जातिपक्षप्राप्तस्य निषेधो न स्यात् अनंतरस्येति न्यायात् तस्य पदसत्त्वाच्चेति भावः परस्त्वमिति तथा चाणुदित्सूत्रे च ग्रह
 णमेव कार्यं हयवर्गसूत्रस्य मथ किमर्थं तस्या नामणसूपदेशः क्रियत इति भाष्यत्वे कदेश्युक्तिरिति भावः ॥ सवर्णस्य चे
 ति ॥ चकारस्य रादसवर्णस्यापीत्यर्थः स्यादित्यत आह ॥ चोभिन्नक्रम इति ॥ ग्राहकसूत्र एवेति ॥ एतन्नियमपरेतपरसूत्रेपि
 बोध्यं इति तु न युक्तमिति ॥ तपरसूत्रेऽणपदानुवृत्तौ तु युक्तमेवेतत् ॥ अत्र परेणाणग्रहणोत्तरादिति तपरकरणं भाष्योक्तम
 पिज्ञापकबोध्यं ॥ तदुपपादनप्रकारस्तु कौस्तुभप्रभायां बोध्यं न प्राप्नोतीति ॥ अत्र हेतुर्व्यक्तिपक्षे तत्रत्या तत्पत्यव्यक्तयोर्भेदे नैत्येता
 वानेव चारितार्थे नैत्यंतस्तु अणग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनपरः ॥ नन्वाद्यवर्णे पुरणित्यादौ कथं ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः ॥ व्यक्ति
 पक्षे पाणिन्युच्चारितस्याक्षरसामान्यायस्याभेदात् इत्यत आह ॥ णकारादिचिहेनेति ॥ नन्वादि रंत्येनेत्यत्र सह ग्रहणात्समुदाय
 स्येव संज्ञात्वं ॥ तथा चाणित्यत्राकारस्य निरर्थकत्वात् कथं तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिरित्यत आह ॥ तत्रत्येति ॥ ननूपस्थितस्यानु

ञ्चारितत्वात्कथं प्रत्यायकत्वमत आह ॥ उच्चारिताभेदेनेति ॥ नन्वेवं च नकारादिचिन्हेनेति पूर्वग्रन्थोऽसंगतः ॥ अण्पदेन वर्णस
माम्नायस्यानामेवोपस्थितेः ॥ आद्यावर्णोपस्थितेरितितु असंगतमनुपयुक्तं च ॥ तस्य निरर्थकत्वेनानुपस्थापकत्वात् इति चेन्न
प्रत्याहारद्यवर्णेणकारादिचिन्हेनाक्षरसमाम्नायस्योभेदग्रहणं विनोच्चारिताद्यवर्णोभेदेनाक्षरसमाम्नायस्यस्यग्रहणासंभव
इत्याशयात् ॥ प्रकृतेरिति ॥ अस्यच्चावित्यादौ दूषणांतरं चाह ॥ प्रत्याहारघटकेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ उच्चारितस्येवेति ॥ अण्ग्रहणं
चेति चेन्ननाज्झलाविति सूत्रसंग्रहः ॥ ननु ऋलृवर्णयोः सावर्ण्येपि ऋकारेण न लृकारग्रहणं विभिन्नजातित्वात्सावर्ण्यं तु हे
तुलृकारइत्यत्राकः सवर्णेदीर्घार्थस्यादित्याशंक्याह ॥ ऋलृवर्णयोरिति ॥ ननु समानजातित्वादेशो सावर्ण्याभावात् हेतुलृकार
इत्यत्र सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह ॥ एतद्यतिरिक्तेति ॥ तथा च सावर्ण्यमपि समानजातित्वाव्यापकत्वात् समानजातित्वादे
शेनैवातिदिष्टमिति भावः ॥ ननु ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्याविधानेन पृथगनुबंधकरणेन कस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यमित्यत आह ॥ एथमि
ति ॥ अत्र पक्षे इति पाठः व्यक्तिपक्षे इतितु अपपाठः ॥ अनन्वयात् ॥ तस्य सर्वस्येति ॥ संयोगांतलोपादेः ॥ शब्दबोध्यो वर्ण इति इद
मयुक्तमुच्चारितस्येव प्रत्यायकत्वात् ॥ इण्प्रत्याहारेऽनुते चोऽघटकत्वापत्तौ ततः परस्य षत्वानापत्तेश्च ॥ भाष्यप्रामाण्यात्तपर

करणाच्चतात्परशब्दः स्वबोध्यसमकालग्राहकइतितूचितं॥ संख्याकृतव्यवहारस्येति॥ इदमयुक्तं॥ आकडाराधिकारादन्य
त्रसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावात्॥ नचस्वतोविरोधरहितयोस्तदबहिर्भूतयोर्बाध्यबाधकभावेपिस्वतोविहृत्ययोस्तदबहि
र्भूतयोरपिसोस्त्येवेतिवाच्यं॥ संकोचेमानाभावात्॥ किंचतपरः षण्णसंज्ञा॥ अणत्वष्टादशानांसंज्ञेत्यनुक्त्यासवर्णग्राहकत्व
तात्कालिकसवर्णग्राहकत्वयोरविरोधेनचविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तिः॥ एतेनगुणानामभेदकत्वेत्वनवकाशत्वाद्बाधइत्य
ग्निमग्रंघोष्यपास्तः॥ तस्मादणग्रहणानुवृत्त्यानियमार्थएवार्थयुक्तः॥ गोतोणिदित्यादौतुतकारोच्चारणसामर्थ्याद्दकारेवि
वक्षितः॥ सिद्धांतपक्षेपिति॥ इदंगुणानामभेदकत्वेत्वनवकाशत्वाद्बाधइतिपूर्वग्रंथेनविहृत्यं॥ तत्रविधित्वमंगीकृत्या
नवकाशत्वाद्बाधोक्तेः॥ पंचमीसमासाभावेति॥ एओङ् ऐओजिति सूत्रेकिंदकारेप्रयोजनं॥ अथकिंतकारेयद्यसंदेहार्थस्त
कारोदकारोपीतिभाष्यस्यपंचमीसमासतदभाववादिपरतयाकैयटेनयोजितत्वात्तदनुसारेणेदं॥ नतुपंचमीसमासस्यपा
क्षिकत्वाभिप्रायेण॥ धकारस्थानिकइति॥ इदमप्ययुक्तं॥ दकारंशोपंचमीसमासानाश्रयणेनादोषात्॥ त्रिमात्रचतुर्मा
त्रव्यावृत्तयइतियुक्तः पाठः॥ अन्यत्र विस्तरइति॥ इतिमंजूषादोविस्तरइत्यर्थः॥ वस्तुतस्तुपदपदार्थयोस्तादात्म्यमयु

क्तं॥ बहिरित्युक्तेमुखेदाहापत्तेः॥ नचभेदाभेदयोरंगीकारेणोक्तदोषनिस्तारः॥ भेदमात्रंगीकारेणोक्तदोषनिरसनोपप
त्तेअभेदांगीकारेमानाभावात्॥ रामेतिद्यस्वरं नामेतिलक्षणयाः परं आदेचोवृत्तिपदाभिन्नाइतिवाक्यार्थइत्यप्युक्तं
तथासतिशक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः॥ अभेदस्यत्वया संसर्गत्वानंगीकाराच्च॥ तत्पदाभिन्नत्वेनतच्छक्यत्वानुमानात्॥ परं
परयाशक्तिग्राहकत्वमित्थपिन॥ वृत्तिपदाभेदस्तद्वाच्यत्वयोः सहकारग्राहकमानाभावात्॥ तयोर्व्याप्तिग्रहासंभवात्॥ वृत्ति
सूत्रेभाष्येसाक्षात्संज्ञासंज्ञिभावस्येववाक्यार्थत्वोक्तेश्च॥ तद्भाष्यंचोपपादयिष्यामः॥ तस्मादादेचोवृत्तिपदवाच्याइत्येववा
क्यार्थः॥ आदेचांवृत्तिपदस्यचवाच्यवाचकभावस्यसंसर्गमर्यादयाभानांगीकारात्॥ नचसमानविभक्तिकनामार्थयोरभेदे
नैवान्वयइतिव्युत्पत्तिभंगः॥ प्रतीतपदार्थकतदर्थयोरभेदान्वयः॥ अप्रतीतपदार्थकतदर्थयोस्तुवाच्यवाचकभावेनान्वय
इतिव्युत्पत्त्यंगीकारात्॥ तदुक्तंभाष्ये॥ इदंखल्वपिभूयः समानाधिकरण्येएकविभक्तिकत्वंचद्वयोश्चेतद्वैतिकयोर्विशेष
णविशेष्ययोर्वासंज्ञासंज्ञिनोर्वातत्रेतस्याद्विशेषणविशेष्यइतितच्चनद्वयोर्हिप्रतीतपदार्थकयोर्विशेष्यविशेषणभावोभ
वति॥ नचादेच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेवेति॥ वाच्यवाचकत्वेपीति॥ सर्वार्थवाचकत्वेपीति॥ सर्वस्यश

वि०
१३

इत्यस्य सर्वत्रार्थसंकेतयितुमशक्यत्वादिति भावः॥ सामान्यतस्तथाज्ञानमिति॥ पटशब्दो जातिमहाचक्रः शब्दार्थस्य वाचक इत्येव रूपेण शक्तिग्रहेऽपि घटपदेन घटत्वविशिष्टार्थबोधात्॥ प्रकरणादिति॥ प्रकरणस्य स्वविषयविषयकशब्दबोधे हेतुत्वात्॥ अन्यार्थाग्रहणमर्थसिद्धं॥ अतएव षडिति॥ संपूर्णसंज्ञाशास्त्रेऽप्यस्ति तेरेवेत्यर्थः॥ एतेनेति॥ उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः भूवादयो धातवः॥ कालसंबन्धाभावेनेति॥ तथाच कालपरिच्छिन्नत्वं क्रियात्वं तच्च साक्षात् क्रियायामेवेति कालाः परिमाणिनेति प्राचीनेष्वर्थेषु स्फुटं॥ एतेन न तावत् धात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावाचित्वे ज्ञाते सति धातुत्वज्ञानं धातुवाच्यत्वे च क्रियात्वं ज्ञानमित्यन्योन्याभ्याम्॥ नापि लिंगसंख्याकारकानन्वयितृनिपातसंज्ञकवा शब्दार्थेऽपि तत्सत्त्वेनोक्तदोषानि स्तारत्॥ नापि साध्यतया प्रतीयमानमित्यंतत्॥ धात्वर्थेतथात्वस्य निपातार्थेतदभावस्य च शपथेऽपि कनिर्णयत्वादित्यपास्तं॥ साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्यापि धात्वर्थमात्रेऽपि तत्त्वसमर्थनसंभवाच्च॥ अभिव्याप्येति॥ आङोऽप्याहारइति भावः॥ विप्रादिघटकेति॥ विपूर्वात्प्रापूरण इत्यस्मात्कर्तृरूपमिति भावः॥ इत्यर्थबोधनायेति॥ अर्थभावः॥ क्रियेतिलुप्ततृतीयांतं॥ योगइति पदंतरस्याप्याहारः स्त्रीश्रुनेत्यादिबत्॥ अर्थयोगपदंच अर्थआघजंतं॥ प्राद्यन्वयिधात्वर्थपरं विषयसम्पत्त्यंतं॥ तथाच क्रियया युक्ताः प्रादयः स्वा

न्वयि क्रियाविषये क्रियावाचकं प्रति उपसर्गसंज्ञका इति ॥ विगताः सेचका इति पाठः ॥ अभेदविवक्षेति ॥ इदं प्राचामनुरोधेन स्व-
 मते तद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् सांतग्रहण इति ॥ निसस्तपता वित्पादौ ॥ यत्र तु रुत्वमसि स्थितिमिति ॥ रुत्वमसि स्थितिमिति ॥ इदम-
 युक्तं ॥ इणनिष्ठा यामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ॥ तथा हि ॥ इडित्यनुवर्तमाने पुनरिदं ग्रहणं किमर्थं नित्यार्थमारंभः ॥ नैतदस्ति प्र-
 योजनं ॥ सिद्धात्रविभाषानिरः कुषडित्यनेन ॥ तत्रारंभसामर्थ्या नित्यो विधिर्भविष्यति नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति किं कारणं य-
 स्य विभाषेति प्रतिषेधात् ॥ तत्रारंभसामर्थ्या द्विभाषालभ्येत ॥ पुनः पुनरिदं ग्रहणादिदेवेति ॥ इणनिष्ठायां तत्र यदुपाधेर्विभाषा-
 तदुपाधेः प्रतिषेध इति भाष्यकृता सिद्धांतितत्वात् ॥ निरः कुषो निष्ठाया यस्य विभाषेति प्रतिषेधेऽपि निसः कुषो निष्ठाया इदं सं-
 भवेन निष्कुषितं निष्कुष्टमिति रूपद्वयस्य सिद्धौ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोतीति भाष्या संगतिः ॥ इदं ग्रहणे क्रियमाणेऽप्युक्तरी-
 त्येद्विकल्पापत्त्या पुनरिदं ग्रहणादिदेवेति भाष्या संगतिश्च ॥ उक्तरीत्या विकल्पप्राप्ता विणनिष्ठा यामिति सूत्रवैयर्थ्यं च ॥ तस्मा-
 दिणनिष्ठा यामिति सूत्रारंभसामर्थ्या दुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र रुत्वस्यासिद्धत्वं सिद्धत्वं वा तत्र सर्वत्रारं वग्रहणे सांतग्रहणं य-
 र्थमेवेत्युक्तं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ॥ न नुरेफांतदुर्पूर्वकात्स्याधातोः कुप्रत्यये षत्वाभावघटितप्रयोगवारणाय सुषामादिषु दुषु शब्देषु

छंइति चेन्न॥ अपसुहुः शुक्लइति न्यासेरेफांतस्यरोः सुपीति नियमेन विसर्गो प्रास्यासांतपूर्वकात्स्याधातोरेव कुप्रत्ययविज्ञानेनादे
 षात्॥ श्रुतक्रमानुरोधादिति॥ यद्यपिशब्दस्य विरम्य व्यापारभावस्तथापिशब्दबोधोत्तरकालिको बोद्धव्यः प्रतिपत्तिक्रमोऽप्य
 मित्यदोषः॥ व्यक्तिपक्षेतुलस्यभेदेन लक्षणभेदात्क्वचित्किंचित्त्विलक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमि
 तिकेयटोक्तमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह॥ जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति॥ स्वरूपशब्दस्य॥ कल्पितान्वयव्यतिरेकेति॥ पदस्या
 खंडत्वेन तत्र प्रकृतिप्रत्ययान्वयव्यतिरेको कल्पिताविति भावः॥ ईहल्यधोरिति॥ नात्रशब्दस्य रूपग्रहणसंभवः॥ तस्याकारसं
 भवात्॥ प्रकारतया भासमानस्येति॥ न सोऽस्ति प्रत्ययोलोकेयः शब्दानुगमादृते इत्यभियुक्तेऽक्त्या ग्रंथे शब्दबोधे शब्दस्वरूपस्य
 प्रकारतया भावनाभ्युपगमात्॥ येन विधिः सर्वसंमतत्वादिति॥ उपलक्षणमेतत्॥ विधिरित्यस्यातन्वयापत्तेः॥ अच्चाधातोर्यत्
 विधत्तइति॥ अत्रचैत्रसमशीलोधातुः संग्रामसमशीलश्च यत्तदहस्त्यादिसमशीलः॥ अच्सेनापतिसमशीलश्चाचार्यः हस्त्यश्च
 दिभिर्विधत्तइत्यत्रसेनापतिः कर्ता॥ तत्रयथाचैत्रस्य संग्रामोत्पत्तौ हस्त्यश्चादयः करणमेव धातोर्यदुत्पत्त्यावच्छकरणं॥ यत्रधा
 तावन्तेऽतत्रैव यत्तदुत्पत्तेः॥ भाष्ये उदाहरणांतरंच देवदत्तस्य समाशः शरावैरोदनेन च यत्तदत्तः प्रतिविधत्तइति॥ अन्येन च

न्यस्येत्यस्याच्चातोर्विधिरित्यर्थः॥ नन्वन्येन चान्यस्येत्यनेन कार्यसंबंधिभिन्नस्यैव करणत्वसूचनेष्वियस्मिन्न्यरतः कार्यत
स्याकरणत्वं कथं दर्शितं॥ न चान्यस्येति संबंधसामान्यषष्ठ्या धातुप्रातिपदिकयोः पंचम्यन्तार्थयोरिव सप्तम्यन्तार्थस्यापि संग्रहद्व
तिवाच्यं॥ अन्यस्येत्यस्योद्देश्यत्वार्थकषष्ठ्यन्तत्वेन प्रत्ययविधौ पंचम्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वेन तेन तस्य संग्रहेऽपि सप्तम्यन्तार्थस्या
संग्रहादित्यत आह अन्यस्मिन्नित्यस्यापीति॥ ननु सप्तम्यन्तार्थस्याकरणत्वेऽतदपवादोऽयस्मिन्विधिप्रित्यपि सप्तम्यन्तेन प्रव
र्त्ततेति चेन्न॥ सप्तम्यन्तं विना तस्याविषयाभावात्॥ साक्षात्कार्यनिमित्तस्य विशेषस्यैवाकरणबोधनात् च॥ अन्येतु विधिरिति
कर्मणिकिः तदंतस्येति संबंधिन उपादानन्तस्येत्यध्याहारः॥ तथा चार्थसूत्रार्थः॥ यत्संबंधीयो विधिर्यत्कार्ययत्करणकतदं
तस्य तस्य बोध्यमिति॥ अचोयदिति धातुसंबंधीयद्विधिरचूकरणक इति तदंतस्य धातोः संबंधीसंबोध्यः॥ तदंतस्येति सं
बंधसामान्येषष्ठ्यन्तमिति प्रत्ययविधौ प्रकृतेरादेशविधौ स्यान्नित्यनिन आगमविधावागमिनः संग्रहः॥ तथा च देवदत्तस्य स
माशंशरुर्वैरोदनेन च यथा यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते॥ यथा धातोर्यतमचाप्राहं विधत्ते॥ इको यणित्पादौ तु न तदंतविधिः
यत्संबंधीविधिर्यत्करणकं स तदंतस्येत्यनेन कार्यसंबंधिभिन्ने करण एव तदंतविधिः प्रवृत्तितल्लाभात्॥ इदं च कार्यसंबंधि

वि०
१५

वैयर्थ्यधिकरणविशेषणेकरणेनप्रवर्तते॥कार्यसंबन्धिनःकरणत्वासंभवात्॥एवमत्रकार्यसंबन्धिनि समानाधिकरणासत्त्वमसंभ-
वी॥तत्रापिनतदंतविधिः॥एवंचतदंतस्येत्युक्तिवलात्॥समानाधिकरणविशेषणरूपमेवकरणंपर्यवस्यति॥तयोरेकरण-
त्वंदर्शितमितिमूलोक्तंतुनयुक्तं॥इकइत्यनेनानिकोचीत्यनेनहल्परकेकश्चव्यावृत्तिकरणत्वसंभवात्॥तत्तत्चांतरंगत्वात्समा-
नाधिकरणमेवेत्यपिन॥शब्दतोविशेषणमित्युक्तौत्यंतरंगत्वात्समानाधिकरणेएवेतिकथंचिल्लभ्येत॥येनेतिशब्देनहिकरण-
मेवात्रोपात्तम्॥अंतरंगत्वमपि॥अंतरंगत्वंचयत्रद्वयौग्रहणासंभवः॥किंत्वन्यतरस्येवतत्रह्यन्यतरस्यग्रहणंनियामकंप्रकृतेतु-
द्वयोरपिग्रहणसंभवेनांतरंगत्वनियामकसकृदुच्चारितशब्दस्येकार्थकत्वेपिप्रतिलक्ष्यतस्यप्रवृत्तेः॥समानाधिकरणत्वेप्रायेण
तदंतविध्युत्तरकालिकसंभावनासमधिगम्यत्वाविशेषणत्वस्याचोयदित्यादेरनेकाद्वपिप्रवृत्तेः॥तदंतत्वंसंबन्धित्वंचात्रपरंप-
रयापिबोध्यं॥तेनोतश्चप्रत्ययादित्यत्रहेरेवसाक्षात्कार्यसंबन्धित्वेप्यंगस्यपरंपरयातथात्वान्नदोषः॥एवंतथाविशेषणत्वयोम्य-
तापीत्यसंगतं॥समानाधिकरणविशेषणत्वस्यतदंतविधिप्रयोजकतायाःसूत्रास्यस्यश्रीत्वादितिदिगित्याहुः॥तस्यैतिपाठ-
मिति॥ननुव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धेरिदंव्यर्थमितिचिन्त॥वनोरचरेणीत्यादिव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः॥व्यपदेशिवद्भावाऽप्राप्तिप

दिकेनेतिनिषेधात्॥ गृह्यमाणप्रातिपदिकैति॥ ननुकिमिदं गृह्यमाणत्वं॥ नतावदानुपूर्वाद्विशेषहृयेणोपादीयमानत्वं॥ ऋष्यध
कवृष्णिकुरुभ्यश्चवृत्त्या ऋस्तत्रजनपदतद्वधोश्चदिगोष्ठश्चेत्यादेतदंतविधिनिषेधानापत्तेः॥ नावियथाकथंचिदुपादीयमा
नत्वं॥ उगिदूर्णग्रहणेष्वपिनिषेधापत्तेः॥ नाप्युगिदूर्णग्रहणभिन्नत्वं॥ उगिदूर्णे इतित्वेकदेशानुवादइत्युतरग्रथासंगतेरितिचे
न्न॥ प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणोपादीयमानत्वमित्यर्थेनादोषात्॥ प्रत्ययग्रहणेति॥ सोऽप्येतन्मूलइतिभावः॥ वाचनिकःस
इत्यन्ये॥ विरामोवसानं॥ वर्णानांनित्यत्वादभावासंभवादाह॥ उच्चारणेति॥ वर्णवदिति॥ यावद्ग्रह्यविहितंतावतोवागितिश्रुत्याय
र्णानांसर्वदेशकालवृत्तित्वेनदेशिककालिकक्रियासंभवादितिभावः॥ परःसन्निकर्षइति॥ वर्णदूर्णीतरोच्चारणेऽर्धमात्राकाल
व्यवायस्यनित्यत्वेनतदधिककालव्यवायरहितत्वमेवपरःसन्निकर्षइत्यभिप्रेत्याहस्वभावसिद्धेति॥ संहिताधिकारइति॥ तयोर्ध्ववचिसंहिताया
मित्यधिकारइत्यर्थः॥ विषयभेदेइति॥ इदमयुक्तं॥ तदुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्वंवाधकत्वेतंत्रं॥ तदुद्देश्यतावच्छेदकव्याप
कोद्देश्यतावच्छेदकत्वंचबाध्यत्वेतंत्रं॥ यथाद्वितीयेकाच्हिर्वचनमुद्देश्यतावच्छेदकमजादिधातुत्वप्रथमेकाच्हिर्वचनोद्देश्य
तावच्छेदकधातुत्वमात्रं॥ नचतथाप्रकृतेऽवसानसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकं वर्णेच्चारणाभावत्वंसंहितासंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वंतुव

1992

[illegible]

मिसर्वनामानीतिसूत्रेभाष्येतयाहिनेदंसंज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदं सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि संज्ञोपसर्जनेति विशेष
 णेव तिष्ठते ॥ यद्येवं संज्ञाप्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति ॥ सर्वनामः स्मै अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते सर्वेषां यन्नामतरमादुसरस्य डेः
 स्मै इति ॥ यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एतेषां च शब्दानामेकैकस्य सविषय इति के यटश्चेतेषां चापीति ॥ तत
 श्च सर्वस्मिन् नोदन इत्यादौ ओदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्यादनयोरिति ॥ गोरीब्राह्मणतरेति ॥ नेदं परिनि
 ष्ठितं किंतु ह्रस्वापादनाय कल्पितमलौकिकमेव परिनिष्ठितत्वे गोरीशब्देऽप्युपद्रवाभावापत्तेः ॥ ननु घसंज्ञायां तदंतविध्यभावेऽपि प्र
 देशेऽपुन तदंतविध्योऽपुन रुक्तदोषतादवस्थमित्याशंक्या ह एतन्निषेधेति ॥ इदमप्युक्तं ॥ संज्ञाविधौ तदंतविध्यभावेऽप्यत्र रूपेऽप्यत्रापि
 न तदंतविधिः ॥ हृदयस्य हृत्स्त्रेखेत्यत्राणग्रहणेन सप्तम्यंते प्रत्ययग्रहणे तदंतविध्यभावज्ञापनात् संज्ञाविधौ तदंतविध्योऽप्यत्र रूपे
 षेत्यत्र पुनस्तदंतविधिर्दुर्वारः ॥ सप्तम्यंतप्रत्ययग्रहणाभावेनोक्तनिषेधाप्रवृत्तेः किंच प्रगृह्यत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया प्रदे
 शे तदंतविध्यभावेनेहूदेत् द्विवेचनमित्यादौ संज्ञाविधाविति निषेधश्चरितार्थ इति क्वसामर्थ्यमित्येषादिक् ॥ इत्याद्यनुवृत्तेरि
 ति ॥ यद्यपि तदंतांशाप्रवृत्तावपि प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठत इति परिभाषाबलेनापि पदसमुदाय

स्यपदत्वं वारयितुं शक्यं ॥ तथाप्यनुवृत्त्यापि निर्वाहप्रदर्शनपरमेतत् ॥ सर्वस्पष्टे इति सूत्रे कैयटेऽप्येवमेवोक्तं ॥ ननु इयानित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेन स्यानिवद्धावेनवाप्रातिपदिकत्वं सुलभमत आह अतएवेति ॥ इदं सर्वमयुक्तं ॥ प्रकृतिसत्त्वघटितस्य यस्माद्विहितस्तदादित्वस्य व्यपदेशिवद्धावासाध्यत्वात् ॥ अवयवव्यतद्व्याप्यतत्वादित्वव्यवहारमात्रस्य तदतिदेशसाध्यत्वात् ॥ अतएवासित्यवत्सूत्रे भाष्ये प्रस्तन्यगत इत्यादावलोपस्यासित्यत्वादयादेशाभावमात्रं क्यव्याश्रयत्वेन समाहितं ॥ त्वद्वीत्यात्वसित्यत्वेऽपि स्वात्मगतलघुपूर्वत्वमादायायादेशसित्यातदसंगतिः ॥ अतएव च हरिश्चाब्देनार्तत्वं ॥ नन्वेवं पूर्वादितिः सपूर्वाच्चैतिसित्येव योगविभागो व्यपदेशिवद्धावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाज्ञापनार्थ इत्याकरसंगतिरिति चेन्न ॥ सपूर्वादिति पूर्वशब्दस्य पूर्वावयववाचित्वात् सपूर्वादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ एवमेकगोपूर्वादित्यत्रापि ॥ पूर्वादित्यस्य सामर्थ्यात् पूर्वातादित्यर्थः ॥ अन्यथा व्यस्तेऽप्यापत्तेः ॥ इयन्मात्रमित्यादौ त्वन्तरंगानपि विधीन्वहिरंगोलुग्बाधत इति न्यायेन यस्येतिलोपबाधित्वा पूर्वमात्रचप्रत्ययस्ततोऽलोप इति न कश्चिद्दोषः ॥ एवमस्यापत्यमिरेर्युवापत्यमायान इत्यादौ यजिजोश्चेति फक् सित्थिरपि बोध्या ॥ नन्वस्य मात्रचः फक्श्चान्तरंगनिमित्तविनाशकलुक् प्रयोजकत्वाभाव इति चेत्सत्यं ॥ प्रक्रियायामुपसर्गसमानाकार इत्येतद्व्याख्यावसरे य

स्माद्विहितइत्यनेनाधिकव्यावृत्तिरेवनतुन्यूनव्यावृत्तिरिति शीखरोक्तस्त्वदिशोक्तस्थलेषु दोषाभावात्॥ नन्वेवं हरिष्वित्यादौ सोः
पदत्वापत्तिः॥ हलिसर्वेषामिति निर्द्देशेन सात्यदाघोरित्यत्र सातिग्रहणेन चाधिकस्य यस्माद्विहितस्तदादेः संग्रहसंभवेन्यूनस्या
पिव्यावृत्तिकल्पनात्॥ सुमनायतइत्यादौ तु एथक्करणेन स्वादेः क्यङ् प्रकृतिघटकत्वासंभवादधिकस्य संग्राह्यत्वासंभवेन न्यून
नव्यावृत्त्यभावः॥ एतेन व्यतिसइत्यादौ तिङ् तिङ् इति निर्द्देशात् व्याख्यातः असेत्यस्य स्थाने सेइत्यादेशकल्पनाद्वाऽर्थवत एवा
देशत्वादभावस्यानर्थकत्वेनादेशत्वासंभवात्॥ हरिष्वित्यादावेकस्मिन्नित्यस्याभावेऽपि सोः पदत्वमुक्तरित्यावारयितुं शक्यमि
त्येकस्मिन्निति व्यर्थमिति चेत् न॥ सभासन्नयनशब्दस्य वृत्त्यभावाय दरिद्रातेरिवर्णीतत्वाभावाय च तदावश्यकत्वात्॥ स
सहायेइति॥ असहायत्वं च मुख्यव्यपदेशभागघटकत्वं॥ नन्वेवं कुंभकारेभ्य इत्यादौ कृन्मेजंतइति सूत्रे भाष्येऽव्ययत्वमापाद्य
सन्निपातपरिभाषया समाहितं॥ तदेतदसंगतं॥ एकारस्य मुख्येजंतत्वव्यपदेशिभागाघटकत्वमिति चेन्न॥ कृत्वसमानाधिकर
णमुख्येजंतत्वव्यपदेशभागघटकत्वेनासहायत्वस्य संपादत्वात्॥ अतएव खद्वेइत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन द्विवचनस्येदंतत्वा
त्प्रगृह्यत्वं॥ द्विवचनत्वसमानाधिकरणेदंतत्वं व्यपदेशभागघटकत्वस्य तत्र सत्वात्॥ एतेन निजौ चत्वार एकाचइति भाष्यमपि

ये जितं वेदितव्यम् ॥ धात्ववयवत्वविशिष्टे काचत्वव्यपदेशस्य निजावप्यमुख्यत्वेन तद्दुट्केकारे मुख्यधात्ववयवत्वविशिष्टे काचत्वव्यपदेशभागघटकत्वस्य सत्त्वात् ॥ ध्वनितं चेदमिति ॥ सहाये व्यपदेशिवद्वावाप्रवृत्तिरित्येतत्प्रमेयमित्यर्थः ॥ असहाय एवेति ॥ यद्यपीयायेत्यादावपि प्रत्ययः सहाये स्तेष्वतथापि प्रकृतिघटकः स्वसजातीयः सहायो नास्ति ॥ एतावतैवा सहायत्वव्यपदेशः ॥ एकाकी हयमारुह्य जगामेत्यादौ विजातीयहयरूपसहायसत्त्वे पितृव्या व्यपदेशदर्शनात् ॥ तथा चार्थवत्तव्यपदेश इत्यत्रार्थवत्पदमर्थवत्सहचरिता सहायत्वे लाक्षणिकमिति भावः ॥ हलानंतराः ॥ नन्वानंतर्यस्योपलक्षणत्वे एकस्यापि हलो हलन्तरानंतर्योपलक्षितस्य स्यादेव संसा । उपलक्षणत्वं च संज्ञिकोऽप्यप्रविष्टे सति संज्ञिव्यावर्तकमित्याशंक्या ह विशेषणताया एवेति ॥ विशेषणत्वं च संज्ञिकोऽपि प्रविष्टत्वं ॥ यथोक्तं मधुसूदनेन ॥ सर्पज्ञानस्य भयकं पादिजनकत्वे सर्पस्यापि तज्जनकत्वं ॥ सर्पादेशानविशेषणत्वं संभवे उपलक्षणत्वायोगादिति ॥ तत्रोपलक्षणत्वं च भयादिजनकव्यावर्तकत्वेति भयादिजनककोऽप्यप्रविष्टकत्वं ॥ वस्तुतस्त्वेतदन्तरोद्भाह्मणो भोज्यतामित्युक्ते आनंतर्यस्य तत्प्रतियोगिनश्चकार्यान्वयादर्शनात् ॥ आनंतर्यविषयविषयिभावस्वस्वामिभावादिप्रतियोगिनामुपलक्षणत्वमेव ॥ यत्र हि विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्दर्शानंतरविशेषणत्वमेव न्यायमिति न्यायविदः ॥ न हि

आनंतर्यादिप्रतियोगिनां विशेषणत्वं कुत्रापि तान्त्रिका नां संमतं ॥ एतेन सर्पादेर्भयजनकत्वोक्तिरप्यपास्ता ॥ व्युत्पन्नत्वेनेति ॥ ३६ ॥
 मप्ययुक्तं ॥ व्रीहयः संयुज्यंते यत्र राशावित्यादावुक्तनियमकमिचारात् ॥ यद्यपि घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यत्र घटपटातिरिक्तस्यैवा
 न्यपदार्थतया प्रतीतिः ॥ व्रीहयः संयुज्यंते यत्रेत्यत्र व्रीहीणामेव तथा प्रतीतिस्तथापि प्रकृते हलाविशेषत्वेन व्रीहयः संयुज्यंते यत्रेति
 वदेव व्यवस्थायुक्ता ॥ तद्वृत्तिरिति ॥ हल्यदस्योक्तव्युत्पत्त्यनु रो धेन हल्यदंतद्वृत्तिरिति लाक्षणिकं स्यादिति भावः ॥ हलौ च हलश्चेति ॥
 स्वरितात्संहितायामिति सूत्रस्य भाष्यप्रमाण्येन द्विवचनबहुवचनांतयोरेकशेषः शिष्यमाणं च द्वित्वविशिष्टहलोर्बहुत्वविशिष्ट
 हलौ च बोधकमिति भावः ॥ फलाभावादिति ॥ भूयादित्यत्र तु स्कोरिति सुटो निवृत्तौ पश्चात्तेनैव यासुटस्सस्य निवृत्तिरिति भावः ॥ इदम
 प्ययुक्तं ॥ मंक्तेत्यादौ संयोगादिलोपानापत्तेः ॥ अंत्यात्पूर्वो मस्तेर्मिदिति वार्तिकेन जकारात्पूर्वनुमृत्प्रवृत्तेः ॥ न च जकारे भलिपरतो
 द्वयोः संयोगमाश्रित्य सलोपः सुलभः ॥ सङ्घित्यधिकारेण भलादौ प्रत्यय एव तत्प्रवृत्तेः ॥ भूयास्तामित्यादौ तु द्वयोः सकारयोः श्रवण
 मिष्टमेव एवं च सति न्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेष्वित्याद्यभियुक्तव्यवहार अपि संगच्छते इत्येषादिक् ॥ इति सूचितेति ॥ अभिरित्युक्त
 वृत्प्रत्याहारसंशयापनिरिति भावः ॥ वस्तुतस्त्वत्याचूतं नार्ज्जुलावजीदीगुणवचनादेवो कालोऽङ्गस्वोपदेशोऽनुनेत्यादि

वि.
१६

निर्द्देशेनाद्यदेनपदांतेकुत्वाभावकल्पनेनादोषात्॥सुप्रत्ययपरतस्तुकुत्वेभवत्येव॥अश्वितिभाष्यप्रयोगात्॥अतएवा
चसंधिग्रहणेनग्रहणमचकार्योपि यथास्फुरित्यादयोभाष्यकारणामभियुक्तानांचप्रयोगाउपपद्यंते॥तितउदेवेति॥इदंप्रत्ये
कंसंज्ञापक्षेसमुद्येसंयोगसंज्ञायांतुवाक्येसंहितायाअविज्ञायांतितउआगच्छेत्युदाहर्तव्यम्॥नचसंहितायाअविवक्षायांसन्नि
कर्षाभावइतिवाच्यं॥एवमपितितओइतीत्युदाहरणसंभवात्॥अत्रहिसंबुद्धीशाकल्पस्येतिप्रगृह्यत्वं॥लोपसंज्ञेति॥यद्य
पिलोपसंज्ञाएतत्तदोरेरीत्यादिसंधिकार्योपयोगिनीलोपसंज्ञा॥यदिचसंधिकार्यकार्यितयानिमित्ततयावानोपयोगिनीसासं
ज्ञेतिब्रूषेतर्हिब्रूथिसंज्ञापिनतयेतिवक्तव्याभवतिचसोचिसोपेचेत्द्रलोपइत्यनयोर्लोपसंज्ञापिनिमित्ततयोपयोगिनी॥किं
चलघुसंज्ञानकथंचिदपिसंधिकार्योपयोगिनी॥यदिचगुरुसंज्ञाबाध्यतयातदुपन्यासःतर्हिपदसंज्ञाबाधकतयाभसंज्ञापुप
न्यस्यतां॥किंचस्वादिष्वितिपदसंज्ञापिमाभ्यामित्यादोसंधिकार्योपयोगिनीतितदनुपन्यासान्मूनता॥एवंटिसंज्ञायाअनुपन्यासे
नापिन्यूनता॥एवंनिपातसंज्ञापिनसंधिकार्योपयोगिनीतिसापिनवक्तव्यास्यात्॥एवंसंप्रसारणसंज्ञासंप्रसारणाच्चेतिसंधिकार्यो
पयोगिनीतिवक्तव्यातथापिप्रायेणसंधिकार्योपयोगिनीनांसंज्ञानांप्रकरणंप्रायेणसमाप्तमित्यर्थान्नकश्चिदोषः॥शेखरोक्तविशे

षणे तु व्यर्थे एवातद्वा नेप्पननुगमादिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति विषमं षड्विद्वत्तौ शेषे खरव्याख्यायां संज्ञाप्रकरणं ॥ इको गुणः सं
ज्ञाकरणेनेति ॥ वृत्तिरद्वैजिति सूत्रेऽदेङ् गुण इति सूत्रे वृत्तिगुणसंज्ञयोः संज्ञिविशेषे संकेतकरणे नान्यत्रोच्चारिताभ्यां ताभ्यां सं
ज्ञिन एव प्रतीते रित्यर्थः ॥ पूर्वं संज्ञाशस्त्राप्रणयनात् ॥ संज्ञासूत्रे संज्ञाशब्दस्य शब्दस्वरूपपरत्वे पिततो न्यत्र संज्ञित्वमेव ॥ संज्ञि
विशेषेततः पूर्वशक्तियहात् ॥ तदप्यनुवर्त्येति ॥ गुणवृत्तिग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ॥ अनुवर्तमानं च शब्दस्वरूपपरमार्थाधिकारानुरो
धादिति भावः ॥ पूर्वं गृहीतशक्तिकस्य न शब्दस्वरूपपरत्वं किंतु यत्रार्थसंकेतस्तत्परत्वं मेवेति नियमादिदमप्युक्तं इत्याशंक्य
सनियमोप्यसिद्ध इत्याह स्वादिष्विति ॥ नियमस्तु संज्ञाशस्त्राद्यत्र संज्ञापदमनुवर्तते तद्विभक्त्यल एवेति भावः ॥ ननु संज्ञासूत्रादनु
वर्तमानसंज्ञापदस्यार्थाधिकारानुरोधाच्छब्दस्वरूपपरत्वांगीकारेणातेति सूत्रेऽनुवर्तमानसंख्यापदस्यापि तथात्वापत्तिरित्याशं
क्याहणातेति ॥ इति वार्थादिति ॥ इति चार्थादित्युक्तः पाठः ॥ आद्यस्योदाहरणं विभाषा इति अन्त्यस्योदाहरणं विभाषादिकुसमासे इति तत्र हि दि
क्शब्देन दिग्वाचकशब्दाननूद्यविहितसमासस्यैव ग्रहणं प्रकृते तु मिदेर्गुण इत्यादावपि गुणशब्देन गुणसंज्ञकाननूद्यनकश्चिद्विहित इति न
प्रतिपक्षोक्तपरिभाषावमर इति भावः ॥ ननु लाक्षणिकत्वं विलंबोपस्थितिकत्वं प्रतिपक्षोक्तस्यत्वं च भट्टित्युपस्थितिकत्वं तदादीनामइ

वि०
२०

तिचनभट्टित्युपस्थितिकगुणशब्देनाकारादेरविधानादित्युक्तपरिभाषयैवोक्तार्थिकयानिर्वाहेतस्याभवदुक्तार्थोनाचितइत्याशं
क्याह॥ध्वनितं चेति॥तत्रचेत्यभाष्यं संज्ञाविधानेनियमः संज्ञयायेविधीर्यतेतेषुनियमः किंवक्तव्यमेतत्तन्निहिकथमनुच्यमानंगं
स्पतेगुणवृत्तिग्रहणसामर्थ्यात्तथाचद्वैः पंथाः सद्ममित्यादौ न दोष इति॥यदिचोक्तपरिभाषया निर्वाहः स्यात्तदा संज्ञयाविधाने
इत्युक्तप्रकारेऽनर्थकः स्यात्तेन मन्यामहे लक्षणप्रतिपक्षयोर्मदुक्तएवार्थोभाष्यकृतोभिप्रेतइति॥तदा हेति॥गुणवृत्तिश्च
ब्दाभ्यां यत्र गुणवृत्तिविधीयेते इत्यस्य गुणवृत्तीभवतइत्यर्थे के गुणवृत्तिपदेयत्र श्रूयेते इत्यर्थ इति भावः॥एवमच श्रेत्यत्राप्यज्
भवतीत्यर्थकानि ह्रस्वदीर्घपदानियत्र श्रूयंते इत्यर्थः॥एतेन गुणवृत्त्योर्लक्ष्ये विधानेन तत्रेकपदोपस्थितिः स्यादित्यपास्तं॥अ
तएवेति॥तथाच भवन्ति शालीय इत्यादौ च न दोषः॥अन्यथा एधे ओप ग वी य इत्यादावेव तौ स्यातामिति भावः॥इत्यपास्तमिति॥न
न्वतौ गुण इत्यत्र गुण इति प्रथमांतपदं न श्रूयत इति न दोष इति चेन्न॥वृत्त्यं श एव दोष इत्यभिप्रायात्॥प्रत्ययस्यादिति
आपि परे इदं ककारस्य विशेषणमिति भावः॥तदंतस्येति॥वृत्तिर्यस्येत्यादौ तु यच्छब्दसमभिव्याहारेण वृत्त्यमिति विधेयनिर्देशा
च्च वृत्तिपदस्य प्रथमांतत्वेऽपि न विधेयसमर्पकत्वनिर्णय इति॥एतेन गुणवृत्त्योर्विधेयत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन तदुत्तर

मेवास्योपस्थित्याऽलौत्यस्येत्यस्यापितदुत्तरमेवोपस्थित्यातस्यानेनबाधः स्यादित्यपास्तं ॥ वाक्यार्थबोधात्पूर्वमपियच्छब्दासमभिव्या
 ह तप्रथमांतत्वेनमिदेर्गुणैत्यादौगुणपदस्यविधेयसमर्पकनिश्चयसंभवेनास्यालौत्यपरिभाषातः पूर्वमेवप्रवृत्तेः आद्यंतौ ॥ सूत्रा
 रंभसामर्थ्यादिति ॥ नचहलोय मामित्यादौतच्चरितार्थं ॥ लोकेउपस्थितिक्रमेणान्वयस्यकूप्रतयातेनैवनिर्वाहात् ॥ संज्ञयानिर्देशेषु
 लोकन्यायेनसिद्ध्यर्थयासंख्यसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनसंज्ञयाद्वंदेनचनिर्देशेएतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैवक्रमेणान्वयस्यवक्तव्यत्वात् ॥ लोके
 त्वेवमिति ॥ समूहयोरान्वयबोधोत्तरंपुनः प्रत्येकान्वयविवक्षयाप्रयोगोऽसाधुरितिभावः ॥ तथाचतीर्णदग्धाब्धिलंकइतिप्रयोगोऽसा
 धुरितिकेचित् ॥ अन्येत्वत्राजाविधनौदेवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्तेर्नज्ञायतेकस्याजाधनंकस्यावयइतिभाष्यस्वरसात्द्वंद्वगर्भवहुव्री
 ह्यर्थस्यसमूहस्यद्वंद्वार्थसमूहेनान्वयोत्तरंनप्रत्येकमन्वयः ॥ परस्यद्वंद्वार्थयोस्तुप्रत्येकमन्वयोभवत्येवेत्याहुः ॥ भाष्येस्पष्टमिति ॥
 तथाचभाष्ययद्यपितावल्लोकेऽष्टदृष्टांतोदृष्टांतस्यापिपुरुषारंभोनिवर्तकोभवतिकः संख्यातानुदेशोनामेति ॥ परत्वादिति ॥ इदम
 युक्तं ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यस्यपदैकवाक्यतयान्वयस्यवक्ष्यमाणत्वेनवाक्यार्थबोधात्पूर्वमेवप्रवृत्तेः ॥ अस्यचटकितीयमुद्दिश्यविहितो
 तदाद्यंतौभवतइत्यर्थेनवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रवृत्तेरुभयोर्योगपद्याभावात् ॥ यथासंख्यसिद्धमिति ॥ ननुगुणानांचपरार्थत्वादसं

वि०
२९

बंधः समत्वाच्चस्यादितिन्यायविरोधइति चेन्न॥ एतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनोभयनिर्देशोपचमीनिर्देशो बलवान्यरत्वादितितत्रतत्रभा
ष्योक्त्याऽदेः परस्येति सूत्रेऽपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यतीति भाष्येण च तन्न्यायस्येतच्छस्त्रेऽनाश्रयणबोधनात्॥ अतएवो रण
रपरङ्ग्यणः संप्रसारणमित्यादौ षष्ठीस्यानेइत्यादेः प्रवृत्तिः॥ पर्यायेणेति॥ इदमप्युक्तं॥ इतावित्यस्याभावे टकावाद्यंतो भवतइत्यर्थेऽ
नुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः स्वसित्थांतत्वेनाद्यवयवत्वस्येवापत्तेः॥ इडादौ टकारोच्चारणसामर्थ्येनेत्संज्ञकटकारादिसंबन्धिन
ष्टकारांतस्य वाऽदित्वादिबोधनंतु क्लिष्टमितीत्ग्रहणंसार्थकमिति बोधम्॥ मिदचोत्पात्॥ निर्देशादिति॥ उपलक्षणमेतत्श्रमो मि
त्वस्य॥ सौत्रमेकवचनमिति॥ कारकेइत्यत्र निर्धारणसम्प्रत्ययतत्वे कारकेष्विति वदेदिति भाष्येण निर्धारणार्थकविभक्तेर्वहुवचनरू
पायाएव विभक्तेः साधुत्वबोधनादिति भावः॥ इति भाष्यमिति॥ मिदचोत्पादितिसूत्रस्य मिति शेषः॥ परिभाषणमिति॥ इदमप्युक्तं॥
अलौक्यस्यादेः परस्येत्येतयोरनियामकत्वात्॥ तयोरभावेइत्यस्यानंत्यस्यादेरनादेश्वाप्राप्तेः॥ संदेहेऽनियमः॥ नचावयवषष्ठ्यादिषु
संदेहइति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यंतु सामान्येनार्थोपदेशस्य संशयस्य लएव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकं॥ लौकिकीकृतदृष्टांतः॥ तद्यथा लौकिक
श्रित्कचित्पृच्छति ग्रामांतरंगमिष्यामि पंचाननमेभवानुपदिशत्विति सतस्मा आचष्टेऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीतव्यइति यस्त

प्रतिर्यक्यो भवति न तत्र संदेह इति नासावुपतिष्ठते एवमिहापि संदेहे नियम इति भाष्येण तथैव लाभात् ॥ यद्वा प्राक्षिक प्राप्ति क बाधे
 नोपपत्तौ नियत प्राप्ति क बाधो न न्याप्य इत्यभिप्रायकं भाष्यं ॥ निपातनात्साधुत्वस्येति ॥ स्थानत्वस्येव संबन्धत्वे तु स्थानं योगोऽस्या इ
 ति वदेदिति भावः ॥ संबन्धस्य प्रतियोगिता नुयोगितान्यतरसंबन्धेन द्विष्टत्वनियमात्स्थानस्य चातथात्वादिति भावः ॥ दर्भाणां स्थाने
 इति ॥ इष्टिविशेषे इदम् ॥ शराश्च स्थूला स्तृण विशेषाः ॥ प्रस्तरे मुष्टिविशेषः ॥ किंचेति ॥ अस्मिन् यक्षेण शब्दानित्य
 त्वं रेखा गवयन्यायेन समाधेयं ॥ तृज्वत्क्रोष्टुरिति ॥ यद्यपि नात्र स्थान षष्ठी तथापि वृत्तिविहाय प्रथमायाः षष्ठ्यर्थत्वमंगीकृत्य क्रो
 ष्टुशब्द स्थाने तृजंत आदेश इत्यभिप्रेत्येदं ॥ इति शब्द इति ॥ इदमयुक्तं ॥ इति शब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदे पदार्थविपर्ययकारित्वं
 स्वभावो न तु तद्विध्यस्य शब्दस्यार्थपरत्वव्यवस्थापनं ॥ तस्मादिति शब्दः कार्यकार्योभयस्यापको निपातान्ने कार्यत्वात् ॥ तच्छ
 ब्दः सप्तम्यर्थपरामर्शकः ॥ तथा च सप्तम्यंतार्थोपश्लिष्टस्य कार्यो यत्कार्यमिति तस्मिन्नितीत्यस्यार्थः ॥ निर्दिष्ट इत्यादेश्वस
 प्तम्यंतार्थव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य लक्ष्यमित्यर्थः ॥ एवं तस्मादित्यस्याप्यर्थो बोध्यः ॥ यदेति शब्दः प्रकारेणैव प्रकारेण वर्तमानका
 र्यमिति ॥ अर्थे लिंगमिति ॥ न तु स्वरूपसती सप्तमी पंचमी च निमित्तं ॥ यस्मिन् विधिरित्यादेस्तु स्वरूपसती सप्तमी निमित्तं ॥ तेन नेद्व

शीत्यादौ तदुपस्थितिः ॥ एतदुपस्थितिश्च ॥ उपपदविभक्तैरितिकारकविभक्तिसंभवे उपपदविभक्तिर्न न्याप्येत्यपित न्यायार्थ इति भावः ॥ वौत्थमिति ॥ वर्णानां सर्वदेशकालवृत्तित्वादिति भावः ॥ इयमेवेति ॥ औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवेत्यर्थः ॥ ननु प्रत्ययः परश्च गाङ् कुटादिभ्य इत्यत्र दावंशविशेषविकल्पपरिभाषापस्थितौ परिभाषानियमत्वं न संभवति ॥ प्रत्ययार्थान्वितप्रकृत्यर्थबोधासंभवेन षष्ठ्यर्थाद्यंशविकल्पनियमशरीरस्योपपादयितुमशक्यत्वादुक्तविषयद्वये परिभाषायां नियामकत्वासंभवादित्यत आह ॥ परिभाषाणामिति ॥ यद्वा पतिः समास एवेत्यादिनियमाविषये हरिश्चन्द्रोच्चरितार्थायाधिसंज्ञायाः पतिशब्दे तेन नियम उपपद्यते ॥ प्रकृते तु तस्मिन्निति परिभाषार्थविना द्रकोयणित्यादीनां वाक्यार्थबोधमात्रेण लक्ष्यसंस्कारकत्वमेव नेतिकथं नियामकत्वमित्यत आह ॥ परिभाषाणामिति ॥ अथ वा साक्षात् लक्ष्यसंस्कारकयोः शेषो घ्यसखिपतिः समास इत्यनयोर्भवतु नियम्यनियामकभावः परिभाषाणां तु विधिवाक्ये न सह वाक्यार्थबोधमंतरानलक्ष्यसंस्कारकत्वमिति न नियामकत्वसंभव इत्यत आह ॥ परिभाषाणामिति ॥ यद्वा परिभाषाणामंगत्वेनांगीभूतप्रधानविधिसंकोचकत्वे लक्षणनियामकत्वासंभव इत्यत आह ॥ परिभाषाणामिति ॥ अलौक्य ॥ ऋकारात्पूर्व इति ॥ आद्यं तौटकिता वलौक्येत्यनयोः समावेशः स्यादिति भावः ॥ नियमद्वयमिति ॥ इदमयुक्तं सित्ये सत्पारंभाभावात् ॥ अन्ये त्वने कालश्चित्सर्वस्य सत्पारंभ

सामर्थ्यादेकालादेशस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानकत्वं कल्पयित्वानियामकत्वं वर्णयन्ति ॥ तन्न युक्तम् ॥ इतः पूर्व नियमेनाने
कालित्यस्य वाक्यार्थबोधकल्पने तद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पने चातिगौरवेण लघुभूतविधित्वस्योचित्यात् परिभाषाणामनियमेन
यमकारिणीत्वमपवादस्तु यदि परिभाषात्वसमानाधिकरण्येन तदोमिति ब्रूमः ॥ यदितदवच्छेदेन तदुक्तिस्तदानीर्युक्तिकः प्रवादेन
प्रेमवद्विरादर्थव्यतिरिक्तम् ॥ परस्येत्यावर्तत इति ॥ इदमप्युक्तं ॥ विभाषादिक् समास इत्यादाविव परशब्देन परत्वबोधकशब्देन
वापरस्य यदि हितं तत्रैवैतत्प्रवृत्त्याऽवृत्तिवैयर्थ्यात् ॥ तस्मात्परस्येतिलघुन्याससंभवात् तस्मादित्युत्तरस्येति न्यासाभिप्रायेणेदं कथं
चिद्योज्यं ॥ भूतपूर्वानेकालत्वमादायेत्युक्तमुपपादयति विधाविति ॥ ननु किमिदं विधीनिर्दिष्टत्वं न तावदनेकाल्यदबोधत्वं ॥ ख
रवसानयोर्विसर्जनीय इत्यादिविहितविसर्जनीयलोपानुनासिकोदात्तादीनामपि सर्वादेशत्वापत्तेः ॥ नापि इशादिपदजन्यप्राथमि
कोपस्थिति विषयत्वं तथा सतिसानुबंधस्यैव विधेयत्वापत्तेः ॥ पदार्थोपस्थितिशब्दबोधयोः समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावा
दिति चेन्न ॥ द्वितीयपक्षांगीकारेणादेषात् ॥ न च तत्पक्षोक्तदोषः गंगायां घोष इत्यादावपि गंगापदेन प्रथमोपस्थितप्रवाहस्य शब्दबोधेभा
नवारणाय शब्दबोधस्य प्राथमिकपदार्थोपस्थित्या समानविषयकत्वानंगीकारात् ॥ यदि च प्रवाहोपस्थितिर्न शब्दबोधकारणं याच

वि०
२३

रख

कारणंतीरोपस्थितिः साशाब्देसाशाब्दबोधेनसमानविषयैवेतिब्रूषेतर्हिप्रकृतेपियासानुबंधकोपस्थितिर्नसाशाब्दबोधकारणंयाच
कारणंसाऽनुबंधविनिर्मुक्तविषयिणीपदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैवेतिग्रंथोपिशाब्दबोधकारणोपस्थितिपरइतिसमा
नंतदेतदभिप्रेत्याह॥उद्देश्यत्वविधेयत्वाविषयतयेति॥धान्येनधनवानित्यादिवत्प्रकृत्यादिभ्यइत्यभेदेतृतीया॥शित्वस्य
प्रयोजनांतरमाशंक्यतिशकरोतिध्वसोरिति॥नन्वनुबंधानामनेकांतत्वेइशादेरनेकाल्त्राभावेनसर्वादेशत्वासित्थाशिदितिसार्थक
मित्याशंक्याहं॥अनुबंधानामिति॥ज्ञापनेनेति॥ननुज्ञापितेपिशकारोच्चारणसामर्थ्यादनुबंधकृतमप्यनेकाल्त्वमादायसर्वादेशत्वं
भविष्यतीतिपुनःशिद्ग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न॥अनुबंधकृताऽनेकाल्त्वस्यसर्वादेशत्वंप्रयोजकत्वेसित्थेशकारोच्चारणसामर्थ्येनाद्यादे
शत्वस्यापिकल्पनापत्तेः॥इत्संज्ञकशकारस्याद्यादेशत्वेसर्वादेशत्वेचनिमित्तत्वाभावविशेषादितिदिक्॥इत्यादीनामिति॥आदिप
देनार्बणस्तृप्तससजुषोरुरित्यादेःसंग्रहः॥एतेनेतिऐसिआदेःपरस्येत्यस्यप्राप्तत्वेनेत्यर्थः॥इतिपरिभाषेति॥ननूरणुरपरेयथासंख्य
मित्यादिपरिभाषाणामनुत्त्यान्पूनतातासामपिप्रथमाध्यायस्यत्वात्॥संधिकार्योपयोगित्वाच्चकिंचज्ञापकन्यायसिद्धानांवाचनि
कीनांचकासांचित्यागःकासांचिदुपादानमर्धजरतीयांद्वकोगुणवृत्तीइत्यादिनासंधिकार्यानुपयुक्तानांचात्रकथनंव्यर्थमितिचेन्न

प्रथमाध्यायस्थानां प्रायेणसंधिकार्योपयोगिनीनांसंज्ञानांप्रायेण कथनस्य प्रक्रांतत्वे तथा भूतानां परिभाषाणामपि प्रायेण कथनं क
र्तव्यमित्यभिप्रायेण तासां कथनस्य कृतत्वात् ॥ परनित्यांतरंगानामिति तु परत्वाद्नेन बाध्यत इत्येतदुपादानायेत्यादि क्रमेण सूत्रभि
न्नपरिभाषा कथनस्योपपत्तिः कथंचिच्छिंत्या ॥ ननु किमिदं परिभाषात्वं न तावत्स्वोतरत्वेनैरपेक्षेण विध्युपकारकत्वं संज्ञाशास्त्रेष्वति
व्याप्तेः ॥ नापि शक्तिग्राहकमिन्नत्वे सति तत्त्वं ॥ षष्ठीस्थाने योगायस्मिन्विधिः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स इत्यादिष्वव्याप्तेः ॥ किंच स्यानिवदा
देश इत्याद्यतिदेशेष्वतिव्याप्तेः ॥ यदि चातिदेशमिन्नत्वे सति तत्त्वं तत् ॥ तदाऽसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यादिष्वव्याप्तेः ॥ इति चेन्न संज्ञा
तिदेशयो रपि परिभाषात्वस्यांगीकारात् उक्तपरिष्कारस्य निर्दुष्टत्वात् ॥ तथा चाहुः परितो व्याप्यतां भाषां परिभाषां प्रचक्षत इति ॥ संज्ञा च
परिभाषा च विधिर्नियम एव च अतिदेशो धिकारश्चेत्यभियुक्तौ संज्ञातिदेशयोः पृथगुक्तिर्ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेत्येषादिक् ॥ इति प्रथ
माध्यायस्थानां परिभाषाणां प्रायेण प्रकरणं समाप्तिमियात् ॥ इकोयणचि ॥ ननु यथा संख्यशास्त्रेण न निर्वाहः स्वो जसित्यनुनासिक
स्य स्थाने तादृशयणप्रवृत्तये स्थानत आंतर्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात् इत्याशंक्याह ॥ अनुनासिकस्थानेपीति ॥ ननु तिबादिसूत्रेण लस्यो
च्चारणप्रसंगेति बध्दितस्साधुरिति बोधयितुमशक्यं तत्स्थानिककार्यातराणामपि सत्त्वादित्यत आह ॥ यदि ह परिनिष्ठितेति ॥ इह लक्ष्ये

प्रवृत्तियोग्यसकलशास्त्रविषये॥ एतेन॥ यथासंख्यशास्त्रेण स्थानेतरतमसूत्रापेक्षया परेण व्यवस्थांगीकारेण॥ सर्वतइति॥ य
त्रप्रमाणकृतमादेशांतरं स्थानकृतं चादेशांतरं यथाचेतेत्या दौअकारएकारश्चतत्रस्थानतआंतर्यंवलवत्॥ यत्रापिस्थानप्रमाणो
भयकृतमेककेवलस्थानकृतंचापरंस्थान्यादेशा न्यतरत्तत्राऽपिस्थानकृतांतर्यमेवव्यवस्थापकमितिस्थानेतरतमसूत्रस्यार्थ
इत्यभिमानः॥ सूत्रकृतेति॥ वस्तुतोयरोनुनासिकइत्यतोवाग्रहणानुवृत्तिर्बोधा॥ प्रत्यासत्तीति॥ ननुस्थान्यपेक्षयाऽदेशएवप्रत्या
सन्नइतिचेन्न॥ सूत्रेआदेशस्यप्रत्यासन्नत्वेपिशाब्दबोधायकल्प्यमानेआदेशः स्थानिवदितिवाक्येस्थानिनः प्रत्यासन्नत्वमित्या
शयात्॥ अतएवेति॥ तन्मात्रवृत्तीत्यनिविश्यतद्वृत्तीत्येवंनिवे श्नादेवेत्यर्थः॥ पुनरिति॥ संज्ञासुलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायानाश्रयणा
दितिभावः॥ तस्यापीति॥ इदंचिंत्य॥ हिरुक्तोत्तरभागात्पूर्ववृत्तित्वस्यदेवदत्तयज्ञदत्तौदेभतुरित्यादौसत्त्वाद्देवदत्तादेरप्यभ्याससंज्ञा
पत्तिः॥ अभ्यासकार्येणाधिकारेणतद्दोषकारणेतुउर्णुनावेत्यत्रह्रस्वहलादिःशेषइत्यनयो रनापत्तिः॥ एवमेधामासेत्यादावेधामित्य
स्यतत्त्वापत्तिः॥ अस्यापीति॥ धिन्वंतीत्यस्यापि॥ एतेनधिन्वंतीतिप्रयो जनमपिशिथिलमिति सूचितं नव्यानांत्वयंभावः॥ क्वाचित्क
पंचमीसमासंविनैवधिन्वंतीत्यस्यसिद्धौगुरुभूततन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयइत्यर्थोनोचितइति॥ स्थानिसंबंधीचयोहलित्यस्यफल

माह॥प्रदीयेति॥उपदेशाप्रवृत्तौ॥शास्त्राप्रवृत्तौ॥यच्चतादृशवल्त्वघटितमितिसमस्तपाठः॥तादृशेतिचवल्त्वविशेषणं॥कार्यस्येति
 नतुकार्याभावइत्यर्थः॥व्यवहारस्येति॥अतिदिश्यतइतिशेषः॥इदंतुल्यमिति॥तन्निमित्तात्तिरिक्तेत्युक्तमित्यर्थः॥शास्त्रीयमेवेति
 अतएवस्थानिभूतादचःपूर्वत्वेनदृष्टत्वंतासौनित्यानिदृत्वंचनातिदिश्यते॥वस्तुतस्त्वशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतएव॥कथमन्यथाप्र
 दीयेत्यादौवलादित्वस्यातिदेशप्रसक्तिः॥नचैवंउवयिथेत्यादौतासौनित्यानिदृत्त्वमादायेद्विकल्पापत्तिरितिवाच्यं॥वस्तुतस्तासि
 सतइत्यर्थाश्रयणेनादोषात्॥अन्यथातास्वदित्यनेनैवसिद्धोतासौत्यस्यानुरक्तिर्वैयर्थ्यं॥नचैवंकंडूतिरित्यत्रउडनापत्तिरितिवाच्यंस्या
 निभूतादचःपूर्वत्वस्यवलादित्वस्येवविशेषणतयाऽल्घटितत्वेनादोषात्॥दकशब्दस्येति॥नत्रभाष्येपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्
 प्रागंतरंगोप्येकादेशोनेत्यपिसमाधानांतरमुक्तं॥परिच्छिन्नपरिमाणेति॥गुडोदकमित्युक्तंभाष्यंतुअभ्युपेत्योक्तिरितिभावः॥लौकि
 कन्यायानाश्रयणेपूर्वपक्षस्योत्थानमेवनस्यादितिपूर्वग्रंथाशयः॥एवंचनकश्चिद्दोषइति॥नचाप्रत्ययइत्यस्येत्युक्तदोषोनेत्यर्थः॥क्व
 चित्तदनाश्रयणं॥लौकिकन्यायानाश्रयणं॥उवडिःयणिवेति॥कंडूयेत्यस्ययगतत्वेउवड्॥क्यजंतत्वेयणितिविवेकः॥द्विधाहिकंडू
 दयोधातवःप्रातिपदिकानिचेत्यभियुक्तोक्तेः॥अतएवार्थवत्सुत्रेति॥अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेत्युक्तशास्त्रार्थागीकारदेवेत्यर्थः

अचि॥ इट ईटीत्यत्र॥ नन्वग्रहीदित्यत्र दीर्घे इट्त्वं दुर्लभं॥ प्रदीयेत्यादाविवशब्दतः स्थानितयोपात्तसमुदायइडितितदवयवकार
रूपाल्बतीट्त्वरूपधर्माश्रयेदीर्घविधीस्थानिवत्त्वस्य दुर्लभत्वादिति चेन्न स्थान्यवयवाल्ठित्वमित्यत्र मात्रपदनिवेशेनादोषात्॥
यद्वासमुदायसत्तादृशार्थात्तदवयवाल्ठित्वं विवक्षितमिति न कश्चिद्दोषः॥ लिंगाच्चेति॥ कित्वस्यत्काविशेषधर्मत्वात्॥ अस्माह्लिं
गात् अशास्त्रायधर्मादिदेशोपिकित्वस्याशास्त्रायत्वात्॥ अल्वत्त्वव्यवहाराभावेति॥ इदंचित्यं॥ नदट्टकारमादाय नदइत्यत्र द्रलङ्या
दि लोपप्रसंगात्॥ अचः परस्मिन्॥ परनिमित्तइति॥ परस्मिन्नि त्यस्योपश्लेषिकसप्तम्यंतस्याज्विशेषणत्वे तु न पदांतेति सूत्रे च ग्रह
णवैयर्थ्यजक्षतुरित्यत्र स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः॥ स्थानिवत्त्वं सित्थ्यतीत्युत्तरं॥ अतएव चड्परनि ह्रासइति पाठः॥ अग्रिमदेशे स्पपाठस्तु
संगतः॥ यलोपानस्यादिति॥ यलोपेन स्थानिवदिति निषेधस्तु न॥ स्वरदीर्घ यलोपेषु लोपाजादेशसवनस्थानिवदित्युक्तेः॥ निगात्प
तइति॥ इदंवब्रुवेत्यादेरुपलक्षणं॥ पूर्वविधावित्यत्र षष्ठीस्थाने योगेति न प्रवर्त्तते षष्ठ्या अश्रवणात्॥ अतएव अचः किमागत्येति
भाष्यसंगच्छते॥ सवर्णदीर्घे इति॥ इदंप्रयोजनमन्यथासित्थं॥ अभ्यासकार्यप्रतिबंधकस्तदुत्तरखंडस्याजादेशस्थानिवद्भावेने
त्यनेन सित्थेः॥ उक्तार्थफलंतु श्लेष्याश्चेत्यत्र सयोगसंज्ञायां स्थानिवत्त्वाभावः॥ नकारस्थितिरिति॥ वस्तुतस्तु धर्मिग्राहकमानात्सन्नि

योगशिष्टन्यायोलुग्विषयइतिनात्रदोषइतितंत्रवेयर्थ्य॥ विधेयस्याभावादिति॥ इदंचिंत्यं यस्येतिलोपस्यविधेयस्यसत्त्वात्॥ भावसाधनइति॥ इदंभाष्यमेकदेशुक्तिः फलाभावात्॥ नपदांत॥ वतिघटितान्येति॥ असित्थंबहिरंगमित्यस्यव्यावृत्तयेवतिघटितेति॥ अचः परेत्यस्यव्यावृत्तयेऽन्येति॥ वतिघटितायेऽचः परेत्यतोऽन्येऽतिदेशास्तेषामित्यर्थः॥ इदंफलितार्थकथनंनज्ञाप्यांशकथनंस्वस्मिन् चारितार्थाभावप्रसंगात्॥ भावसाधनइति॥ विधिष्वितिबहुवचनंतुविधेयभेदेनविधिभेदात्॥ वस्तुतः कर्मणिकिः॥ कर्मधारयः स मासः॥ तत्रसुलोपस्थानिवत्वादित्यस्यसुलोपोनेत्यनेनान्वयः॥ उत्त्वेचेति॥ इदंचिंत्यं॥ रोःस्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनदृष्टत्वाभावात्तस्योत्वेस्थानिवत्वाप्रसक्तेः॥ परेतुपदांतस्यस्थानेइत्यर्थः शंकितुमशक्यः॥ पदांतस्यस्थानेविधौद्विर्वचनादेश्वविधौइत्यर्थीअयपेधे रूप्यापत्तेः॥ एषीयन्नित्यसाधुः परत्वान्नित्यत्वाच्चसुलोपस्यन्याय्यत्वात्॥ नचतत्रस्थानिवद्भावः॥ पादस्पलोपइतिलोपस्येवसुलोपस्यापिपदचरमावयवत्वात्॥ लक्ष्यानुरोधेनपदसंस्कारपक्षस्यैवात्राश्रयणाच्च॥ अतएव॥ यएवास्मिससन्न्यजेतिश्रोतप्रयोगस्ययन्नितिछांदोग्यप्रयोगश्चसंगकृतौलोकेपिससन्नित्येवप्रयुजतेनतुसः सन्नितीत्याहुः॥ नदोषइति॥ ननुपदं तइतिसप्तमीस मासेऽभ्युपः पदत्वाभावेनैववेतस्वानित्यत्रदोषवारणेपरपदस्याजादेशइत्यस्यनोपयोगइतिचेन्न॥ वेतस्वानित्यादादित्यादिपदे

नापि पचन् देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादित्यस्य ग्रहणेन तत्रोक्तार्थस्योपयोगसत्त्वात्॥ तत्र हि पदे परतोऽतेजुस्रज्जादेशस्तु न पर
पदस्यः॥ पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्येति॥ नचैवंपिपठीरित्यत्र रुत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ पूर्वत्रासित्थे इत्यस्याप्रवृत्तावपि क्वो
लुप्तमित्यस्य प्रवृत्त्या दोषाभावात् एतेन पिपठीभ्यामित्यादिप्रयोगा उपपादिता विज्ञेयाः॥ नचैवमपि गर्दभयतितनः क्विपि गर्धश्च इत्यत्र
जपत्वाद्यनापत्तिः॥ नहितत्रक्को नुप्तमित्यनेन निर्वाहः॥ अल्लोपस्य क्विनिमित्तत्वाभावादिति वाच्यं॥ नपदांतसूत्रस्य भाष्यप्रामेय्येन
उभयपि त्रैपादिकैर्कर्तव्ये पूर्वत्रासित्थेनेत्यस्याप्रवृत्तिरित्यर्थाश्रयणेन सर्वसामंजस्यात्॥ वेतस्वान्महिष्मानित्यनयोः॥ पूर्वत्रासि
त्थेनेत्यस्याप्रवृत्तावपि जशिनस्थानिवदित्यस्य प्रवृत्त्या जपत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याह॥ सूत्रे जपपदेनेति॥ इदंचित्यं॥ गर्धब्वानित्यत्र ज
पत्वानापत्तेः॥ ननु पदचरमावयवसाधकस्थानिवद्भावस्येव नपदांतेति निषेधः॥ यथा गोचेत्यादौ तथा च वेतस्वानित्यत्र स्थानिवद्भावो
नतत्साधकः किंतु रुत्वप्रतिबंधकइति नतस्य नपदांतेत्यनेन निषेधइति पदेऽत इत्यर्थाश्रयणेन तत्र दोषवारणपरं भाष्यं न संगच्छत
एवेत्याशङ्क्याह॥ प्रतिबंधकश्चेति॥ तिडित्यादीति॥ आदिपदेन चिण्णमुलोरिति सूत्रस्य भाष्यं॥ इदंच दीर्घग्रहणवर्जमित्यंशोसाध
कं॥ ननु द्विर्वचनग्रहणादित्ययुक्तं॥ द्विर्वचननिषेधस्यात्र कर्तव्यत्वात् इत्यरुचेराह॥ पूर्वत्रासित्थे इति॥ अनुत्यत्तेरेवेति॥ प्रक्षालनादि

पंकस्येति न्यायात् प्रक्रियादशायामिति । परिनिष्ठिते तु जश्त्वेन दकार इति भावः सार्थकेति । वस्तुतोऽभावो नाकृतिरिति तन्मायविषयो नात्राभिन्नार्थ-
 त्वसंभावेनेति । यथा गवामश्वेषु च स्वामीत्यत्र । यस्त्वेति । तेन लिंगविशिष्टपरिभाषया पुत्र्यादिनीत्यत्र न द्वित्वनिषेधः । येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्ण-
 व्यवधान एव तत्प्रवृत्तेः । किंच पुत्रशब्दस्य विशेषणत्वे उभयत आश्रयणेनां तादिवदिति निषेधात् पुत्रशब्दस्यादिनीपरत्वमेकदेशविकृतन्यायेनोप-
 दनीयं स्यात् एकदेशविकृतन्यायश्चाक्तपरिमाणेन प्रवर्तते यद्विशेषणत्वे तु पूर्वातवद्भावेन पुत्रशब्दत्वं परादिवद्भावेन चादिनीशब्दत्वे पोर्वापर्याश्र-
 यणे एवोभयत आश्रयण इति निषेधः । अचः परस्मिन्निति स्थानित्वं पूर्वत्रासिद्ध इति निषिद्धं । न चादिनीशब्दस्य यद्विशेषणत्वे यणो मय इति रेफस्य
 प्राप्तद्वित्वमेव निषिध्येत । तस्यादिनीशब्दपरत्वात् तत्तदशब्दस्य तदभावादिति वाच्यं । अचः परस्य यदित्यर्थाश्रयणेनादोषात् । नैमौरहौ कार्यिणविति
 भाष्येण रेफस्य द्वित्वकार्यित्वाभावाच्च । अतएव । इयं तानुकरणत्वादेव । आदिनीशब्दो यस्मादिति । अन्यथाऽदिन्शब्दो यस्मादिति वदेत् । पुत्रह-
 तीति । पुत्रो ह तो ययेति विग्रहः ॥ बहुव्रीहे श्वांतो दात्तादस्वांगपूर्वपदाद्देति ङीष् । अतएवेति ॥ सजातीयानां ग्रहणादेवेत्यर्थः । इदं चित्यं । विजाती-
 यानां ग्रहणे च । परस्य यदित्यर्थस्य व्यवहृतत्वेनाचोरहाभ्यामित्यस्य वैयर्थ्याभावात् । शेषार्थे त्यस्य फलमाह । आपत्यस्येति । यमामिति किमि-
 ति । हलः परस्य लोप इत्युक्ताववध्यवधिमतोः सजात्यात्थल एव लोपो भविष्यतीत्याशयः । इतरांशे इकारोकारांशे । नन्वयाद्यादेशे संवृतस्य श्रूयमाणस्या

पिशाखदृष्ट्याऽसिद्धत्वं

वि०
२७

द्विवृत्तत्वमेवेति चेन्न ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्येनासिद्धत्वाभावकल्पनात् ॥ किंच सवर्णसंज्ञादृष्ट्या अअ इति विहितस्य संवृतस्यासिद्धत्वे
पि स्थानेतरतमसूत्रदृष्ट्या नासिद्धत्वं तस्य लोकन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वस्य भाष्यसंमतत्वात् ॥ लौकिकन्याये च संचरणीयेनासिद्ध-
त्वं ॥ यस्मिन्विधिरिति परिभाषां विनैव यांत प्रत्यया संभवाद्यादावित्यर्थो भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ तस्मान्नुडिति ॥ वाचनिक्येति ॥ इदं
चित्यं ॥ नल्पपीतिलिङेन तत्सिद्धेरितिकेचित् ॥ यस्मिन्विधिरिति ॥ सप्तम्यंते विशेषणेः लृशब्दे उपादीयमाने यस्मिन् न लियो विधिः
सतदादौ इत्यर्थः ॥ हलिसर्वेषामित्यत्र वग्रहणं नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह ॥ लोपः शाकल्पस्येति ॥ निमित्तत्वानाक्रांते इति ॥ यथा प्रकृते
पूर्ववकारे ॥ न हिततः पूर्वलोपकार्यं तिष्ठति येन तस्य निमित्तत्वं स्यात् ॥ अचोरहाभ्यामित्यत्र तुरेफे द्वित्वनिमित्ते नियमेन द्वित्वकार्यं
त्वं प्राप्नोति ॥ विधेयविषयश्चेति ॥ अचोरहाभ्यामित्यनेन रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वमपूर्वबोधमिति विधेयमेवेति भावः ॥ विशेषासंप्र-
त्ययादिति ॥ कुटिलंब्रजतीति वाक्यात् कुटिलं पंथानं गच्छतीत्यस्यैव प्रतीतिर्न तु कौटिल्यविशिष्टब्रजनरूपविशेषस्य संप्रत्ययः ॥ श-
ब्दस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥ अनुकृष्यत इति ॥ अनुकृष्यमाणस्य च यडं तेन क्रियासमभिव्याहाररूपविशेषासंप्रत्ययादित्यर्थः ॥ लौकि-
कोदाहरणेति ॥ छंदसितुजीवेरदानुकिजीरदानुः स्त्रिवेरास्त्रेमाणमित्युदाहरणमस्त्येवेति भावः ॥ व्यवस्थितत्वादिति ॥ व्यवस्थि-

तविकल्पत्वादित्यर्थः॥ इत्याहुरिति॥ परेतुलोपोव्योरितिसूत्रेवकारप्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः॥ इकोगुणेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्
अतएव न पदांतसूत्रे वृक्षवित्यत्र पदांतस्य स्थाने इत्यर्थे लोपोव्योरितिलोपआपादितो दीक्षितेन लण् सूत्रे च वृक्षवित्यत्र क्विपिलो
पोव्योरितिलोपप्रसंग इति कैयटेनोक्तं॥ लोपः शाकल्यस्येत्यत्र वृक्षवृकरोतीत्यत्र लोपोव्योरितिलोपस्याग्रिमशेखरे आशंकिष्यमाण
त्वात् च॥ अतएव सुधेसुधेचारिवत्थात्सूत्राणां सुकारणे लाघवतश्च रामः॥ विशेषणे द्वेय इहादिकर्तुर्वदेद्वीति सहिकैयटीये इत्यभि
युक्तोक्तिः संगच्छते॥ तत्र हि सुधेसुकरिति धिन्वि कृण्विभ्यां विचिगुणेरूपं॥ न च सुत्थे इत्यत्र न धातुलोप इति गुणनिषेधः शंक्यः॥ आ
र्धधातुकत्वतश्चाप्यान्यतररूपेणार्धधातुकनिमित्तकैलोप एव तत्प्रवृत्तेः॥ अन्यथानधातुलोपेत्यस्य प्रत्याख्यानेन फलभेदापत्तेः॥
अगुषीदित्यदोर्तिपूनिमित्तकगुणवारणाय लघूपधाद्विहिते प्रत्यये गुण इत्यर्थे तु अत्र गुणो दुर्लभः॥ अतएव च च्छेः श्रूडितिसूत्रे भाष्ये ऊठ
ष्टित्वे ऊडादिः कस्मान्न भवत्यस्त्वादिलोपोव्योरिति वकारस्य लोपो भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये॥ तत्रैव कैयटे किं ग्रहणानुवृत्तिपक्षे दिवैर्य
इलुकिदेदेतीत्युक्तं॥ कंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वमाश्रित्य गव्यूतिरित्यत्र वलोपत्वारणं त्वगतिक गतिः॥ लोके ध्वपरिमाणे सव
कारेणैवाध्वपरिमाणप्रतीत्या वलोपोनेत्यपिशिथिलं॥ न हि पूर्वपदादित्यत्रैव सवकारेणाध्वपरिमाणे गम्येवांतादेश इत्यर्थोस्ति॥ व

वि०
२५

स्तुतुः पूर्वपदादित्यत्रापि सः॥ णत्वेन संज्ञायां गम्यमायामित्यर्थेन युक्तः॥ अगदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ रघुनाथादौ सुभ्णादित्वा णत्वं नेत्या-
तदा तच्छब्देन तच्छब्देन॥ तत्र धान्यक्रयमिति॥ तत्पुषविषयधान्यं क्रयमित्यर्थः॥ तत्पुषं प्रति तत्धान्यं क्रयमिति फलितं॥ तत्र धान्यं
क्रयमिति॥ तत्पुषं प्रति धान्यं क्रयमिति फलितं॥ द्रव्येति॥ मूल्यभूतस्वर्णरूप्यादिद्रव्ये इत्यर्थः॥ लोपः शाकल्यस्य॥ बाधकमिति
गार्ग्यग्रहणस्य पूजार्थत्वेन नित्यं तदिति भावः॥ शाकल्यमते इति॥ अतएव कोबाहूका उरूदृतिशाकलानां वकाररहितः पाठः॥ तैत्ति-
रीयाणां सवकारः पाठः॥ एतेनेति॥ वलोपे स्यानि वत्त्वेनेत्यर्थः॥ अन्योन्याश्रय इति॥ यथा स्यनपदांतसूत्रस्य शब्दरत्नेनाविरोधस्तथा
तट्टिकायामस्माभिर्निरूपितम्॥ पदत्वादिद्वारकेति॥ आदिपदेन पदत्वाभावः॥ परंपरया वेत्येतत्प्रापकस्य प्रतिबंधकस्य वेत्पुभयत्रा-
न्वयि॥ अत्र च स्यानि वद्भावः पदत्वाभावसंपादनद्वारा पूर्वत्रासिद्धीयप्रतिबंधक इति बोध्यं॥ वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्यैव मर्थ-
करणेफलस्य प्रमाणस्य चाभावः॥ ननु पाचयते पाक्याजयतेर्यादृपि पठिषतेः पिपठिरित्यादौ कुत्वादिप्रवृत्तिः फलं॥ अन्यथा तत्र
पदसंज्ञायां चकारादेः पदांतत्वाभावेन कुत्वाघनापत्तेरिति चेन्न॥ कार्यकालपक्षे पदसंज्ञाया अपि पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनादोषात्॥ हलोणः
संज्ञातिभाष्ये क्वचित्परेण संज्ञातिपाठः॥ इत्याहुरिति॥ परेतुभोभगो इति सूत्रे भाष्ये वृषव्करोतीति प्रयोगस्य कठतएव पठितत्वेना-

नभिधानोक्तिः साहसादेव ॥ नपदाताहलोऽणः संतीत्यत्रचकार्यभाजइतिशेषइतिकेयटेनैवलणसूत्रेविस्पष्टमुक्तत्वेनवृक्षवादेरनभि
धानेप्रमाणाभावाच्च वृक्षवृकरोतीत्यत्रचाशीत्यनुवृत्त्याहलिसर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तौवकारस्यनकार्यभाक्त्वं ॥ यद्वा नपादाताहलोण
इत्यस्यदोषसंपादकाइतिशेषः ॥ तेनहरएहिविष्णविहेत्यादौपदांतहलरूपाणांसत्वेपिनक्षतिः ॥ वृक्षवृकरोतीत्यत्राशीत्यनुवृत्त्यान
दोषइतिस्पष्टमेवभाष्येउक्तं ॥ वकारनिवृत्त्येवात्रतद्वारणसंभवादितितुनयुक्तं ॥ वृद्धनिर्दिष्टयोरेकदेशनिवृत्त्यसंभवात् ॥ अतएववृद्धेनि
र्दिष्टकारस्यनिवृत्त्यर्थमदसोमादितिसूत्रेमाद्रहणंकृतं ॥ भोभगोइतिसूत्रस्यश्रित्यमेतदितिकेयटग्रंथस्तुलणसूत्रस्यस्वोक्तदिशोपप
त्तिचिंतनंकार्यमित्येवंपरइत्याहुः ॥ इतिवदिति ॥ अनूद्यमानविशेषणेपिसापरिभाषाप्रवर्ततइतिभावः ॥ वव्वेइति ॥ स्यानिवत्सूत्रेआरेत्या
दौस्वोक्तदिशादिरुक्तपूर्वभागस्यपुनरभ्यासत्वेऽनादेस्तेननिवृत्तेश्रित्यमेतदितिकेचित् ॥ अत्रपक्षेइति ॥ अणमनूद्यरपरत्वंविधीयत
इतिपक्षेइत्यर्थः ॥ रत्नपरानिति ॥ वृत्तिरुदेजदेङ्गुणइतिसूत्रयोरारालो अरलौचविधिष्पनिर्देष्टव्यो ॥ ऋतइत्यातोरित्यादौतुरपरः
प्राठ्यः ॥ भृजामिति ॥ इदंनयुक्तं ॥ अभ्यासेहलादिः शेषेणानादेर्हलोनिवृत्तेर्विशेषाभावात् ॥ अतएवास्येति ॥ इदंचिंत्यं ॥ विनिगमनावि
रहेणार्थद्वयपरत्वेपिविकल्पात्लाभात् ॥ अर्थद्वयपरत्वंतुतंत्रावृत्त्यादिनाबोध्यं ॥ एथकूपदमिति ॥ पूरणगुणेतिषष्ठीसमासनिषेधा

दितिभावः॥ इणेवेति॥ नतु वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्ट इत्यर्थः॥ वृक्षे शाखेति न्यायुनयेः वयवस्यावयविन्याधारत्वप्रसिद्धावपिल्लिकेऽवयवि-
नोप्यवयवाधारत्वं प्रसिद्धमिति भावः॥ एयं तस्य शब्दांतरत्वमभ्युपेत्य तु ष्यदुर्जन इति न्यायेनाह॥ किंचेति॥ एधत्यवयत्वे इति॥ तत्त्वे-
नट्टे इत्यर्थः॥ भेदेनापेक्षायामिति॥ इदं बाध्यमित्यपेक्षायामित्यर्थः॥ सर्वबाध्यमिति विवक्षायां तु नायं न्यायः॥ यथाऽचिरादेशे॥ पूर्वधातु-
रिति॥ अत्र चेदमपिलिङ्गमिति भावः॥ अं तादिवच्च॥ पूर्वपरशब्दो चेति॥ तथा च पूर्वपरयोरित्यंताद्योर्विशेषणं॥ यद्वा पूर्वपरयोरित्यध्या-
हृतव्यवहारान्वयी तथा चांतादि वर्णवत्त्वघटितसमुदाये प्रातिपदिकत्वादिव्यवहारनादेशः संपादयति॥ समुदायस्यांतादिभ्यामित्य-
ग्रिमशेखरस्वारस्येन तु पूर्वपरयोरित्यस्यांतादिपदार्थे न्वय इति लभ्यते॥ अंत्यपक्षे तु समुदायेत्यस्येव व्यवहारादत्यनेनान्वयः॥ षष्ठ्यर्थो-
निष्ठत्वं॥ अत्र च वतिस्तेन तुल्यमित्यनेन॥ एकादेश इति प्रथमांतश्रवणात्॥ कृतेकादेशस्येति तु फलितार्थकघटनं॥ ओ इत्यस्येति॥
तस्येकादेशघटितत्वं व्यपदेशिवद्भावेन॥ तद्वैयर्थ्यमिति॥ अधिपूर्वाट्टेवादिकादीङ्गताविति धातोः त्कोत्पितुगभावार्थमसिद्ध-
वचनस्य चारितार्थ्याच्चिंत्यमेतदितिकेचित्॥ इष्यतएवेति॥ इदं चिंत्यं॥ स्थानिवत्स्त्रप्राप्प्रस्थानिवत्त्वस्यैवोभयत आश्रयण इत्यनेन
निषेधांगीकारादिति॥ इति दिगिति॥ अन्ये त्विदं देवदत्तस्येदं यज्ञदत्तस्येत्यादावग्रिमेदमित्यस्योत्तरान्वयित्वेन देवदत्तस्येदमिति स्थि-

निसमुदायस्यनिरर्थकत्वेनदेवदत्तस्येदमित्यादेशकल्पनानतत्रसंभवति॥अर्थवत्येवानुमानिकस्यान्यादेशभावविश्रांतेः॥त
याचतत्रेष्टानुरोधेनदेवदत्तस्येतिवेदमितिवाऽऽदेशःकल्पनीयः॥एवंस्वाश्वशब्देपि॥तत्रहिस्वाइत्यादेशकल्पनाऽऽश्वइत्यादेशक
ल्पनावास्यात्॥तथाचानुमानिकस्त्वन्यादेशभावेएकादेशविषयेप्रत्येकस्यानित्वेपिएकादेशांतेपूर्ववृत्तिधर्मस्यतदादौपरवृ
त्तिधर्मस्यस्यानिवद्भावेनलाभोनतुर्वेपरीत्येनअत्रैवादिवच्चैतितात्पर्यग्राहकं॥एवंचआश्वशब्देऽश्वशब्दत्वंस्यानिवद्भावेनस्यान्न
स्वशब्दत्वमिति न दोषः॥भियइत्यादौतुभीशब्दत्वंस्यानिवत्वेनस्यादेव॥आनुमानिकस्यान्यादेशभावेएकादेशघटितेधातुत्वा
नयनसंभवात्॥क्षीरपेणेत्यत्रतुपेशब्देआनुमानिकस्त्वन्यादेशभावमाश्रित्योत्तरपदत्वमात्रमानीयतद्वृत्तिणत्वसिद्धिरितिभा
वः॥एवंचसत्यंतादिवद्भावस्यस्यानिवत्सूत्रमूलकतयानवाताद्रूप्यातिदेशादितिप्रतिषेधखंडनंस्वरूपपद्यते॥अतएवङ्ग्यापग्र
हणेऽदीर्घइतिस्यानिवत्त्वनिषेधेऽपरदीर्घग्रहणंचरितार्थं॥एकाजुत्तरपदत्वस्यांतवद्भावेनातिदेशोखट्वाभिरित्यादावदंतत्व
स्याप्यतिदेशापत्तिः॥पूर्वपरघटितसमुदायस्येत्यर्थेनतुनवाताद्रूप्यातिदेशादितिवार्तिकार्थस्यतुनजोडीकारःरमावित्यादौ
भवदुक्तदिशाव्यपदेशिवद्भावोनाभिरित्यत्रपूर्वतवद्भावेनात्वातिदेशोरेसादेशापत्तिरित्याहुः॥ज्ञापकानुसरणंवेति॥तस्मादित्यु

वि०
३०

तरस्येति निर्देशात् सापकात्रिपादी स्थितं रंगे प्यंतरंगपरिभाषा क्वचित्प्रवर्तते इति दध्यत्रेत्यत्र न संयोगांतलोपः॥ बहिरंगपणे
सिद्धत्वात्। परंतु पूर्वत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावः॥ एवमेव हस्संघर्षतेशब्दरत्ने स्पष्टमे-
वेत्तं॥ तथा च नार्कटादौ पूर्वस्थाः कृतत्वेन तां प्रति परस्य विसर्गस्यांतरंगस्य पूर्वत्रेत्यनेन सिद्धत्वबोधनमशक्यं॥ तथा च बाधकाभा-
वात्॥ अंतरंगपरिभाषा कार्यकालपक्षे परिभाषांतरवत् त्रिपाद्यां प्रवर्तत एव॥ विसर्जनीयसूत्रेशेखरोक्तयुक्तिमुपजीव्य प्रवृत्तं॥
अयुक्तोऽयं परिहारो न बाहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यं शिथिलमेव युक्तेः शैथिल्यात्॥ अतएव शिथिलयुक्तिमूलकस्योभोवाविशेषा-
दितिकात्यायनसूत्रस्याननुष्ठापकत्वलक्षणशैथिल्यं जैमिनिनोक्तं॥ उभावाग्नेयामीषामीयपुरोडाशौ चतुर्धा कर्तव्यावद्विशेषात् आ-
ग्नेयं चतुर्धा करोतीति श्रुतौ अग्निदेवताकपुरोडाशौ चतुर्धाकरणस्योक्तत्वेनोभयोरपि पुरोडाशयोरग्निदेवताकत्वाविशेषादिति तत्सूत्रा-
र्थः॥ तत्र चाविशेषादितियुक्तिः शिथिलाहं द्राग्नेयचतुर्धाकरणवारणाय श्रुतावाग्नेयपदेनाग्निपर्याप्तदेवताकत्वस्यैव विवक्षितत्वात्।
तस्य दोष इति तु बहिरंगासिद्धत्वेन सिद्धोऽप्यर्थमेव॥ एवं च तत्र तत्र वचनानि न कार्याणीति महल्लाघवं॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिना
पकं वा क्वचित् त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थः। नुसर्त्तव्यमिति न कश्चिद्दोष इत्याहुः॥ सुबंतप्रकृतिके इ-

ति॥ नतु सुबन्ते धातावित्यर्थः॥ तथा सति क्रतुधातोः क्विपिसुप्येव प्रवृत्तिः स्यात्॥ उपर्षभीयतीति॥ नन्वंतरं गत्वा देवात्र पूर्व गु
णस्य प्रवृत्त्या नवृत्तिरिति चेन्न॥ उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इत्यंगीका
रेणादोषात्॥ एवं चेत्प्रवक्तव्यपदाभावेन सूत्रत्वभ्रमं निराकर्तुमाह॥ वार्तिकमिति॥ गमकत्वादिति॥ वृत्त्यघटकपदार्थान्वि
तस्वार्थवगमकत्वेन शिष्टप्रयुक्तत्वादित्यर्थः॥ शब्दज्ञानानुपातीति॥ शब्दज्ञानोत्तरमेव जायमान इत्यर्थः॥ पतंजलिनावृत
यः पंचतय इत्युपक्रम्यारोपात् पृथग्विकल्पात्मिकां वृत्तिमुक्त्वा तल्लक्षणमिदं सूत्रं प्रणीतं॥ तदुदाहरणं तु चैतन्यस्य स्वरूपं घटस्य
स्वरूपमित्युक्तं तद्वाच्यकृता॥ तत्र हि चैतन्यस्वरूपपदार्थयोरभेदेन तत्संबंधरूपं पदस्तु तच्छून्यमविद्यमानं यस्य विषयः स वि
कल्प इत्यर्थः॥ अत्र मार्तंड इत्युदाहरणविषयेऽर्थात्प्रादिटीति शास्त्रं विकल्पात्मकज्ञानजनकमिति तात्पर्यं॥ परेतु संग्राहकशास्त्र
स्यान्यत्र चारितार्थादेतद्विषये वचनाभावे उपप्लव एव न स्यात् विकल्पात्मकज्ञानजननं तु दूरेतरं॥ किंच संबंधांशे एव विकल्पा
त्मकं ज्ञानं नतु आदित्वांशे विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वं च निर्मूलं॥ अतएवाद्यंतवत्सूत्रे भाष्येऽपूर्वानुत्तरत्वल
क्षणत्वादाद्यंतयोः स्थित्यमेकस्मिन्नार्थआद्यंतवद्भावेनेति वार्तिकमतमुपन्यस्य गोर्ध्नीयस्त्वाह सत्यमेतत्सत्यतित्वन्यस्मिन्नि

वि०
३१

तिस्त्वमतेन सूत्रारंभस्य कार्य इत्युक्तमित्याहुः॥ इत शब्द लोपे इति॥ इति जश्त्वाभावे चेत्पि पूरणीयम्॥ संध्याकरणसमय इ
ति॥ सर्प रूपेणेति शेषः॥ ओत्वाष्टयोः॥ ननु अत्र समर्थपरिभाषोपस्थितावस्य वासुदेवस्योष्ठ इति समासे एवेदं स्यान्न बिंबोष्ठ इत्यादौ
तत्राकारस्यानर्थकत्वेनोष्ठेनासामर्थ्यादित्याशंक्याह॥ अत्र समर्थेति॥ पदत्वेनेति॥ एतस्योदाहरणं मृग्यं । प्रत्युत युष्मदस्मदोः षष्ठी
त्यादिसूत्रेषु पदस्य पदादित्याधिकारेणेति परिभाषा प्रवृत्तौ असामर्थ्यादेशानापत्तिः॥ परमवद्व्यादावेव स्यात्प्रवृत्त्यापत्तिश्चे
त्यपि बोध्यं॥ सुबंतत्वेनेति॥ तिङंतत्वेन चेत्पि बोध्यं॥ तेनाख्यातमाख्यातेनेत्यादावप्येतत्परिभाषोपस्थितिः सित्था॥ तात्थितविधौ प्रातिप
दिकत्वेनोद्देश्यत्वेपि घकालतनेष्वित्यादिज्ञापकेन स्वार्थे परिपूर्णमिति न्यायेन न चार्थिकं सुबंतत्वेनोद्देश्यत्वेन हि शब्दस्तेन रूपेणा
द्देश्यत्वे एव तत्प्रवृत्तिरित्यत्र किंचिन्मानं॥ तत्रैवेति॥ तेनान्यादितरेत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः॥ ओत्वाष्टादिमात्रस्येति॥ ओत्वाष्टयोरदिरो
कारस्तन्मात्रस्य पदत्वाभावादित्यर्थः॥ एतदुत्तरंतदुत्तरपदके समासे इत्यर्थासंभवादिति शेषः॥ तद्वृत्तिरिति॥ अवर्णोत्वाष्टसंबंध
चू एतदुभयघटितेत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ अजाद्योरोत्वाष्टयोरित्यर्थ इत्यर्थः॥ अयं भावः॥ ओत्वाष्टयोः॥ परत्वेनाश्रयणे हि प्रत्यास
त्वात्तदुत्तरपदके समासे एवास्य प्रवृत्तिः स्यात्॥ अत्र त्वोत्वाष्टयोरजेव परत्वेनाश्रितः॥ तेनोष्ठस्य वृणः ओष्ठवृणः वृषलस्योष्ठवृ

णः वृषलोष्ठव्रणइत्यत्रापिपररूपंभवति॥नह्यत्रोष्ठशब्दउत्तरपदंकिंत्वोष्ठव्रणशब्दःसमर्थपरिभाषानुपस्थितेर्देत्योष्ठ्योवृष
लोष्ठव्रणइत्यपिप्रयोजनंयोज्यं॥नह्यत्रादंतस्यओष्ठेनसामर्थ्यमस्ति॥तयोःपरस्परमनन्वयात्॥एवंसंगस्यकार्यंसंगकार्य
मंगुलेःसंगकार्यमंगुलिसंगकार्यमित्यत्रापिषत्वंभवत्येव॥अंगुलिशब्दघटकेणःपरस्यसंगसकारस्यषत्वमित्यर्थी
श्रयणेनप्रकृतसाम्यात्॥ईषदर्थेति॥तेननिपातइतिनप्रकृतिभावः॥ऋत्यकइतिपाक्षिकप्रकृतिभावस्तुस्यादेव॥ननुआऋ
षभइत्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावेपश्चादद्यशब्देनसंबंधेतेनसवर्णदीर्घेचपश्चादत्यकइत्यस्यपाक्षिकत्वादप्रवृत्तौगुणेन
अद्यर्षभीयसिद्धिरितिचेन्न॥तस्मिन्नेवलक्ष्येप्रथमंभावोपक्रमेपश्चात्प्रकृतिभावस्याभावायोगात्॥अन्यथाशुशुवतुरित्यादे
वैकल्पिकत्वांहिभाषाश्वेरित्यस्यपूर्वमप्रवृत्तौद्वित्वेश्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधइतिअभ्यासलक्षणसंप्रसारणाप्रवृत्तौ
पश्चाद्दिभाषाश्वेरित्यस्योत्तरखंडेप्रवृत्तौशिषुवतुरिति रूपापत्तेः॥अव्यक्तशब्दस्यध्वनौयोगंदर्शयति॥अविद्यमानेति॥अ
विद्यमानंव्यक्तंकत्वादिधर्मेयन्नसोऽव्यक्तइतिविग्रहइतिभावः॥अनुकरणएवेति॥तथाचसूत्रेऽनुकरणशब्दःस्पष्टार्थइति
भावः॥अतइतिकिंवदगित्यपपाठः॥शंकासमाधानयोर्निर्दलत्वात्॥फलकल्पनेति॥पटदितीतिशब्दांतस्यानुकरणेद्वित्वेप

वि०
३२

रदितिपरदिति। तत्रा म्नेडितघटित तकारस्पष्टित्वाभावः अंत्यस्येत्यस्यफलमितिफलकल्पनाभिनिवेशइत्यर्थः॥ अइउण् सूत्रानंत
रमिति॥ इदं चित्यं॥ तयोऽपि क्प्रत्याहारे प्रवेशापत्तेः॥ ऋलृक् सूत्रानंतरंतयोः पाठस्तूचितः॥ लृकारेइति॥ ऋकारात्परतइतिशेषः॥
तादृशस्येति॥ विवृतत्वादिमतइत्यर्थः॥ प्रत्याख्यातमिति॥ लृऋवर्णयोः साचर्ष्यमाश्रित्येतिशेषः॥ ननुऋकारस्यलृकारेपरे
विवृतऋकारएवस्यात्नत्वीषत्सृष्टलृकारः ततोऽपि विवृतधर्मद्वयकृतांतर्त्येणांतरतमत्वात्॥ एवंगमृनित्यत्रलृकारवतांतर्त्येणे
षत्सृष्टोदुर्वारइतिचेन्न॥ ऋलृक् सूत्रानंतरंपाठस्यहोलूकारइत्यत्राच्चत्वसिद्धिद्वाराप्तुतार्थत्वेनपाठसामर्थ्येनयत्किंचिदांतर्त्ये
पीषत्सृष्टलृकारस्यलक्ष्येप्रवृत्त्यंगीकारात्॥ गमृनित्यत्रत्वीषत्सृष्टस्यशंकेवनास्तिपूर्वसवर्णत्वाभावात्॥ एवंधातृणामित्यत्रे
षत्सृष्टदीर्घस्यनशंकारेफद्वयाघटितत्वविवृतत्वरूपधर्मद्वयकृतांतर्त्यस्यविवृतेएवसत्वात्॥ ननुत्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाः
शंभुमतेमताः॥ प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंप्रोक्ताः स्वयंभुवा॥ स्वराविंशतिरेकश्चस्पर्शानांपंचविंशतिः यादयश्चस्मृताह्यष्टौचत्वा
रश्चयमाः स्मृताः॥ अनुस्वारेविसर्गश्चकः पौचापिपराश्रितौ॥ दुसृष्टश्चेतिविज्ञेयोलृकारःप्लुतएवचेतिशिक्षाविरोधः॥ ईषत्सृ
ष्टयो रनयोराधिक्यत्तु॥ तत्रदुःसृष्टौलकारोमातृकान्यासेपिज्ञेयौपरिगणितौतथाहितत्रणोडशस्वराः पंचविंशतिस्पर्शा

यादयोऽष्टोलक्षेति द्वयं संकलनयेकपंचाशद्वर्णा भवन्तीति चेन्न॥ तुल्यास्यसूत्रस्य भाष्यवार्तिकप्रामाण्येनेतयोरपितत्र पूरणात् य
थाऽक्षरसमाग्रायेमातृकापाठे विद्यमाना अपि यमा उक्तशिक्षाबलाद्वर्णशशिषु पूर्यते॥ शिक्षायामपरिगणितोऽपि दीर्घलृका
रोमातृकापाठे पठ्यते॥ परेतु त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वेति संख्याधर्मकृता न तु व्यतिरुक्ता॥ वर्णानां प्रत्युच्चारणे भेदपक्षेऽसंभवात्
तथा चाभितो ज्भक्तिसहितरेफघटितत्वतादृशकालघटितत्वरूपधर्माभ्यां द्वाभ्यां विवृतयोरीषत्सृष्टयोश्च लृक्प्रवर्णयोर्दि
त्वं॥ एवमेव त्रिमात्रचतुर्मात्रयोः स्मृता वैचङ्गदुताविति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टमुक्तयोरेओङ् सूत्रभाष्येण त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदे
शमाभूवन्नित्यनेन सूचितयोर्दिमात्राधिकमात्रिकत्वेनानुगमेन प्रुतमध्येऽतर्भावान्नाधिक्यं॥ सत्यभिधाने गमृणामित्यत्र विवृ
तत्वसाम्येन विवृतो दीर्घः कारो लकारवत्तां तर्पणेषत्सृष्टः कारश्च पर्यायेण भवत एवामातृकापाठे पठितोऽपि दीर्घलृकारो वि
वृतो न भवति॥ तस्योच्चारयितुं शक्यत्वेऽपि तुल्यास्यसूत्रस्य भाष्यकैयटप्रामाण्येन तस्य शास्त्राविधेयत्वात्॥ मात्रिकसकारस्तु
उच्चारयितुमशक्यत्वान्नास्त्येवेत्याहुः॥ रेफात्परं भक्तेरिति॥ रेफाद्भक्तेः परं न तत्कचिदपि व्यपकृत्तमिति तदर्थ ए तद्भाष्येण
तुरेफात्परतोऽप्यज्भक्तिरस्तीत्यागतं॥ हयवरद्वयसूत्रस्येति॥ एओङ् सूत्रस्येत्युचितं॥ तत्रैव तथा भाष्यदृशनात्॥ नःकार ई

षत्सृष्टइतिशेषः॥ नाशृतीति॥ लृकारादितिशेषः॥ लृकार्दृषत्सृष्टः॥ विषयविशेषएवपूर्वस्यसाधुत्वंविषयविशेषएवोत्तरस्य
साधुत्वमिति व्यवस्थां गीकारादेव॥ वस्तुतलृकारात्परतः ऋकारस्य प्रयोगेन मानं॥ उक्तव्यवस्थां गीकारे प्रमाणमाह॥ अतएव वा
र्तिके इत्यादिना संगच्छतइत्यंतेन॥ अतएव ह्रस्वऋकारद्वयेत्यादिव्यवस्थां गीकारादेव अयनं यस्येति॥ स्यो स्यायन आश्रयइति
षष्ठीतत्पुरुषइतिकेचित्॥ अन्यस्तदभावस्येति अन्योऽवडो न स्मर्तेत्युक्तौ तदभावस्य स्मर्तेत्यर्थो लभ्यते इति भावः॥ देवत्रातइ
ति॥ अत्र पक्षेन त्वं न॥ गलः॥ अत्र पक्षे लत्वाभावेन॥ ग्राह्ये अत्र पक्षेऽचून्॥ इतियोगे सद्दिधिः शतशानचोर्विधिः॥ मिथ एकैकस्मि
न्नर्थे तेन त्वादिविधयो न विभाष्यते न विकल्प्यते किं त्वर्थभेदे नैव भावाभावयोर्व्यवस्थेत्यर्थः॥ अप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थइति॥ व
स्तुतो व्यवस्थितविभाषाया अगतिक गतिकत्वज्ञापनार्थं॥ इदं चेति॥ एवमेव विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थविधयः संगच्छन्ते॥ सामंज
जस्यमिति॥ नैति पाठे तु प्लुतप्रगृह्याणामिति षष्ठीनिर्देशः स्यादिति भावः प्लुतप्रगृह्या॥ जानूअस्येति॥ नन्वत्रस्थानि वत्त्वेन प्रगृह्य
त्वं वाच्यं तच्च दुर्घटं न व्यमते तस्यालधर्मवृत्तित्वादिति चेत्सत्यं॥ परादिवद्भावेनैव प्रगृह्यत्वा गीकारात् अपदांतादाविति॥ आदिपदे
न समासादौ॥ वार्तिकमिति॥ वक्तव्यपदाभावात्सूत्रत्वभ्रमवारणायेदम्॥ एतेनेति॥ पदांतग्रहणानुवृत्त्येवाच्छदित्यादेर्व्यावर्त्तने

नेत्यर्थः॥अपास्तमिति॥नचान्यार्थमवश्यमाश्रयणीयेनचकारेणेवप्रकृतिभाववारणेपदांतग्रहणानुवृत्तौगौरवमितिवाच्यं॥
दिवउदित्युत्तरार्थतदनुवृत्तेरावश्यकत्वात्॥अनंतरस्येतिन्यायेनपुनर्द्वितीयविधानस्यपररूपमात्रबाधनत्वाच्च॥ईषदसमाप्ता
वृक्षकोबहुकइत्यर्थेतुपदांतग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च॥उपलक्षणमिति॥आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोभिवादनेइतिमह
त्तेः॥तर्ह्यधीतिप्रयोगेर्किंमूलमितिचेत्॥आयुष्मानेधीतिभाष्योदाहरणमेवेत्यवेहि॥स्मृतिष्विति॥असौनामाहमस्मीतिस्वना
मपरिकीर्तयेत्इत्यादिमनुस्मृतिषु॥अत्रनामपदंगोत्रस्याप्युपलक्षणम्॥दंडिनित्यादाविति॥दशमुत्तरकालंजातस्यपुत्रस्यना
मविदध्यात्॥घोषवदाद्यंतरस्यमवृत्त्यंत्रिपुरुषान्कमनरिप्रतिष्ठितंतत्थिप्रतिष्ठिततमंभवतिद्व्यक्षरंचतुरक्षरंवानामक
तंकुर्यान्नतत्थितंमतिकल्पसूत्रेतत्थितांतस्यनामत्वप्रतिषेधादितिभावः॥दूरात्पूतेचदूरांतिकार्थेभ्यइतिप्रातिपदिकार्थमा
त्रेर्पचमीत्यब्लोपनिमित्तावा॥हेहेप्रयोगे॥हेहेतइत्येवेति॥नचवाक्यस्यठेरित्यधिकारादंतग्रहणवैयर्थ्यं॥तदभावेहेहेग्रह
णस्यानंत्यार्थतापातइत्याशयात्॥एतन्नयविषयमेवेति॥प्रत्यभिवादेभूद्रेभोरजन्मविशांवितिवाच्यं॥दूरात्पूतेचेत्येतन्नयविष
यमित्यर्थः॥वृत्तौस्पष्टमिति॥प्रकृतसूत्रेचेवंवृत्तिग्रंथः॥प्रत्यभिवादेदूरात्पूतेचेत्यादिनायः॥सुतोविहितस्तस्येवायंस्थानिविशे

षउच्यतइति॥आदिनाभोराजन्येत्यस्यसंग्रहः॥अनुदात्तंप्रश्नांतइतिसूत्रेना नेनप्लुतोविधीयते॥किंतुदूरात्प्लुतादिषुविहित
स्यप्लुतस्यानुदात्तगुणमात्रंविधीयतइति॥एतद्विहितानामेवेति॥एतदभ्यनुज्ञातानामेवेत्यर्थः॥पूर्ववृत्तिमंथेनास्यस्यानिविशे
षमात्रलाभादितिबोध्यं॥त्रिपाद्यानप्रवर्ततइति॥तव्यतस्तित्वकरणास्॥अप्लुतवदुपस्थिते॥इतिवदेदिति॥यत्प्लुतनिषेधस्य
त्रिपादीस्यत्वेनासित्थत्वात्प्लुतप्रगृह्याइतिप्रकृतिभावसंहिताकार्येनस्यात्॥प्लुतनिषेधस्तुश्रवणार्थस्यादितितन्न॥प्रकृति
भावदृष्ट्याप्लुतस्याश्रयास्तित्थत्वेनतस्यचलक्ष्येऽदर्शनेनप्रकृतिभावाप्रवृत्तेः॥नहिनिषेधोनदृश्यतइत्येतावतातेनलक्ष्येऽप्रवृ
त्तिःप्लुतोलक्ष्येस्तीतिबुद्धिःप्रकृतिभावशास्त्रस्यसंभवतीति॥नचपर्युदासेप्येतदृषणतौल्यं॥किंचप्लुतप्रकरणोत्तरंनोपस्थित
इत्युक्तेसंहितायामित्यस्यसंबंधोनस्यात्ते नचतयोर्व्यावचीत्यतःसंहितायामित्यस्यसंबंधइतिवाच्यं॥एवमपिपर्युदासेप्लुत
स्योदात्तस्यस्थानेआंतर्यादप्लुतादेशउदात्तोभवतिनोपस्थितइत्युक्तोउदात्तस्यश्रवणंनस्यादितिविशेषः॥मन्मतेसंहितायाइत्य
स्यसंबंधासंबंधाभ्यांविशेषः॥वत्करणेषुक्तन्यायेनपर्युदासमेवस्थिरिकृत्यशंकते॥नचेति॥परत्वादिति॥प्लुतत्वप्रयुक्तप्रकृति
भावापवादत्वेपिप्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावानपवादत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः॥इदमयुक्तं॥शास्त्रातिदेशेदीर्घस्यपरत्वाभावा

त्कार्यातिदेशोपि स्थानिवत्सूत्रेपरिवीरित्यत्रोक्तातिदेशात्तस्यतत्त्वाभावात्॥ अंतरंगत्वादिति॥ इदमप्युक्तं॥ नधातुलोपइति
 सूत्रेऽंतरंगनिषेधदृष्ट्यागुणस्यासित्थत्वेनोपेत्य इत्यादौगुणः प्रवर्ततइतिभाष्योक्तरीत्याप्रकृतिभावेनदीर्घबाधानापत्तेः
 किंचवत्करणाभावेप्यप्लुतशब्देनप्लुतस्यस्थानेविहितस्यदीर्घस्योक्तदिशावारणेवत्करणवैयर्थ्यतदवच्छेदः॥ वस्तुतस्तुप्रकृतिभा
 वेनतुस्वापेक्षवहिरंगस्यापिनिवृत्तिः॥ उपसर्गद्वितीतिसूत्रेधातावितियोगविभागेनपुनर्वृधिविधानात्ज्ञापकात्॥ तेनसु
 खार्तइत्यत्रपक्षेवृत्तिनिवृत्तिसिद्धेरिति एकादिक्॥ नशब्दमर्यादयालाभइति॥ इदमप्युक्तं॥ अचःपरस्मिन्निति वत्तृतीयादि
 षुभाषितपुंस्कामितिवच्चाप्लुतोयथाप्लुतकार्येनप्रवर्तयतितथाप्लुतोपीत्यभावातिदेशांगीकारेणोक्तार्थलाभसंभवात्॥ तदेतद
 मिप्रेत्यभगवद्भाष्यकारवार्तिककाराभ्यामुक्तं॥ वद्वचनंप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थवद्वचनंक्रियतेप्लुतकार्यप्रतिषेधमिति॥ ईदृ
 देत्॥ एकारस्यगंगेइत्येकमेवोदाहरणमुपन्यस्यपुनरुदाहरणांतरोपन्यासस्यफलंवक्तुमवतारयति॥ एदंतमिति॥ अर्थवत्त्वा
 दिति॥ अनाडित्तिपर्युदासेनार्थवत्त्वग्रहणादितिभावः॥ एतेनेदमदसोरकोरितिप्रतिषेधेनवर्णग्रहणेर्यवत्परिभाषायाअ
 प्रवृत्तिज्ञापनादिदमप्युक्तमित्यपास्तं॥ पर्युदासपक्षेदोषमाशंक्यनिराकरोति॥ वासुदेवे॥ अमिति॥ अत्रप्रगृह्यत्वेपिपदांत

त्वाभावेन प्रकृतिभावाप्रवृत्तेरयुक्तमेतत् ॥ नचामृदु तएते इत्यत्र प्रकृतिभावापत्तिरित्याशयः ॥ अव्ययीभावस्य समासोत्तर
घटकत्वे विवादात् ॥ इति केचित् ॥ एआईएतीत्यत्र प्रकृतिभावापत्तेरित्यन्ये ॥ नानुपपन्नमिति ॥ अन्ये त्वनाङिति प्रसज्य प्रति
षेध एव यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्तीति प्रकृतसूत्रसूत्रभाष्यात् प्रतिषेधार्थो यमारंभ इत्योत्सूत्रसूत्रभाष्याच्च ॥ प्रसज्य प्रतिषे
ध एवायं तेन आईएइ अत्रेत्यत्र परादिवद्भावेन प्राप्तमपि प्रगृह्यत्वं न गम्यमान प्रतिषेधाभिप्रायकत्वं तु न युक्तं ओषुयातं मरु
त इत्यादौ परादिवद्भावेन प्राप्तं प्रगृह्यत्वस्य निषेधकाभावेन प्रवृत्तिर्लभ्येन प्रतिषेधार्थो यमारंभ ओषुयातं मरुत इत्यादिभा
ष्यग्रंथसंदर्भसंगतेः ॥ नच प्रतिषेधार्थत्वे ओतश्चि प्रतिषेध इति वार्तिकानुत्थानमिति वाच्यं ॥ प्रतिषिद्धार्थीया अपि ओदंतस्य
प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रतिबंधकाभावेनादो भवतीत्यत्रापि प्राप्तेः ॥ ओतश्चं तेनास्य प्रवृत्तिरिति ॥ यद्यपि निपातपदेन चादीनामर्थव
तामिवोपस्थितिरिति चाद्यं शेषगोणमुख्यन्यायकार्यं प्रवर्ततां । छंतां शेषे तु न विशिष्टरूपोपादानमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषागोणमु
ख्यन्याययोर्न प्रवृत्तिः ॥ छंते मुख्यार्थसंभवश्च ॥ तथापि चाद्यं शेषे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवर्तमानगोणमुख्यन्यायोऽमुख्या
र्थके छंते प्रगृह्यसंज्ञाव्यावर्तयति भाष्यप्रामाण्यादित्याशयः ॥ अन्येतु गोभवदित्याद्यर्थो ओतश्चिप्रत्ययप्रतिषेध इति वार्तिकमा

रब्धव्यमेव॥तत्प्रत्यारब्धानपरंभाष्यत्वेकदेशिनः॥ऋषिशापादिनाऽगोरेवगोःसमभवतत्रछ्यंतेमुख्यार्थस्यैवसत्त्वेनिपातसं
 ज्ञायागौणमुख्यन्यायेनवारणासंभवात्॥नचतत्रार्थेद्विरेवनेष्यतइतिवाच्यं॥तथासतिसंज्ञोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वादयइत्या
 दिवार्तिकभाष्यविरोधापत्तेः॥छ्यंतांशेविशिष्टरूपोपादानाभावेनमुख्यार्थासंभवेनचगौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्यसंभवाच्चेत्याह॥नि
 पातइतिकिमिति॥मिथोइतीत्यत्रप्रगृह्यत्वंमाभूत्॥यत्तुदेवोसीतिप्रत्युदाहरणंबृहच्छंखरेदत्तंतन्न॥अदोभवदित्यादावि
 वलक्षणप्रतिपक्षेत्तपरिभाषयावारणसंभवात्॥ब्रह्मबंधविति॥वेदेआपाद्यमानप्रयोगाभावेनप्रगृह्यत्वस्यैकल्पिकत्वेनचा
 नार्थइतिव्यर्थमिति केचित्॥तदधिकार्थमात्राकालइति॥ततोप्यधिककालव्यवधानेनोच्चारणंतुअर्थबोधानुपयोगित्वाच्छि
 ष्टसंप्रदायविरोधाच्चहेयमेवेतिभावः॥उजः॥निपातएवेति॥नतुप्रत्याहारः॥उदित्येववक्तव्येजकारोच्चारणसामर्थ्येनक्लिबंत
 स्पृकृतसंप्रसारणस्यैवजइतिशब्दपरत्वेपिनप्रगृह्यत्वस्योपयोगः॥तुक्प्रवृत्तेः॥नाप्युच्चारणेशः॥तुगंतस्यानिर्दिश्यमानत्वात्
 मानाभावादिति॥इदमयुक्तम्॥उजइत्यस्यावृत्त्यास्थानषष्ठ्यंतत्वस्यवाच्यवाचकभावसंबंधार्थकत्वकल्पनेगौरवेणप्र
 थमांतार्थेऽस्याभेदेनान्वयस्यकृपत्त्वेनचविधेयविशेषणत्वस्यैवोचितत्वात्॥स्यमेवलभ्यतइति॥अन्येतुयोगविभागाभावे

प्रगृह्यत्वस्योपादेशस्य च शाकल्यमतेन युगपत्प्रवृत्तौ तन्मते उड् इतीति रूपं तदन्यमते उड् इति प्रगृह्यत्वस्य निपात एकाजनाडि-
तिसामान्यशास्त्रप्रणयनेन तदन्यमतेऽपि सत्त्वं निश्चयेन स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारा प्रगृह्यत्वांशे विकल्पासंभवेनादेशोऽप्येव
स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारा विकल्पपर्यवसानापत्तेः ॥ यथा क्रतो भारद्वाजस्येत्यस्या च स्तास्वदिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन क्र-
दंते स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारेणैकिकल्पबोधकत्वं ॥ न च प्रगृह्यपदानुवृत्तिर्वैयर्थ्यतत्स्योत्तरानुवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तेः ॥ तथा चैक-
योगत्वे शाकल्यमते उड् इत्येकमेव स्यात् ॥ तदेतदुक्तं भाष्ये ॥ शाकल्यस्य चाचार्यस्य मतेन उड् इति विभाषा यथा स्यात् उड् इति उड् इतीति ॥ त-
दन्यमतेन निपात एकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वात् उड् इतीति स्यात् ॥ तदेतदुक्तं भाष्ये ॥ अन्येषामाचार्याणां मतेन वेतीति ॥ योगविभा-
गेन उज्जित्यनेन प्रगृह्यत्वस्य शाकल्यमते विधानेन योगविभागेन सिद्धं प्रगृह्यसंज्ञाविज्ञानसामर्थ्यात् स्मृत्यन्तरानुसंधान-
द्वारा सामान्यशास्त्रसत्त्वेऽपि प्रगृह्यत्वांशे विकल्पः सिध्यति ॥ द्वितीययोगेन तु सति प्रगृह्यत्वे एवादेशविकल्पः ॥ तत्रापि शाकल्य-
ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् ॥ ननु शाकल्यग्रहणानुवृत्तिः सति प्रगृह्यत्वे एवादेशो यथा स्यान्न त्वप्रगृह्यत्वे इत्येवमर्थः स्यात् न स्या-
दिर्धोच्चारणसामर्थ्येन प्रगृह्यपदानुवृत्तिसामर्थ्येन च सत्येव प्रगृह्यत्वेऽप्युपादेशकल्पनासंभवात् ॥ तस्मात् द्वितीययोगे शा-

कल्पानुवृत्तिः सति प्रगृह्यत्वे आदेशविकल्पार्थे त्येव तत्त्वमित्याहुः ॥ दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्चेति ॥ असंहितायां तस्य चारितार्थ्याच्चिंत्यमेतदितिकेचित् ॥ विकल्पमात्रसंबंधेपीति ॥ शाकल्यपदसंबंधे प्रगृह्यपदस्यासंबंधे इत्यर्थः ॥ अर्थाधिकारादिति इदमयुक्तं ॥ उज्जितिपदस्याप्रगृह्यत्वेशक्यभावात् ॥ तस्मात्प्रगृह्यस्यादेशो योगविभागवैयर्थ्यापत्तेः ॥ अप्रगृह्यस्यैवादेश इति वक्तुं युक्तम् ॥ विचार्यत्विति ॥ इदमयुक्तमित्युक्तम् ॥ मय्प्रत्याहार इति ॥ न तु धातुः ॥ वैजात्येति ॥ तच्च तदंतविधिसद्भावकर्तृ ॥ न चेत्यारभ्येतीत्यंत इत्येकोऽग्रंथः ॥ अनभिधानमिति ॥ न चास्तीदूतोऽसप्तमीति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यादिति भावः ॥ आधेयार्थे वृत्तिरिति एकार्थीभाववत्तेन समासे वापीपदस्य वाप्यधिकरणकाश्वरूपार्थोपस्थितिजनकत्वादिति भावः ॥ समासे जहत्स्वार्थायामिति ॥ जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति भावः ॥ मानाभाव इति ॥ न च नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिभंगः गौरीपदार्थाधिकरणत्वस्य भेदसंबंधेनाधिश्चयणेऽन्वयांगीकारात् ॥ तथा चलक्षणाऽवश्यकीति चेन्न ॥ दधिपश्येत्यादिवदुपपत्तेः ॥ न च तत्रेवात्रापि विभक्तिस्मरणेन शब्दबोधे सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वं दुरुपपादं ॥ न चाधिश्चयणक्रियायामेव गौरीपदबोधाधिकरणत्वान्वय इति ब्रह्मच्छेदरोक्तं युक्तं ॥ नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षाद्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इति वाच्यं ॥ आधेयार्थानुपस्थापकत्वे स

तिसप्तम्यर्थोपस्थितिजनकत्वस्यसुप्तम्यर्थपर्यवसन्नशब्दार्थत्वात्॥ प्रकृतेचलुप्रविभक्तिस्मृतिहेतुत्वेनगोरीपदस्यैवसप्त
म्यर्थोपस्थितिजनकत्वात्॥ पंचकंप्रतिपदिकार्थइतिपक्षेगोरीपदस्यैवाधिकरणशक्त्युपस्थापकत्वाद्वा॥ पुनःप्रवृत्ताविति
कार्यकालपक्षाश्रयणेनतुननिर्वहः॥ अणोऽप्रगृह्यस्येत्येतद्देशस्यप्रगृह्यसंज्ञादृष्ट्यालुतस्यासिद्धत्वेनप्रगृह्यसंज्ञानापत्तेः
॥ ॐ ॥ ॐ ॥ इत्याचार्यार्थकृतव्याख्यायांस्वरसंधिःसमाप्तिमियात्॥ ॐ ॥ ॐ ॥
॥ स्तोत्रश्रुनाश्रुः॥ पदस्येत्यधिकृत्येति॥ इदमयुक्तं॥ अपदां तस्यमूर्धन्यइतः प्रागेवैतदधिकारसमाप्तेः॥ संबन्धेपिवाडःसीत्या
दाविववैष्यधिकरण्येनान्वयेऽदोषाच्च॥ शादितिज्ञापकादिति॥ विश्रमाचष्टेविश्रमइतीत्यादौसंबुध्यतेपदांतेशात्परतवर्गसंभवेने
दमप्ययुक्तमितिकेचित्॥ वैचित्र्यार्थइति॥ जश्त्वचर्त्तयोःप्रवृत्तिमंतरेणसच्चिदित्यादिसिद्धिरिहवैचित्र्यम्॥ निर्देशादिति॥ न
चततएवश्रुत्वाभावसिद्धौशादितिव्यर्थम्॥ विश्रमार्थत्वात्॥ यत्तुनासिकास्थानाधिक्येनतोरित्यादिनापंचमाग्रहणमाशं
क्यशादितिनिषेधाल्लिङ्गातुल्यास्यसूत्रेनासिकास्थानभिन्नतात्वादिस्यानंगृह्य तदितिकश्चिदुक्तवान्तन्न॥ राजशब्दश्रितपाश
पेत्यादौश्रुत्वनिषेधायशादित्यस्यावश्यकत्वात्॥ दिक्संख्येसंज्ञायामितिनियमादाह॥ षडधिकेति॥ स्पष्टार्थमिति॥ समर्थ

सूत्रस्थकैयटरीत्यापदांतविधित्वमेवनपदविधित्वमितिबोधनद्वारासमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थमिति केचित्। यरोनुना॥सवर्ण
नसंतीति॥ एतदुत्तरमाहुरिति शेषः॥ अन्येतुतुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रं यस्मात्प्रत्ययविधिरितिवत् यत्रानुनासिको विधीयते तत्र तु
ल्यास्यमित्युपतिष्ठत इत्यर्थकतया परिभाषारूपामपि अनुनासिकपदानुवृत्तेः॥ अनुस्वारस्य यजीत्यत्र च मंडूकप्लुत्याऽनुनासिक
पदमनुवर्तते तेन चतुर्मुखः कुंडंरथेनेत्यादौ न दोषः॥ न च महिष्मानित्यत्र षकारस्य ऋकारापतिः॥ तस्य षकारेण सूत्रमते स्थानप्र
यत्नोभयसाम्यादिति वाच्यम्॥ भाष्यमते प्रयत्नभेदेनादोषात्॥ जश्त्ववारणाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेरावश्यकतया तेनैवानुनासिकवारण
संभवाच्च॥ न च रेफे सानुनासिके षत्स्पर्शप्रसंग इति वाच्यं॥ तस्य सानुनासिकत्वे मानाभावात्॥ यद्वा कैयटोक्तरीत्या स्थानेतरतमपरि
भाषोपस्थानात् दोषाभावः॥ न च रेफे स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमस्य ताभ्यामनेतरतमस्य चाप्राप्त्याऽंतरतमपरिभाषाया अनुपस्थि
तिरिति वाच्यम्॥ व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यमंतरतमानंतरतमयोः प्राप्तावेव तदुपस्थितावपि जातिपक्षे कतिपयलक्ष्मेषु तयोः
प्राप्तिमात्रेणांतरतमपरिभाषोपस्थानस्य दुर्वारत्वात्॥ णकारस्य स्थानेन रेफांतर्येपि आभ्यंतरप्रयत्नेन तदभावान्नांतरतमत्वं स्थानप्र
यत्नाभ्यामांतर्यहिर्अंतरतमत्वं॥ एवं कुंडंरथेनेत्यादिपि अनुस्वारस्य स्थानेन रेफः॥ रेफस्यानुस्वारेण स्थानसाम्याभावेनांतर्याभावात्॥

वि०
३८५

तथा चायं निष्कर्षः॥ यत्र स्थानप्रयत्नाद्यनेकधर्मकृतांतर्यसंभवस्तत्र शास्त्रे तमप्रत्ययघटितमंतरतम इत्युपतिष्ठते॥ यत्र त्वेकैकधर्ममात्रकृतांतर्यसंभवस्तत्र तमपरहितमंतर इत्युपतिष्ठते॥ यत्र तस्याप्यसंभवस्तत्र नोपतिष्ठत एव परिभाषा॥ न चैवं नेतेत्यादावेव गुणः स्थानचैतेत्यादाविति वाच्यं॥ एकारस्य प्रमाणतर्द्धकारांतर्याभावेऽपि स्थानप्रयत्नाभ्यामिकारांतर्येणांतरतमत्वात् सत्याः दोषात्॥ न हि सर्वे रांतर्यतमवर्थः किंतु स्थानप्रयत्नाभ्यामपि॥ न चैवं ह्रस्वेकार एव यणस्थानदीर्घेतस्य स्थानप्रमाणाभ्यामांतर्येण तमप्रत्ययघटितपरिभाषोपस्थितेः॥ एवं षट्संज्ञंतीत्यादौ षशयोर्जश्त्वानापत्तिः॥ स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमेत्यर्थे जश्त्वचारितार्थात्॥ एवं पाठ्यसतीत्यादौ भयो ह्रस्वपूर्वसवर्णानापत्तिः॥ स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमेवाकृधरित्यादौ तस्य चारितार्थादिति वाच्यम्॥ ल्वादिभ्य इति निर्देशेन भयप्रत्याहारपरित्यागेन हल्प्रत्याहारश्रयणेन व्याख्यानेन च तत्र व्यक्तिपक्षाश्रयणेनादोषात्॥ तत्र पक्षे दीर्घादिव्यक्तिष्वंतरतमानंतरतमयोरसंभवेन सकलांगसहिताया उक्तपरिभाषाया अनुपस्थितेः॥ सवर्णग्रहणापकर्षस्तु न रेफोष्मणां सवर्णमसंतीति भाष्याभिप्रेतः॥ तत्र तत्र प्रत्ययादित्युभयोः शेषद्वयादिभाष्येणापकर्षस्य भाष्यकारसंमतत्वावगमात्॥ दूरेत राबहुसूत्रैर्व्यवहितैः पकर्षोद्देशनमित्यादौ उक्तीत्यापरसवर्णवारणसंभवात्॥ ययीति न कर्त्तव्यमित्याशयेन रेफोष्मणामिति भाष्येऽग्रग्रहणमित्याहुः॥ प्रा

चुर्यस्य स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयात्पत्वसापेक्षत्वनियमादाह स्वार्थिक इति॥ वस्तुतस्तु प्रचुरप्रकाशो रविरित्यादौ उक्तनिपमव्य भि
वारत्प्राचुर्येपिमयदत्सूपपादः॥ सामानाधिकरण्यमिति॥ प्राचुर्यमयटित्वन्नमयोयत्तइत्यादावन्नयत्तयोरिवचिद्वह्मणोर्भेदएव
स्यान्नाभेदरूपसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ हलोयमांयमीति सूत्रे इति॥ हलोयमांयमीति सूत्रेऽस्माभिरुक्ते इत्यर्थः॥ एतेन हलोय
मांयमीति सूत्रस्य भाष्यकृताऽनुपादानादिदमसंगतमित्यपास्तं॥ नादिन्याकोशइत्युत्तरं क्रमेणोदः स्यास्तंभोः शब्दोऽतिअभ्यासे चर्च
भरोभरीति सूत्राणां भाष्यकृतौ पादानां तथा पाठो भाष्यकृत्संमत इति भावः॥ सापनादिति॥ व्यंजनपरस्येकस्यानेकस्यवोच्चारणे विशेषे
षाभावात्पूर्वत्रासिन्धमद्विर्वचनइतिद्वित्वदृष्ट्या पूर्वसवर्णस्यसिन्धत्वात्परत्वात्पूर्वसवर्णप्रवृत्त्या सकृद्गतिन्यायेन पश्चात्तद्वित्वा प्रा
प्तौ द्वित्वाकारस्य रूपस्य लोपपूर्वसवर्णयोरविशेषादेति भावः॥ अनुस्वारस्य ययि॥ ननु शकारसवर्ण ईकारः प्रसिन्ध इत्याशंकाह॥ प्रय
त्नभेदेनेति॥ यथा संख्यमनु॥ संख्या संख्यां गणनमुच्यतेऽनुदेशशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तस्तेनायमर्थः॥ समानां समसंख्यानां
मध्ये यथा गणनं उद्देशिभिः सहानुदेशिनः संबंध्यते इति कैयटोक्तं तु न युक्तं समूहकृतजीवेषु हलोयमामित्यादौ उद्देश्यानामपि परस्य
रं यथा संख्यस्येष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ सम्यक्ख्यानमिति॥ वस्तुतस्तु कैयटोक्तार्थ एव युक्तः॥ सर्वस्योद्देश्यस्य सर्वानुदेशः प्राप्नोतीति

वि०
३६

यथासंख्यसूत्रस्य भाष्यस्वरसादनुदेशपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणयाविधेयतदन्वय्युभयपरत्वान्नोक्तस्यलेषुदोषः॥संबंधोयेनेति
संबंधद्वयपपाठः॥पदज्ञानंपदादुपस्थितिर्वेति॥आद्यस्योदाहरणं॥समूलाकृतेत्यादि॥द्वितीयोदाहरणपरस्मैपदानामित्यादिस्थाना
त्येति॥स्थानमत्रक्रमः॥स्थानाच्चेतितिसंयोगादितिसूत्रेआध्वरमीमांसकेस्तथैवव्याख्यातत्वात्॥एतेनस्थानमधिष्ठानमित्यभिप्रे
त्ययत्पाठकेनोक्तं तच्च स्थाने^ततरमसूत्रेयान्येतानिगोयुक्तकानिसंघुष्टकानिभवंतितान्यन्योयंपश्यतिशब्दकुर्वति एवंतावत्चेतनाव
त्सुअचेतनेष्वपिलोषसिप्तवायुवेगंगत्वानैवतिर्यगच्छतिनचोर्ध्वमारोहतिपृथिवीविकारः पृथ्वीमेवगच्छतीत्यादिनासूत्रप्रत्याख्याना
यानैकधाप्रदर्शितमितितत्पूर्वमीमांसाऽनध्ययनविज्ञंभितमितिस्रष्टमेव॥लौकिकेति॥शत्रुमित्रंविपत्तिंचजयरंजयभंजयेत्या
दीलौकेक्रमेणान्वयदर्शनादितिभावः॥परस्मैपदानामित्यादि॥परस्मैपदानामित्यत्रक्रमेणनोद्देश्यवाचकपदानामुपादानंनापिपर
स्मैपदपदादुद्देश्यानांक्रमेणोपस्थितिः किंतुयुगपदेवसर्वेसंज्ञिनः प्रत्याप्यंतइतिनस्थानाख्यलौकिकप्रामाण्याद्व्यवस्थासंभवः॥एवंद्वे
देनक्रमेणान्वयप्रदर्शनादितिभावः तथान्वयेद्वंद्वस्यैवासाधुत्वात्सहविवक्षायांतस्यविधानात्॥ननूक्तपरिभाषयापिकथमत्रव्यवस्था
येनक्रमेणपदज्ञानंपदादुपस्थितिर्वेत्युक्तपरिभाषार्थस्योक्तरीत्यापरस्मैपदानामित्यत्रासंभवात्॥एवमेवोऽयवायावइत्यत्रापि॥एते

नपदादुपस्थितिरित्यस्य परस्मैपदानामित्युदाहरणमित्यपास्तं॥ किंच परस्मैपदशब्देन तिबादीनामिव शतृकसोरुपस्थित्या न संख्यासा-
म्यं॥ आद्यंतौटकितावित्यत्रापिययोरर्थयोराद्यंताभ्यांक्रमेणान्वयोनतयोःक्रमेणोपस्थितिः॥ नापितत्बोधकपदयोःक्रमेणोपादा-
नं॥ टिक्कितावित्यनुक्तेः॥ ययोःक्रमेणोपादानंतकारककारयोर्नतयोराद्यंताभ्यांक्रमेण संबंधइति चेत्सत्यं केयटोक्तार्थाम्यपणेनादे-
षात्॥ तथाहिलादेशानां परस्मैपदसंज्ञाविधानेन तज्ज्ञानार्थेति बादि सूत्रानुसंधानेन तत्र परस्मैपदानां तिबादीर्नागणनाक्रमेणोद्देश्या-
नुदेशिनोः संबंधांगीकारात्॥ शतृकसोः परस्मैपदत्वेऽपि असंनिहितत्वात्संनिहितानां तिबादीर्नाचनवत्त्वात्संख्यासाम्योपपत्तिः॥ आद्यं-
तावित्यत्रापिटकारस्य प्रथमोपादानात्तद्वटितस्पटितः प्रथमंगणनापश्चात्कित इति गणनाक्रमेणो वसंबंधः॥ असहविवक्षायां मपि
द्वंद्वस्य साधुत्वं च॥ न व्यमतेपिति बादि सूत्रस्य क्रममादाय परस्मैपदानामित्यत्र टिक्किट्टकटकारककारयोःक्रमेणोपादानमादाया-
द्यंतौटकितावित्यत्र च यथा संख्यशस्त्रप्रवृत्तिः कथंचिदुपपादनीया॥ यथा संख्येनान्वयइति संख्या नति क्रमस्य करणत्वविवक्षया तृती-
येति केचित्॥ संख्यामनति क्रम्यान्वयबोधइत्यर्थस्याविवक्षितत्वेन तृतीयार्थस्यानुपयोगेनान्वयासंभवेन चायुक्तमेतदित्यन्ते॥ भाष्ये
तु संख्यातानुदेशइत्युक्ते॥ तस्यार्थः संख्यातंगणितंतत्क्रमेणानुदेशो विधिरित्यर्थः॥ अपरुष्यत इति॥ तथा च यत्र स्वरितेन युक्तं शब्द

वि०
४०

स्वरूपतन्त्रे वयथा संख्यशास्त्रं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ नन्वेवमप्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादौ संख्यातानुदेशादुर्वार आत्मनेपदशब्दे उत्तरत्वा
नुवृत्त्यर्थं स्वरितत्वस्यावश्यकत्वादिति चेन्न ॥ यथोक्तं यथा संख्यमन्वयस्तयोर्द्वयोरपि स्वरितत्वसत्वे एवैतच्छस्त्रप्रवृत्त्याऽनुदात्तशब्दे तद
भावेनादोषात् ॥ ख्यत्वादित्यादाविति ॥ नन्वत्रययोरन्वये ख्यत्पयोरकारस्य चतयोः संख्या साम्यं ययोश्च संख्या साम्यं ख्यत्पयोर्द्वयसिद्धिः सोऽनंतयो
साक्षादन्वयइति न संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ एवमेवानुदात्तङितः रदाभ्यानिष्ठातः असौ रल्लोपऽङ्गसिद्धिः सोऽनंतविदिभिदिच्छिदेः कुरचूअ
वेस्तिस्त्रोपधेतोः क्रतुयस्तेभ्यश्चेत्यादावपि न संख्यातानुदेशः ॥ अनुदात्तङित इत्यस्य लस्येत्यनेन रदाभ्यामित्यस्य तद्व्यत्यनेन सार्वधा
तुक इत्यस्या तद्व्यत्यनेन ङसिद्धिः सोऽनंतित्यस्यातीत्यनेन ताच्छीलादीनां कुरचूकरणधिकरणयोरिसस्य जापयिद्वृतयोरित्यस्य उजाव्याख्या
न भवयोष्ठजा साक्षादन्वयादिति चेन्न परंपरासंबंधेऽप्यस्य प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा समूलाकृतजीवेषु स्यतासीलुलुटोरित्यत्रापि एतदप्रवृत्त्याप
तेः ॥ तत्र हिलुलुटोरित्यस्य धातोरित्यनेन समूलादीनां चणमुला साक्षादन्वयइत्याशयात् ॥ इदं च व्यक्तिभेदेऽपि धर्मसाम्यमात्रेण प्रवर्तते ॥
तेन स्यतासीलुलुटोर्नदिग्रहिपचादिभ्य इत्यादौ संख्यातानुदेशः सित्थ्यति ॥ लुलुटोर्नद्यादीनां भेदेऽपि लृत्व नद्यादित्वरूपधर्मसाम्यात्
भाष्ये स्पष्टमिति ॥ तत्र हीत्यं भाष्यं ॥ किमर्थमिमावनुनासिकाबुभावनुबध्येते नञकार एवानुबाध्येत कथं ङमोहस्वादचीति एतदप्यस्तुज

कारेणैवंशक्यं भकारभकारयोरपि पदं तयोर्भकारभकारौ आगमौ स्यातां ॥ न भकारभकारौ पदं तौ स्त एवमपि पंचागमास्त्रय आगमिनो
वैषम्यात्संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति ॥ संतुता वदेषामागमानामागमिनः संति भकारभकारौ पदं तौ नस्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यत
इति ॥ नित्यानुनासिकापत्येति ॥ ननु तद्वानित्यत्र नानुनासिकः ॥ कंठावह्निन्वायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावह्निन्वायुसंयोगेन तद्रूप
धर्मोत्पत्येत्यादिस्वग्रंथपर्यालोचनया वकारस्य नासिकास्यानत्वाभावेन सुरुवसहितनासिकयोश्चार्थमाणवर्णत्वाभावात् अनुनासिक
संज्ञाया अभावादनानासिकादिप्रत्ययपरत्वाभावेन च कथमनुनासिकापत्तिः ॥ आडेनानासिको जा नुनासिक इत्यादौ तु लोकसि . त्या
नुनासिक्यगुणस्यैव विधानमिति न कश्चिद्दोष इति चेत्सत्यं ॥ वर्णमात्रस्य नासावह्निन्वायुसंयोगेनानुत्पत्तावप्यानुनासिक्यगुणविशिष्ट
स्य तथात्वेनानुनासिकसंज्ञेत्याशयेनास्य कथंचिद्योजनीयत्वात् ॥ एतत्सामर्थ्यादिति ॥ इदमयुक्तम् ॥ असरावत्सा इत्यादावेतस्य चारि
त्तार्यात् ॥ तत्र हि अपूर्वात्सर्त्तरेऽसिः वदेः सः ततश्चर्त्वे एव सस्य सित्थत्वाश्रयणेनैतस्य प्रवृत्तेः ॥ तयोरव्युत्पन्नत्वेऽपि खरिचेत्येतदपवा
दत्वादेवास्मिन्कृतेन तस्य प्रवृत्तिः ॥ ऊष्मोदयमूष्मपरं ॥ ड. मोहस्वादचि ॥ आवृत्येति ॥ इदमयुक्तं ॥ ड. मंशे पदस्येत्पस्यवैष्यधिकरण्येना
न्वयेऽनुपयोत् ॥ पदाधिकारस्य विशेषत्वादिति भाष्यं तु अधिकारप्राप्तस्य त्यागायोगादुपरंजकतयान्वयप्रदर्शनपरं ॥ वस्तुतस्तु पदस्ये

तिविशेषणस्यप्रयोजनंवक्ष्यामः॥उभयोः सप्रम्यंतत्वेएवेति॥इदमप्ययुक्तं॥तीषसहेत्यादौतदादिविध्यनापत्तेः॥डःसीत्यादौपदाधि-
कारस्यविशेषणत्वेनलिटृत्त्वित्यादौधुटृसिद्ध्यावस्यार्थस्यानुपयोगाच्च॥बलादेरित्यादिग्रहणंत्वचिश्रुदितिवत्त्वलिपरतार्धधातुक-
स्येत्यर्थप्रतीतिवारणायपदस्येत्यधिकृतस्यानुरत्येवनिर्वाहेभाष्यकारीयमंडूकसुत्याउजिचपदेइत्यतःपदेइत्यस्यानुरत्याश्रयणंतु
डःमइत्यस्यषष्ठ्यंतत्वाश्रयणेनाजादौपदेडःनोडःमुडित्यर्थाभिप्रायकंडःमइत्यस्यपंचम्यंतत्वेहिअचीत्यस्यषष्ठ्यंतत्वकल्पनास्या-
त्॥अजादेःपदस्यडःमुडित्यर्थेतुप्रत्यडःर्यइत्यादौसमासेडःमुडापत्तिः॥आद्यंतौठकितावित्येतदेकवाक्यतयास्यापिपदादिविधित्वा-
त्॥अपदादिविधावित्यत्रोपपदविभक्तेरितिन्यायेनकर्मषष्ठीत्वस्येवापत्तेः॥कार्यित्वमिति॥पदत्वइत्यस्यपदत्वप्रयुक्तेकार्येइत्यर्थ-
इतिभावः॥इदमुपलक्षणं॥अपदादिविधावितिपर्युदासेनपदांतविधावेवेतत्प्रवृत्तेः॥ननुपूर्वदंडिप्रियइत्यादौनलोपार्थमावश्यक-
नमध्यमत्वानाक्रांतइतिविशेषणेनैवमाषकुंभबापेनेत्यत्रपदव्यवायेपीतिनिषेधःसिध्यतीतिउत्तरपदस्ययत्रकार्यित्वमित्यर्थाश्रयणं
व्यर्थमितिचेदत्राहुः॥यणादिपरमितिनिर्देशेनमध्यमत्वानाक्रांतेत्यस्यपूर्वपदाघटकत्वविशिष्टंयन्मध्यमत्वंतदनाक्रांतेइत्यर्थः॥त-
त्फलंतुप्रत्यडःर्यरुतमित्यादौनडःमुट्॥एवंचमाषकुंभबापेनेत्यादौमाषकुंभस्यवापइतिविग्रहेपूर्वपदाघटकत्वविशिष्टमध्यमत्वाना-

क्रांतत्वस्पर्कुभपदेसत्वेनप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधवारणायोत्तरपदस्ययत्रकार्यित्वमित्यर्थआवश्यकइति॥नचैवमुक्तवार्तिकप्र
 त्याख्यानेनफलेभेदइतिवाच्यम्॥तत्त्यक्षेपियणादिपरमितिनिर्देशेनप्रत्यङ्कार्यकृतमित्यादौडुमुडभावकल्पनात्॥नचैवकर्म
 धारयपूर्वपदकेपरमदंडिप्रियइत्यादिबहुव्रीहौनलोपानापत्तिरितिवाच्यं॥परमदंडीतिसमुदायगतपदत्वमादायतस्तिथेः॥नच
 पदव्यवायेपीत्यत्रपदपदं पदत्वयोग्यपरं॥नपदंतेत्यादौतथैवस्वेनव्याख्यातत्वेत्॥तथाचकार्यित्वनिवेशोव्यर्थइतिवाच्यं॥पद
 त्वयोग्यत्वंयदिप्रातिपदिकसंज्ञकत्वं॥पिबभवेतियस्यांक्रियायांपिबभवासुंदरापिबभवायेषांसुंदरपिबभवानामित्यादौपिवेत्या
 देः प्रातिपदिकत्वाभावेनपदव्यवायेपीतिनिषेधानापत्तेः॥यदिचप्रातिपदिकत्वतिङ् तत्वेतदन्यतराश्रयत्वंतदागौरवं॥माषकुंभ
 वापेनेत्यत्रगतिंकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेनसुबुत्पत्यनंतरमेवसमासाश्रयणेनपदपदस्यपदत्वयोग्यार्थकत्वाभावेपिनदो
 षः॥स्फष्टिभविष्यतिचैतत्सर्वसमासंप्रकरणेशेखरे॥सौत्रोनिर्देशइति॥यतुतयोर्व्यावचिसंहितायामितिसंहिताधिकारस्यप्रकृत
 त्वेपिवाक्येचसंहितायावैवक्षिकत्वेनडुमुडभावोपपत्तौइदमसंगतमितितन्न॥वाक्येसंहितायावैवक्षिकत्वेपिसंहिताधिकारस्य
 कार्याघटितनिर्देशस्यप्रायशोऽनुपलंभेनासंहितार्यानिर्देशेप्रयोजनाभावेनच संहितायाअविवक्षाकल्पनायोगात्॥नचैवमजदो

वि०
४२

पदेड० मोड० मुडित्यर्थेभाष्यसंमतेप्रत्यङ्० र्थइत्यत्रड० मुडापत्तिः॥उत्तरपदस्यकार्थित्वाभावेनप्रत्ययलक्षणनिषेधादितिवाच्यं॥उणादयो
बहुलमितिनिर्देशेनड० मुटिउत्तरपदस्यकार्थित्वेऽपिप्रत्ययलक्षणनिषेधाश्रयणात्॥अन्येतूणादयोबहुल्यणादिपरं सनाशंसभिस्
उरित्यादिनिर्देशेनड० मुटोऽनित्यत्वंज्ञाप्यते॥तेनाणादिसंज्ञार्थानिअप्लुतकार्थयणादिकंकरोतियङं० तप्रक्रियेत्यादिप्रयोगाणांसिद्धिः
नपदांतसोपदादौपदव्यवायेपीत्यादौपदपदं पदत्वयोग्यपरं यद्वागतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेनसुबंतैर्नैवासमासांगीका
रात्पदपदंयथाश्रुतार्थकमेव॥उत्तरपदस्यकार्थित्वएवेतिनिवेशस्तुप्रकृतसूत्रस्यभाष्यविरुद्धइतिमाषकुंभइत्यादौनदोषइत्याहुः॥
ननुगणेशोवनेशइत्यादौअसमासेड० मुट्टुर्वारः॥परादिवद्भावेनैशइत्यस्याजादिपरत्वात्ड० मः परत्वाच्च॥नचपंचमीसमासाश्रयणे
नवास्यानिवद्भावः॥पूर्वत्रासिद्धेनस्यानिवदितितन्निषेधात्॥नचत्रिपाद्यानांतादिवद्भावः॥क्षीरपेणेत्याद्यसिद्धेरितिचेन्न॥पदाव
यवड० मोऽभावेनादोषात्॥नचपूर्वांतवद्भावेनैकारांतस्यपदत्वं॥उभयतआश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधात्॥तस्यपौर्वापर्याश्रयण
कत्वेपिपदेत्यस्यावृत्त्याऽजादौपरेयत्यदंतदवयवस्यड० मः पदेपरतोड० मुडित्यर्थाश्रयणेनोक्तनिषेधप्रवृत्तेःसुलभत्वात्॥पदावय
वड० मः परस्याजादेः पदेड० मितिष्याख्यानेपियथाकथंचिदत्रड० म्विशेषणस्यपदस्यविशेष्यपदभिन्नस्यैवग्रहणेनादोषात्॥एतेनड०

मः पदस्येति विशेषणं व्यर्थमित्यपास्ते ॥ नचैकदेशविकृतन्यायेनानांतस्य पदत्वं ॥ अनच्कईद्रः संपन्नइत्यादिभाष्यप्रामाण्येन स
मासांतइत्यादिनिर्देशेनचैकादेशरहिते एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वाद्यप्रवृत्तेः ॥ तेन वनांतः सांतइत्यादौ नलोपरुत्वादिन ॥ अत्रा
नुनासिक ॥ अतएवेति ॥ अत्रेत्यनेनरुप्रकरणस्यैवग्रहणं नतुरोरेवेति हेतोरेवेत्यर्थः ॥ नचसमः सुटीत्यादिनारोर्विधाने त्रैत्यनेनरोर्ग्र
हणसंविधानेपितस्यैवेतिरुप्रकरणग्रहणेनेदंतत्साधकमितिवाच्यं ॥ समः सुटीत्यत्रसकारप्रश्लेषपक्षेपिदीर्घादटीत्यनेनरोरेववि
धेयत्वात् ॥ अन्यथामहांइत्यत्रसत्वस्यासिद्धत्वाद्यप्रवृत्तौ रूपासित्येः ॥ वस्तुतस्तुसकारप्रश्लेषपक्षेऽत्रैत्यस्यसप्रकरणेइत्येवार्थो
नतुरुप्रकरणेइति ॥ कानाम्नेडितइत्यत्ररुप्रकरणस्यविच्छिन्नत्वेनतद्विषयेऽनुनासिकापत्तेः ॥ अधिकारपक्षेरोः पूर्वस्येत्यर्थोऽसं
भवीपूर्वस्यनित्यंरुत्वंपूर्वस्यतुवानुनासिकइत्युक्तीत्यारुणासंहेवानुनासिकविधानेनानुनासिकविधानकालेरोरभावादतआह
रोः पूर्वस्येत्यस्येति ॥ अनवयवएवेति ॥ आगमत्वंचप्रत्ययादेशभिन्नत्वेसतिसाक्षाल्यस्यसंस्कारकतयाशास्त्रविहितत्वं ॥ एवमेवन
खाभ्यामिसूत्रविहितयोरप्यनवयवत्वं नखाभ्यामितिपंचमीनिर्देशेनपूर्वशब्दस्यतत्रावयववाचित्वाभावात् ॥ तेनइअचच
यजंतस्यापत्यंरैयजितस्यकात्राइत्यर्थः णेवनतुइतिभावः विसर्गक्षिप्तेति ॥ इदमयुक्तं ॥ आक्षिप्तस्यशाब्देऽनन्वयात् ॥ किंतुभा

वि०
४३

ष्योक्तरीत्यानिर्वाहो बोध्यः॥ केचित्त्ववसानेरेफस्य विसर्जनीयः खरितस्य सोविधेयः॥ शर्परे द्रुत्यादिविसर्गस्यानिकं कार्येरेफस्येवविधे
यमित्याहुः॥ अप्राप्तिरेवेति॥ अत्र विसर्गे प्राप्ते इति मूलं पुनः खयीति सूत्रे पक्षभेदेन? कः पयोः षत्वस्य च प्राप्ताविति मूलं यदि सत्त्वं
विधीयते किंतु रुत्वमेव तदेत्यर्थकमेवेति बोध्यं॥ अतएव रुप्रकरणस्य ग्रहणादेव॥ दोषत्वेन नोक्तेति॥ इदमुपलक्षणं॥ समावालोप
मेक इत्यस्य॥ संस्कृती॥ सँ स्रस्कृतेत्यनुनासिकानुस्वारघटितरूपस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शनादित्यपि बोध्यं॥ अपास्तमिति॥ इदमुप
लक्षणं॥ नश्च व्यप्रशानित्यादौ पक्षेनकारस्य भ्रवणापत्तिरित्यपि बोध्यं॥ पूर्वप्रवृत्त्येति॥ इदमयुक्तं॥ पूर्वत्रासिद्धीयमहिर्वचन इति
परिभाषया परद्वित्वस्येव पूर्वप्रवृत्तैर्युक्तत्वात्॥ त्रितस्य निर्वाह इति॥ केचित्त्वेकस्यां व्यक्ताविति न्यायेन न पुनर्द्वित्वं॥ लक्षणपदस्य का
र्यार्थकत्वात्॥ अतएव सोषुप्यतेः सनि सोषुपिषत इति अत्र द्वित्वस्योक्तन्यायेनाप्रवृत्त्याभाषकारीयानभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानस्य निर्वा
ह इत्याहुः॥ सूत्रविधेययोरिति॥ तयोर्विधायकस्य शास्त्रांतरस्याभावादिरदं व्यर्थं॥ ननु घसेः किञ्चेतीरनिकित्वादुपधालोपेजातस्य च त्व
स्यासिद्धत्वात् त्वपरत्वमेव नास्तीत्याशङ्क्याह॥ स्रधातो रिति॥ क्षीरं स्रते र्वाघसेर्वेति निरुक्तप्रामाण्यादिति भावः॥ अवश्यं प्राप्ताविति पा
ठः॥ लुपेदवश्यमः कृत्ये इति कृत्ये एव लोपस्मरणादिति बोध्यं॥ भावेक्त इति॥ न पुंसके भावेक्त इति विहितः गत्यर्थकर्म केति विहितौ वा स

कर्मकेभ्योपिभवतीतिभावः॥अत्रयद्वक्तव्यं तत्रिपथगयामुक्तं॥सवर्णकालइति॥वर्णसहितकालइत्यर्थः॥तदधिकेति॥स्वारसि
 कार्धमात्राकालात्योधिकोर्धमात्राकालस्तदधिकेत्यर्थः॥अव्ययमेवेति॥नतुधातुरित्यर्थः॥ध्वनितमेतदिति॥तत्रह्रिवर्णेकदेशवर्ण
 ग्रहणेनंगृह्यंतइतिपक्षेआलूयेत्यत्रह्रस्वस्येतितुकमाशंक्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनदीर्घह्रस्वाश्रयोविधिर्भवति॥यदयंदीर्घादिति
 छेतुकंशास्तीत्युक्तं॥यदिचक्षुःस्यार्थंतुक्स्यात्तदानपूर्वेणसिद्धिःतेनह्रस्वस्तुविधानादितिबोध्यम्॥स्यानिक्षारेति॥इदमुरदित्येत
 दभिप्रायम्॥इतिह्रलसंधिः॥यद्यपिविसर्गस्यापिह्रलत्वेनह्रलसंधावेवास्यांतर्भावस्वस्वादिसंधेरपितथापिब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनश्रोतृणां
 प्रतिपत्तिसौकर्यायपृथक्कथनं॥श्रोतारोहिविसर्गस्यानिककार्यसंदेहेविसर्गसंधिप्रकरणमवेक्ष्यनिश्चिन्वन्ति॥स्वस्वादिस्यानिकका
 र्यसंदेहेपि॥अंतुवृत्तिप्रदर्शनायेति॥वस्तुतस्तुविसर्गस्यानिकसंधिकार्याणामुक्तरीत्याश्रोतृप्रतिपत्तिसौकर्यायैकत्रओडीकारस्याव
 श्यकतयापुनरुक्तिः॥अतएवपूर्वमुक्तमपिभलांजशोतइतिसूत्रंह्रलसंधौपुनरुक्तं॥वक्ष्यतिपूर्वमुक्तमपिकस्कादिषुचेतिशास्त्रं॥य
 द्यपिभलांजशोतेइतिशास्त्रंसंहिताधिकारस्यतुष्ट्यापिवर्णीतरेणसंहितायांवावसानइत्यस्याप्रवृत्त्याजपत्वश्रवणनिर्वाधमित्येतावतासं
 धिकार्यत्वमस्य॥अतएवतादृगेववागीशश्चिदूपत्युदाहृतमित्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या॥५॥खरेवेति॥नावसानं॥तस्याभावरूप

त्वेन वैजात्यादित्यर्थः ॥ अव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्ये इति ॥ तत्र हि अव्ययीभावस्याव्ययत्वे उपपद्यः कार इत्यादौ सत्त्वाभावः प्रयोजनमित्युक्त्वा
 नेतदस्ति प्रयोजनं अनुत्तरपदस्येति प्रतिषेधो भविष्यतीत्युक्तं ॥ तेनानव्ययस्येति वार्तिकेन सत्वप्रतिषेधः व्ययत्वेनेति लक्ष्यत इति
 भावः ॥ वस्तुतस्तव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ् मत्वस्वरोपचारा इति परिगणनारंभतत्प्रत्यारव्यानयोः फलैक्यार्थे तस्यानभिधानं
 न ॥ वाः काम्यतीत्येतस्याप्यनभिधानं ॥ सोपदादाविति सूत्रेणोः काम्ये इति वाच्यं ॥ किं प्रयोजनं ॥ निबन्धार्थपयस्वाम्यतिक्कमाभूत् ॥ गीः का
 म्यतिपूः काम्यतीति भाष्यात् ॥ अन्यथा संग्राहो दाहरणं सत्वस्य ॥ व्यावर्त्यतुषत्वस्यापीत्यर्धजरतीयापतिः ॥ इणः षः ॥ इडुदुपधस्ये
 त्येवसित्थे इदं व्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ इडुदुपधस्येति इति च संबध्यत इति ॥ अतरेवरोः काम्ये इत्यस्य गीः काम्यतीति विसर्गघटितं भाष्ये व्यावर्त्यप्रद
 र्शितं ॥ अन्यथा सत्वस्याप्रवृत्तावपि षत्वस्य प्रवृत्त्यापत्या तदसंगतिः ॥ अतएवेति ॥ अनव्ययस्येत्यादेरुत्तरसूत्रे संबंधादेवेत्यर्थः ॥ स
 स्यानेन षत्वमिति कुप्वोः परयोरिति शेषः ॥ अपदादिविधाविति चेत्यारभ्य षत्वसिद्धिरित्यंतो ग्रंथः पूर्वेण गतार्थः ॥ असंगत इति ष
 त्वप्रकरणांते इणः ष इत्यस्य पाठे तु न कश्चिद्दोष इत्याहुः ॥ प्रकरणेति ॥ षत्वसत्वयोर्विधेययोर्भेदेऽपि कुप्वोरिति निमित्ते क्वात्प्रकर
 णैक्यं बोध्यं ॥ नमस्तु रसोर्गत्योः ॥ गतित्वाभाव इति ॥ कृजायोगाभावे इति शेषः ॥ कृजोयोगेतु ऊर्यादित्वेन निपातत्वात्स्वरादिपाठवि

नैवाव्ययत्वसिद्धिः॥ तथाचनमः करोतीतिविसर्गघटितमसाध्वितिभावः॥ नमःशब्दांशोगतेरित्यस्यसंबंधफलंतुक्रियायोगाभावे
बोध्यं॥ द्वित्रिश्चतुरिति॥ इतिशब्दस्यमित्यर्थे॥ वक्ष्यमाणरीत्येति॥ शब्दस्वरूपविशेष्यमादायसुजंतस्येतिपुनःपदस्येतिविशेष्यमादाय
सुजंतांतस्येति॥ तेनपरमद्विष्करोतीत्यत्रषत्वसिद्धिः॥ सूत्रयितुमिनि॥ ननुचतुःकरोतीत्यत्रैतस्यासिद्धत्वादिदुपपत्तयेतिनित्यं
त्वापत्तिः॥ यथान्यासेतुविशिष्यचतुर्थहणेननित्यषत्वस्यबाधः॥ नचव्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्तदप्राप्तिः॥ चतुष्कपालमि
त्यादिसिद्धयेऽव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात्॥ नचप्रकरणेप्रकरणमसिद्धंनतुयोगेयोगइतिपक्षाश्रयणेननिर्वाहः॥ तस्येत
द्रंशकृदभिमतत्वात्॥ नचद्विःकरोतीतित्रिःकरोतीत्यनयोरिसुसोरित्येवसिद्धेचतुःकरोतीत्यत्रनाप्राप्तेऽस्यापवादत्वंद्विःपाक
इत्यादौसमासेसामर्थ्यविरहात्॥ इसुसोरित्यस्याप्राप्तौअस्यावश्यकत्वादितिचेन्न॥ कृत्वोर्थइत्यस्यस्थानेसुचइतिसूत्रयितुमुचितमि
त्याशयात्॥ यद्वासुचइत्युत्तरंचतुरइतिन्यासःसुजंतस्यचतुरःषत्वमितितदर्थइतिनकश्चिद्दोषः॥ स्कानिनिमित्तमिति॥ तथाच
सस्येतिरेफस्याप्युपलक्षणमितिभावः॥ नित्यषत्वापत्तेरिति॥ अन्येतुलाघवात्द्विस्त्रित्येववक्तव्यकृत्वोर्थप्रत्ययांतसामान्येप्रवृत्त्य
र्थकृत्वोर्थग्रहणाच्चतुःकरोतीत्यत्रनित्यषत्वंबाधित्वाविकल्पप्रवृत्तेरितिनकश्चिद्दोषः॥ स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेकैपटे॥ अथवासुचइ

वि०
४५

त्येव वक्तव्यं कृत्वोर्थग्रहणाच्चतुःशब्देऽपि षत्वं ॥ सुचइत्युक्तौ हि निर्दिश्यमानपरिभाषया सुचो विसर्गस्यैव षत्वं स्यात् न चतुःशब्दविसर्गस्येति कृत्वोर्थग्रहणं कृतं ॥ एतेन सुचइति सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तं ॥ न च सुचतुष्पञ्चाशदिति सुजर्थबहुव्रीहौ षत्वानापत्यासुचइति सूत्रयितुमशक्यमेवेति कृत्वोर्थइत्यस्य न सुचइत्यनेन समानफलकत्वमिति वाच्यं ॥ कृत्वोर्थइत्युक्तावप्यस्यासिद्धत्वेनेदुपपद्यस्येति नित्यषत्वस्यैवोक्तस्य लैप्रवृत्त्या फलभेदाभावात् ॥ तदेतदभिप्रेत्य वार्तिककारभाष्यकाराभ्यां हि स्त्रिंश्वतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥ इ सुसोः साम ॥ तयोरेव संभवेनेति ॥ अव्युत्पत्तिपक्षश्रयणेनेदं ॥ इदमयुक्तं ॥ तदाश्रयणे हि जग्मुः पेचुरिति यस्यां क्रियायामित्याख्यातमाख्यातेनेति समासे नित्यं समासइति षत्वापत्तिः ॥ एवं षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुकि सरव्युः पुत्रइत्यत्रापि षत्वापत्तिः सुषीः पचति सुभूः पचतीत्यादौ प्रातिपदिकावयवयोरिसुसोः सामर्थ्ये इति षत्वापत्तिः ॥ तस्मादिसुसोः सामर्थ्ये इत्येतद्विषये व्युत्पत्तिपक्षस्यैव श्रयणीयः ॥ तथा सति प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनानर्थक्यलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाभिः सरव्युः पाकइत्यादौ न षत्वं ॥ परस्परसाहचर्येण कृतोरेव सुसोर्ग्रहणात् ॥ पेचुः काष्ठेरित्यादावपि न षत्वमित्येव युक्तं ॥ व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य शङ्कते ॥ न चेति ॥ इ सुसंतांतस्येत्यर्थेनेति ॥ अनुत्तरपदस्येत्यनेन पदस्येत्यस्यैव अधिकरणेनान्वयकल्प

नात्यरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वमित्यपिबोधं॥नकर्तव्यमेवेति॥अन्येतुअयामंतात्वाय्येत्विष्णुष्वितितितुत्रतथसिद्धिसूत्रद्व
यप्रणयनान्यथानुपपत्त्यापाणिनेर्व्युत्पत्तिपक्षोपिसंमतःनित्यंसमासइतिसूत्रेनित्यग्रहणाच्च॥अव्युत्पत्तिपक्षेहिनित्यंसमासइत्य
स्यपत्वप्रतिषेधमात्रफलकत्वेननित्यग्रहणवैयर्थ्यस्यपृमेव॥किंचाव्युत्पत्तिपक्षस्येवाश्रयणेजग्मुःपेचुरितियस्यांक्रियायामि
त्याद्युक्तदोषापत्तेः॥तदेतदभिप्रेत्यनित्यंसमासेइतिसूत्रेभगवताभाष्यकृतोक्तं॥अथचेत्कुरुदंतमेतदिति॥अथचेत्सविज्ञानमि
त्यादिनापक्षांतरस्याप्यवलंबनंतुप्रोढिवादमात्रंतदेतदभिप्रेत्याव्युत्पत्तिपक्षेत्वाश्रयमाणेसर्पिषेत्यादिनसिध्यतीतिव्युत्पत्तिप
क्षएवेसुसंतस्याश्रयणीयइतिनित्यंसमासेइतिसूत्रेकैयटेनोक्तम्॥आदिपदेनभिद्युःपेचुरित्यादिपूर्वोक्तदोषसंग्रहः॥किंचेसु
सोर्विषयेःव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेसर्पिःकालकमित्यादावसामर्थ्यादनेनषत्वाप्रवृत्ताविदुदुपधस्येतिनित्यंषत्वापत्तिःएवंदेवदत्त
स्येदंसर्पिःफांटमिदंयज्ञदत्तस्येत्यत्रेदुदुपधस्येतिषत्वापत्तिः॥कस्कादिषुसर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठस्तुव्यपेक्षायांतदभावेःसमा
सेचनित्यार्थः॥असमासेव्यपेक्षाविरहेचेदुदुपधस्येतिषत्वासित्थेरित्याहुः॥व्यपेक्षायांविकल्पएवेतिबोधमिति॥इदमयुक्तं॥वि
कल्पेनमुक्तेकस्कादित्वान्नित्यषत्वप्रवृत्तेःसुलभत्वात्॥किंचाव्युत्पत्तिपक्षस्येवस्वेनाश्रयणेनाव्यपेक्षायामिदुदुपधस्येत्यनेनै

वि०
४६

वषत्वसित्थ्यवपेक्षायां पाठसामर्थ्येनैव नित्यषत्वसिद्धिः॥ ननु परमसर्पिः कुंडिकेत्यत्र कस्कादित्वात्पत्वं दुर्वारं॥ न चानुत्तरपदस्य
स्येति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन कस्कादिषु चेति विहितस्यापि षत्वस्य निषेध इति वाच्यं॥ निषेधदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेन तन्निषेधासं
भवात्॥ इति चेन्न॥ प्रकरणं प्रकरणमसिद्धमिति तपश्चाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्येन वा षत्वमात्रस्य निषेधांगीकारोत्
अत्र चानुत्तरपदस्य स्येति किं॥ परमसर्पिः कुंडिकेति भाष्यमानं॥ न चैवं परमसर्पिष्कल्पमित्यत्रेण षड्त्वस्यापि निषेधापत्तिः॥ कव
र्गपवर्गघटिते एव समासेऽनुत्तरपदस्य स्येति निषेधप्रवृत्तेः॥ न च परमसर्पिष्कल्पपुत्रमित्यत्र निषेधापत्तिः॥ प्रत्यासत्त्या कवर्गाद्युत्त
रपदक समास एवोक्तनिषेधप्रवृत्तेः॥ ॥ इति विसर्गसंधिः॥ कृतेत्वस्मिन्निति॥ सूत्रे इत्यर्थः॥ सुप्रविभक्त्योर्ग्रहणमिति॥ सप्तसु विभ
क्तिषु ये प्रथमे विभक्ती इत्यर्थः॥ गुणवृत्तिर्हंतुरिति॥ यद्यपि वृत्तिग्रहणं न प्रकृताभिप्रायेण प्रकृते गुणस्यैव प्राप्तेः॥ नापि पूर्वसवर्णदीर्घ
बाध्यकार्यसामान्यप्रदर्शनाभिप्रायेण॥ यण्पररूपयोरनुक्तेः॥ तथापि नादिचीत्येतद्विषये भ्रष्टावसरन्याया प्रवृत्त्युपपादनाय तद्विष
ये प्रवर्तमानपूर्वसवर्णदीर्घबाध्यकार्यसामान्यप्रदर्शनमिति न कश्चिद्दोषः॥ कस्यचित्संज्ञेति॥ इदं हूयमानार्थकनाम्न एव प्लुत इति
भ्रमेण॥ वस्तुतस्तु नाम्न एव ग्रहणे प्रमाणाभावात्॥ तच्च रूढं लौकिकं वेति दूरात्प्लुते चेति सूत्रस्य स्वग्रंथाद्यौ गिकेपि प्लुतः प्रवर्तते॥ आ

अयणसामर्थ्यादिति॥ ननु त्रिपाद्यां रोः सुपीत्यस्यानंतरं अत उरति इत्येव पाठ्यमिति चेन्न॥ उत्वस्यासिद्धत्वेन गुणानापत्तेः॥ मनोर
थइत्यत्रोत्वस्यासिद्धत्वेन रोरीतिलोपापत्तेश्च॥ यद्यप्यप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्येन प्लुतस्य सिद्धत्वेऽप्लुतइति व्यर्थं तथापि तत्सा
मर्थ्येन दूरात्प्लुते चेत्यस्य सिद्धत्वेऽपि गुरोरनृतइत्यस्य सिद्धत्वे मानाभावइत्याशयेनाप्लुतइत्युक्तं सूत्रकृता॥ प्लुतस्याअयणसामर्थ्येन
पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं बाध्यते नत्वसिद्धं बहिरंगमंतरंगइतीत्यभिप्रेत्याह॥ पयसीति॥ अन्यथाअयणसामर्थ्येनास्यासिद्धत्व
मात्रबाधने॥ नन्वंतरंगस्यासिद्धत्वइव परिभाषादृष्ट्या बहिरंगस्यासिद्धत्वेऽपि परिभाषानप्रवर्ततइत्याशंक्याह परिभाषादृष्ट्येति॥
स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्य परंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवं लोकदृष्टान्तेनोपपादयति॥ स्वदृष्ट्येति॥ स्वदृष्ट्या विद्यमानस्य घटादेः परंप्रत्य
विद्यमानत्वप्रतिपादनदर्शनादित्यर्थः॥ प्रतिपाद्याभावइति॥ प्रतिपत्तिक्रिपायाः सकर्मकत्वेन प्रतिपाद्यरूपकर्मणोऽभावे यथानिष्प
त्तिर्भोज्याभावे भोजनस्येव॥ तथांतरंगंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादिकापरिभाषाः तरंगादर्शनेकंप्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेत्॥ उत्वं प्रतीवत
देशस्य परिभाषांप्रत्यपि प्लुतसिद्धत्वमित्यन्ये॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्येवाअयणसामर्थ्याद्बहिरंगासिद्धत्वस्यापि कुतौनेवा
धइत्याशंक्याह॥ आश्रयेणेत्विति॥ प्रत्यक्षत्वेन चेति॥ पाणिनिना साक्षादुच्चारितत्वेनेत्यर्थः॥ तथाच प्रत्यक्षस्य प्रथमोपस्थितस्य बाधे

नोपपत्तावानुमानिकस्य विलंबोपस्थितिकस्य बाधकत्वनानपुक्तेति भावः ॥ स्पष्टं भाष्ये इति ॥ अतो रोरल्लुतादिति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ननु लु-
तप्रगृह्यादिति सूत्रे लुतस्य सित्थत्वज्ञापनद्वारा एकादेशाल्लुते विप्रतिषेधेन कृते प्रकृतिभावः ॥ देवदत्त इति अत्र त्वमसीति भाष्यस्य कुर्यादेन
लुतस्यैकपदाश्रयत्वादंतरंगत्वेनैकादेशस्य तु पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगत्वेन चिंत्यतीती लुतस्यापि वाक्यत्वसंपादकपदांतरसापेक्ष-
त्वादेकादेशस्य समत्याच्चिंत्यमेव चिंत्यमिति विवरणोक्तिर्विरुध्यते ॥ वाक्यस्य टेः लुतार्थं देवदत्ता इत्यस्या दावे हीति शेषपूरणस्याव-
श्यकत्वात् ॥ वाक्यद्वयसापेक्षेकादेशस्यैवमपि बहिरंगत्वादिति चेत्सत्यं ॥ भाष्यकारेण तु परत्वेर्नांतरंगत्वेन वा पूर्वलुतप्रवृत्तौ विशेष-
णभावादंतरंगत्वं स्थितमप्युपेक्ष्य विप्रतिषेध उपन्यस्तः ॥ न दोष इति ॥ आदेः परस्येत्यादेः स्यादिति भावः ॥ भो भगो इति दीर्घे इति ॥ त-
त्राच श्वेति परिभाषानोपतिष्ठते ॥ फलाभावादिति भावः ॥ तथा च स्थानपठ्यंतपदजन्यप्राथमिकोपस्थिति विषय इडितिसमुदाय-
एवेति न तत्र स्थानिवन्निषेधः ॥ हे रामेति ॥ इदमुपलक्षणं ॥ राम इत्यत्रापि पदत्वासित्थेः ॥ सुखस्य विसर्गस्य स्थान्यल्लुत्तित्वात् ॥ आनु-
मानिकेति ॥ राम इत्यत्रापि रेफात् स्थाने विसर्गीत आदेश इति भावः ॥ नन्वेवं स्थानिवद्भावेन सुबंतत्वलाभ इत्युक्तं ॥ नियमशा-
स्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेस्त्वयैवाभ्यर्णमुक्तत्वेन प्रत्ययलक्षणेनैव सुबंतत्वस्य वक्तुमुचितत्वादिति तटस्थशंकां परिहरति ॥ प्रत्य-

यलक्षणोनापीति॥ अपिरक्तशब्दार्थे॥ एवंच राजपुरुष इत्यादावपि स्यानिवत्त्वेनैव राजेत्यस्य पदत्वमित्याशयः॥ यद्वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेन वर्णाश्रय इत्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्माश्रय एव प्रवृत्त्या तन्मते प्रत्ययलक्षणसूत्रेण सिद्धिमाशंक्य निराकरोति॥ प्रत्ययलक्षणेनापीति॥ व्याख्यापूर्ववत्॥ वार्तिकमते लक्षणपदस्य वैयर्थ्यात्॥ इदमापाततः॥ तन्निमित्तकार्यस्येति॥ प्रकृतिसंबन्धिन इति शेषः॥ अतएव न खनिर्भिन्न इत्यादावैस्न॥ तथाच पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययोभयसंबन्धित्वेन प्रत्ययलक्षणसाध्यत्वमित्यर्थः॥ प्रत्ययस्य कार्यकोटौ प्रवेशेन पदसंज्ञानिमित्तत्वाभावात्॥ उक्तीत्येति॥ आनुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणेनेत्यर्थः॥ तथाच दीर्घाहन्स इत्यस्यां दशायां यथा सुपीतिरत्वनिषेधस्तथादेशोऽप्यानुमानिकस्यान्यादेशभावस्य समुदायविश्रांततयाऽलूनस्थानीति नानल्लेखिधाविति निषेधः प्रवर्तत इति भावः॥ यद्यपिराजेत्यादौ सुलोपे दीर्घो न स्यादित्यपिशंकितव्यं तथापि परत्वादीर्घस्य लोपात्पूर्वप्रवृत्तिरिति समाधानसंभवेनानुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणेन समाधानक्लेशस्य नोपयोगः॥ दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र तुरुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वलोप इति आनुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणक्लेशावश्यक इति विशेषः॥ नचैवं चित्रायोजातश्चित्र इत्यादौ डीप्प्रसंगः॥ आनुमानिकस्यान्यादेशभावे आश्रीयमाणेऽलः स्यानिवत्त्वाभावात्॥ यदिच स्यान्पवयवाल् वृत्तिधर्माश्रयकत्वेनान

त्विधाविनिषेधइत्युच्यतेतदासप्रकृतेपिसमानइतिवाच्यं॥स्थान्यलृत्तीत्येतदंशेमात्रपदानिवेशेपिस्थान्यवयवालृत्तीत्येतदंशे
 तन्निवेशेनादेषात्॥अन्येतुस्थानिवदादेशइत्यत्रस्थानिपदंनिवर्त्यपरमेवलोकतएतत्सिद्धंतद्यथा॥लोकेयोयस्यप्रसंगेभवति
 लभतेसौतत्कार्याणीतिस्थानिवत्सूत्रस्यभाष्यस्वारस्येनप्रसंगिनएवस्थानिपदार्थत्वलाभात्॥स्थानमस्यास्तीतिस्थानीतिव्युत्पत्तेश्च
 उत्तरसूत्रानुरोधाच्च॥तत्रहिणिलोपस्यस्थानिवद्वादायस्थानिपदंनिवर्त्यपरमेव॥अग्रहीत्विशिष्टंह्येषोनलमाश्रयतेइदंनामेति
 स्थानिवत्सूत्रस्यभाष्येएवइत्यनेनलोपःपरामृश्यते॥भोभगोइतिसूत्रस्यभाष्यंतदनुसारीस्थानिवत्सूत्रस्यःग्रहोलिटिदीर्घइत्यत्रेटए
 वस्थानित्वनाचइतिकेयटगंथश्चप्रौढिवादेनैवप्रावृतत्॥उक्तभाष्यादिविरोधात्॥बहुलस्यासिद्धेश्च॥तथाहिवारिणीइत्यत्रदिवच
 नत्वस्यस्थान्यलृत्त्वित्वेनातिदेशेनादेशेतदलाभे॥प्रमृह्यत्वानापत्तिः॥इकारग्रहणंतुहरीइत्यादौचरितार्थः॥अंतादिवत्सूत्रस्या
 ल्मात्रवृत्तिधर्माश्रयकेविधावप्रवृत्तावप्यलृत्त्वित्वधर्माश्रयकेविधौप्रवृत्तेः॥किंचैवंसतिईणमित्यत्रदीर्घः॥वीगतीत्यत्रप्रश्लिष्ट
 स्यगुणेउपेतीत्यत्रैडिपररूपमितिपररूपं॥आदीध्येइत्यत्रएरनेकाचइतियण॥उवेइत्युत्तमपुरुषेउवङादेशश्चनस्यात्॥धातु
 त्वप्रत्ययत्वादीर्नास्थान्यलृत्त्वित्वात्॥किंचराजेत्यादौनित्यत्वात्थलङ्यादिलोपेदीर्घानापत्तिः॥एवंदीर्घाहोनिदाघेत्यत्रहलङ्या

दिलोपे रत्वापत्तिः ॥ न चानुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणेनासुपीति निषेधः ॥ अहोयमान् इत्यादौ रत्ववारणाय पदस्येत्यनुवृत्त्याऽ
 न शब्दांतस्य पदस्य रत्वमित्यर्थावस्य कत्वेन दीर्घाहन्सु इत्यस्यां दशायां रत्वस्याप्रसक्त्या तन्निषेधस्याप्यप्रवृत्त्या स्या निवद्धावेन हल्
 ड्यादिलोपे जाते निषेधस्यातिदृष्टुमशक्यत्वात् ॥ सावपि पदं भवतीति पक्षेऽपि रत्वनिषेधयोः त्रैपादिकत्वेन लोपात् पूर्वमप्रवृत्तेः ॥ किं
 चानुमानिकस्यान्यादेशभावांगीकारेऽपि श्रोतस्यान्यादेशभावस्य त्यागाभावेन श्रोतस्यान्यलृत्तिरिति सुखप्रयोज्य सुबतत्वरत्वनि
 षेधयोरल्विधित्वेन हेरामहेदीर्घाहो निदाघेत्यादावनापत्तिः ॥ तदेतदभिप्रैत्योच्चारणकालेपः श्रुतः स स्या नित्वेनाश्रीयते न तु प्रति
 पत्तिकाल इति मन्यते इति कैयटेनोक्तं भो भगो इति सूत्रे प्रत्ययलक्षणेनापीत्युक्तमप्ययुक्तं पंचसप्त राजपुरुष इत्यादौ प्रत्यय
 लक्षणेन पदत्वमित्यस्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्य भाष्ये ग्रंथसंदर्भलब्धस्यानुपपत्तेः ॥ उक्तभाष्यप्रामाण्येनास्मन्मते
 लक्षणपदेन हि प्रत्ययस्यानिकर्मेसादिकमेव वार्यते न तु पदत्वादिकमपि तथा सति न खनिर्भिन्न इत्यादावैसादेरिव पंचेत्यादौ प
 दत्वस्याप्यनापत्तिः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं भवति न तु तदुद्देश्यकमिति भवन्मते नियमपर्यवसानादित्याहुः ॥ गोमनु
 वर्तिपदार्थस्य तदर्थप्रकर्षेणान्यपदार्थेन च युगपदन्वये परत्वात्तरपिततो बहुव्रीहौ लघुतरप्रयत्न इति स्यादत आह ॥ अन्यपदार्थ

संबंधोत्तरमिति ॥ तथा च वार्तिकं ॥ पूर्वपदार्थातिशये आतिशयिके कृते बहुब्रीहिः सूक्ष्मवत्सतराद्यर्थ इति पूर्वविप्रतिषेधेनेति तद्भावप्रदर्शनं कैयटेन कृतं ॥ पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणं तुल्यप्रयत्नतर इति निर्देश एव एतन्मते तु अन्यपदार्थसंबंधोत्तरमेव वर्त्तिपदार्थातिशयविवक्षाभिधानस्वाभाव्यात् ॥ तेन सूक्ष्मवत्सतरादिसिद्धिः ॥ अत्रापि प्रमाणं तुल्यप्रयत्नतर इति निर्देशः ॥ अत्र कैयटेन मेव युक्तं ॥ वृत्तपदार्थे विशेषणान्वयकल्मशाभावात् ॥ वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षयेति ॥ शक्यतावच्छेदकगतस्येव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकगतस्यापि प्रकर्षस्य तदर्थत्वादिति भावः ॥ ॥ ओतो गा ॥ ॥ साहचर्यादिति ॥ ॥ यद्यपि स्मृतावच्युतेत्यत्र व्यौरितिलघुप्रयत्नेवकारे कर्तव्येच्छानिवद्भावान्नवकारः पदोतः ॥ पूर्वत्रासित्थेन स्छानिवदित्यस्य पदचरमावयवातिरिक्तविषयकत्वस्योक्तत्वात् ॥ तथा च साहचर्याश्रयणस्य स्मृतौ वच्युतेत्यत्र नोपयोगः ॥ तथापि जनानवतीति जनौ स्तस्यापत्यं जनावपत्यमित्यादेरधात्ववयववकारस्य ग्रहणवारणाय यकारसाहचर्यस्यावश्याश्रयणीयत्वमित्यभिप्रायेणेदं ॥ वस्तुतोऽयुक्तमेतत् ॥ स्मृतौ वेत्यत्रैव एतेर्विचिरो नयनमवनयनमित्यत्र धात्ववयववकारस्य संभवात् ॥ एवं नयतेर्विजंतस्यानयनशब्देन समासे धात्ववयववकारसंभवो बोध्यः ॥ स्मृतौ वच्युतेति ॥ स्मृतां वेतीति स्मृतौ वीस्तमाचष्टे इत्यर्थे णिजंतादिविचिरूपं ॥ स्यानिवद्भावस्तु न ॥ लोपस्य पदचरमा

नवयवत्वेनपूर्वत्रासित्येनेत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः॥वस्तुतर्द्दृशानामभिधानेदृढंमूलंनपश्यामः॥गार्ग्यश्रुतेरिति॥शाकटायनम
तेएवलघुप्रयत्नयोर्विधानात्गार्ग्यमतेतदभावात्॥इत्याद्यनुवृत्तेरिति॥लोपःशाकेत्यत्रनचशाकल्पभिन्नमतेलोपोनेतिस्मृत्यं
तरानुसंधानेगार्ग्यमतेलोपाभावापत्यागार्ग्यःस्वस्मान्मतात्प्रच्युतःस्यादितिवाच्यं॥शाकल्पभिन्नोयोगार्ग्यभिन्नस्तन्मतेलोपोने
तिस्मृत्यंतरानुसंधानकल्पनोपपत्तेरित्याशयात्॥तदनुवृत्तिरिति॥भोइत्याद्यनुवृत्तिरित्यर्थः॥हलिसर्वेषां॥अपूर्वाल्लघुप्रय
यत्नइति॥शाकटायनमतेएवलघुप्रयत्नविधानेनशाकल्पमतेतदभावदितिभावः॥प्रकरणेप्रकरणमसिद्धंनयोगेयोगइतिपक्षेतुनायं
दोषः॥तद्वाधादिति॥वस्तुतस्तुलोपःशाकेत्यस्याभावेहलिसर्वेषामित्यस्यप्रवृत्त्यादोषाभावात्॥अयंप्रयासोव्यर्थएव॥फलाभा
वाच्चेति॥वृक्षवृकरोतीत्यादावशीत्यनुवृत्त्याऽस्याप्रवृत्तिः॥वृक्षवृहसतीत्यादेस्त्वनभिधानं॥द्वयोरपिवानभिधानमितिभावंः॥नि
र्द्देशोरिति॥सुपिचेत्यत्रतदंतविधोर्दीर्घानापत्तेरितिभावः॥निष्ठेत्यादाविति॥रदाभ्यांपरस्यनिष्ठातस्ययस्तकारइत्यर्थेदृषतीर्णे
त्यादौधातुतकारस्यततःपूर्वदकारस्यचनत्वापत्तिरितिभावः॥वर्तिपदार्थस्यवृत्त्यघटकविशेष्यान्वयायोगान्नतदंतविधिरे
तिकेचित्॥सप्तमीस्त्वइत्यादाविवंतदंतविधिप्राप्तेरित्यन्ये॥नलुमतेतिनिषेधादिति॥तत्रांगपदपूर्वोपलक्षणं॥रेफविधान

वि०
५०

सामर्थ्यात्त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरिति भावः॥ ननु अहन्सु पिरदतीत्येव न्यासोस्तुलाघवादिति चेन्न गुरुन्यासेन क्वचिदसुष्यपिरुत्व
कल्पनात्॥ तदेतत्प्रत्ययते॥ रूपरात्रिरधंतरेष्विति॥ अकारांतं परत्वादतो लोपस्येकारोकारांतं च गुणस्य प्रवृत्त्या न दोषः॥ च चारेणा
दौ चेति॥ नन्वंतरंगत्वा दीर्घः भ्यास ह्रस्वत्वेन सिध्यति चेन्न॥ उखतुरित्यादावपि सवर्ण दीर्घे ह्रस्वापत्तेः॥ यदि च तत्र वर्णादांग
मिति पूर्वह्रस्वस्ततो दीर्घस्तर्हि प्रकृतेऽपि समः समाधिः॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ आवश्यकतयेति॥ अक्लृप्ताभावकस्याभावक
ल्पनायोगादिति भावः॥ तद्विन्नास्य विषय इति॥ ननु नित्यांतरंगादीनां ज्ञापकन्यायाभ्यां बाधकत्वं परस्य तु विप्रतिषेधे परमिति
प्रत्यक्षवचनकृतं तदिति प्रत्यक्षवचनस्य ज्ञापकन्यायादितः प्राबल्यादिदमयुक्तमिति चेत्सत्यं॥ तुल्यबलविरोधस्य विप्रतिषेध
शब्दार्थत्वांगीकारेणादोषात्॥ तदेतदभिप्रेत्यात्र सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तं॥ द्वौ प्रसंगौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नु
तः स विप्रतिषेध इति॥ तत्रान्यार्थावित्यनेनापवादव्यावृत्तिः॥ युगपत्प्राप्नुत इत्यनेनांतरंगव्यावृत्तिः॥ तत्थि परस्मात्पूर्वमेव प्राप्नुते
न तेन युगपत्॥ इदं नित्यव्यावर्तकस्योपलक्षणं विशेषणं॥ कैयटस्तु अत्र सूत्रे कार्यमित्यर्थात् कृत्यः करणार्हं कार्यं तुल्यबलं च कर
णार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादांतरंगबहिरंगेषु अस्य सूत्रस्याव्यापार इत्याहुः॥ स्वस्वनिमित्तानंतर्यासंभव इति॥ निमित्तं विधेय

विशेषमिति भावः ॥ सकृद्गताविति ॥ यद्वाधितमित्यनेनान्वेति ॥ गतो युगं त्वत्प्राप्तौ पुनः प्रसंगविज्ञान बीजमाह ॥ यदेत्यादिना ॥ लक्ष्य
 प्रेष्ययोरिति वस्तुतस्तुभृत्यसदृशलक्ष्यं प्रेषणक्रियासदृशी संस्कारक्रिया पर्यायेण कार्यकरणस्थानापन्नं च शास्त्रविहितकार्यस्वी
 कारः तथा च यथा तुल्यबलयोरेकौ युगपत्प्रेषितो भृत्यो पूर्वनानादिगधिकरणकत्वेन युगपदसंभवि कार्यद्वयं न करोति तथा तुल्य
 बलयोः शास्त्रयोः संस्कार्यलक्ष्यं युगपदसंभवितदिहितं कार्यद्वयं न भजतीत्यर्थः ॥ सतयोः पर्यायेण कार्यकरोति इत्यंतो भाष्यं
 यस्तु विभिन्नकालिकाविरोधिकार्यद्वयंतुल्यं न भजत्येवेति प्रसंगादुक्तं तत्र दृष्टं तदप्रदर्शनपरं युगपदसंभवस्य तत्राभावेन दृष्टं
 तासंगतेः ॥ इह भवतादौ हेतूष्यपदिष्टोत्तजादिभिस्तुल्यं प्रयायः प्राप्नोतीति अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५॥ ५॥ ५॥
 ॥ ५॥ ५॥ ॥ तद्यथाद्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति सतयोः पर्यायेण कार्यकरोति ॥ यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयत इत्यग्रिमभा
 ष्यं यथासंगतेश्च ॥ पुनर्धिर्भवतीति ॥ इदमयुक्तं ॥ स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ॥ तत्र हि भिन्नादित्यत्र परत्वात्तातडिधिभावमाशं
 ख्यसकृद्विनिर्वायेन समाहितं ॥ किंचैवं भिन्नादितिरूपस्य विलयापत्तिः ॥ अत्र कश्चिद्विकल्पशास्त्राणामभावे पितात्पर्यं स्वीकृत्य
 तातडिपुनर्धिर्भवतीत्यस्य तातडभावे पुनर्धिर्भवतीत्यर्थमुल्लासत्रतातडधिभावयोरित्याद्यग्रिमं यस्तु विकल्पघटकता

तङ्-विधिनाधिभावस्यविरोधोपपादनायेत्याह॥ तत्तुक्म्॥ विकल्पशास्त्राणामभावेतात्पर्यं हि यस्येति संघातग्रहणं चेत्कस्य
 स्यविभाषायां दोषो भवति यदालोपस्तदा सर्वस्य लोपः यदाऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः इति यस्य हल इति सूत्रस्य भाष्यानुरोधा-
 त्कल्प्यं॥ तच्च भाष्यं सूत्रांतरस्यानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरित्यस्य हल इति सूत्रे विवरणे न व्यैरुक्तं॥ तथा च तत्र यथाव-
 दन्शून्यहृदयद्वयतद्विरुद्धं कथमत्र वदेत्॥ पुनः प्रसंगो दाहरणं त्वीजतुरिति॥ तत्र हि परत्वात्संप्रसारणं॥ यत्त्वे तदुदाह-
 रणं रवट्वायामिति॥ अत्र हि परत्वादा मिकृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्याडिति पाठकेनोक्तं तत्तुक्म्॥ निरवकाशत्वेनैवाम्प्रवृत्तेः
 निरवकाशत्वेन बाधे पश्चादुत्सर्गप्रवृत्तेर्याडिति न कश्चिद्दोषः॥ स्पष्टं चेदं न व्यग्रं शेषु॥ ननु कार्यकालपक्षे तस्मिन्निति परि-
 भाषायाड्-मोहस्वादचीत्यत्र तत्संस्कारार्थमुपस्थिताया निरवकाशत्वेन कथं तस्मादित्युत्तरस्येत्येतद्वाध्यत्वं॥ न हितन्नोपस्थि-
 तया विध्यंतरं संक्रियते येन सावकाशत्वं स्यादित्याशंक्याह त्रिपादीस्थेनेति॥ तथा च तस्या बाधो नाम विधिशास्त्रेणानाकर्षण-
 मेवेति भावः॥ प्रदेश एवेति॥ विधिदेश एवेत्यर्थः॥ अत्र प्रमाणं तु संज्ञाशास्त्रानुसंधानं विना विधिवाक्यार्थबोधानिष्पत्तिः॥ अय-
 दिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेति भाष्यं च॥ यद्यपीयं परिभाषेति॥ न कार्यमिति शेषः॥ एवं चेति॥ प्रतिहृद्भिभावापन्नकार्यद्वयनिमि-

तत्कत्वेचेत्यर्थः॥ यथोद्देशेवेति॥ परोक्षाक्रियेत्यादिवदर्शआद्यजंतमेतत्॥ नन्वसतिङ्मोहस्वादचीत्यत्रैतत्प्रवृत्त्यनापत्तिः
तथाचोभयनिर्द्देशोपंचमीनिर्द्देशोवलवानिति भाष्यासंगतिरिति चेन्न॥ त्रिपादीस्येनतयोरकर्षणेपिउक्तीत्यात्रिपादीस्यत्वाभा
वेनविप्रतिषेधशास्त्रदृष्ट्यातयोरसिद्धत्वस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनबोधनासंभवेनतयोर्विषयेविप्रतिषेधेत्यस्यप्रवृत्तेर्निर्बाध
त्वादित्याशयात्॥ इतिलोपे प्राप्नोति निर्मूलं॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापर्यालोचनदशायाम्बोधः॥ एतत्तदोः॥ प्रकृतिवदनुकर
णमित्यसिद्धेशेनैकशेषमाशङ्क्यह॥ अनुकार्येति॥ ॐ ॥ इतिस्वादिसंधिः॥ ॐ ॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अर्थ
वदधातुरतिप्रातिपदिकमित्येवसूत्रंकार्यमितिबित्पारभ्यसुपःपकारेणप्रत्याहारः॥ तत्स्थितग्रहणंचोत्तरत्रनकार्यं॥ यदार्थ
वदविभक्तिरधातुप्रातिपदिकमित्यस्त्वितितन्न॥ आद्येप्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेशिपःपकारेणप्रत्याहारापत्तेः॥ व्याप्तिन्यायाश्र
यणेतुकपःपकारेणसदापत्तेः॥ द्वितीयेतुतत्रैत्यादौविभक्त्यतत्वेनप्रातिपदिकत्वानापत्यातत्स्थितग्रहणस्यावश्यकतयान
लाघवं॥ आवर्तितेति॥ स्वमतेप्रत्यपर्युदासाभावात्प्राचांमतेनेदंप्रत्ययस्ययत्रसंज्ञेति॥ धर्मिग्राहकमानबलादितिभावः॥ अ
न्येतुरुदतिङ्प्रत्ययस्यतत्स्थितश्चासर्वविभक्तिरित्यादावपिनिषेधप्रवृत्तेरिष्टत्वेनायुक्तमेतत्॥ अन्यथाव्यतिसद्व्यादावेव

निषेधः प्रवर्तेत ॥ षडित्यादावेव चेत्संज्ञाप्रवर्तेत ॥ तस्मात्तत्थितांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेनात्र तदंतविधिः कल्प्यत इत्याहुः ॥ मूलोक्तप्रत्ययपर्युदासंप्रत्याख्यातुमाह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ एतत्संज्ञाफलभूतेति ॥ इदं वस्तुस्थितिकथनं न तु अर्थवत्वशरीरघटकं फलाभावात् ॥ अतएव शब्दरत्ने एतत्संज्ञाफलभूतेति न दृश्यत इतिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु ओदनं पचतीत्यादावोदनं पचेति समुदायस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्ववारणायैतत्संज्ञेति ॥ तत्समुदायस्य तिङ् रूपविभक्त्यपेक्षयाः र्थबोधजनकत्वे पितदितरानपेक्षयाः र्थबोधजनकत्वात् प्रातिपदिकं प्राप्तं ॥ एतत्संज्ञेत्युक्तौ तु एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरतिङ्पेक्षयैव र्थबोधजनकत्वात्तद्वारणं पंचेत्यस्य स्वात्र्येण प्रयोगार्हत्वाभात् ॥ एतेनैतत्संज्ञाफलभूतेति व्यर्थमेव शब्दरत्नेऽदर्शनादिति पाठकोक्तमपास्तम् ॥ शब्दप्रयोजनानुरोधेन तस्य पूरणीयत्वात् ॥ एवं च देवदत्तस्य पुत्र इत्यत्र स्य पुत्र इति समुदाये षष्ठ्यर्थस्य पुत्रपदार्थे न्वयेनार्थवत्त्वेऽपि न प्रातिपदिकत्वं विभक्तीतरषष्ठीप्रकृत्यपेक्षयैबलोकेऽर्थबोधजनकत्वेन परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात् ॥ समासग्रहणकृतनियमेन तु नास्य वारणं षष्ठ्याः स्वात्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् ॥ अत्र वदंति ॥ एवं विधार्थवत्वग्रहणे खट्वशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः ॥ विभक्तीतरटावपेक्षयैवाखट्वशब्दस्यार्थबोधकत्वात् ॥ टाद्विधानं त्वनियतलिं

गेचरितार्थः॥ विभक्तीतरवाचकविवक्षणेपिएधांचकारेत्यादावेधामित्यस्यप्रातिपदिकत्वानापत्तिः॥ चकारेत्येतदपेक्षयेवलो
 केतस्यार्थबोधकत्वात्॥ यदि विभक्तीतरोवाचकः प्रत्ययोविवक्ष्यतेतदापंचनावप्रियेत्यादौपंचनावेत्यस्यप्रातिपदिकत्वाप
 त्तिः प्रियशब्दापेक्षयातस्यार्थबोधकत्वेपिप्रियशब्दस्याप्रत्ययत्वात्॥ एवंप्रत्ययस्यापि॥ यदिचविभक्तीतरत्यत्स्वगतवृत्त्या
 अयइत्युच्यतेतदाहरिष्वित्यादौप्रत्ययस्यप्रातिपदिकत्वापत्तिः॥ प्रकृत्यपेक्षयातस्यार्थबोधकत्वेपिप्रकृतेरतादृशत्वात्॥
 हारिद्रविणइत्यादौणिनंतस्यप्रातिपदिकत्वानापत्तिश्च॥ तस्यस्वगतवृत्त्याश्रयाध्येनणपेक्षयेवार्थबोधकत्वात्॥ यदिचविभ
 क्तीतरत्यत्स्वसमवेतसंज्ञाश्रयीभूतंतदिवक्ष्यते॥ प्रियशब्दश्चस्वसमवेतसमाससंज्ञायश्रयः॥ चकारेत्ययंतुनतथा॥ हरि
 ष्वित्यादौप्रकृतिभागस्तुतथाविधपदत्वाश्रयइतिप्रत्ययस्यतदपेक्षयाऽर्थबोधकत्वेनप्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिः॥ एवंचकुंभ
 कारेत्यत्रकारेत्यस्यनप्रातिपदिकत्वमितिस्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थशेखरविरोधोपि॥ स्वसमवेतसमासत्वाश्रयकुंभेत्येतदपेक्षये
 वार्थबोधकत्वात्तथाचद्रष्टुयातिभुक्त्वाव्रजतीत्यादौतुभुनंतादीनांप्रातिपदिकत्वसिद्धिः॥ स्वनिष्ठार्थबोधकत्वप्रयोजकत्वे
 स्यातीत्यादेः स्वनिष्ठसंज्ञानाश्रयत्वादित्युच्यते॥ तदास्मात्वाकालकादावित्यादौस्मात्वेत्यादेःप्रातिपदिकत्वानापत्तिःतस्य

स्वगतसमासत्वानाश्रयकालाद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् एवं प्रार्च्छदित्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः ॥ स्वगतसमासत्वाश्रयऋक्काद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् ॥ किंचोत्तरसूत्रेऽपि एवं विधार्थवत्वस्यैव विवक्षणीयतया प्रागुक्तसर्वपक्षेष्वपि तत्स्थितसमासयोः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः ॥ अलौकिके प्रक्रियावाक्येऽपि प्रातिपदिकत्वस्य वक्तव्यं तया तस्य लोके सर्वथाऽर्थबोधकत्वादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ अंतिमः पक्ष एव साधीयान् ॥ स्नात्वा कालकादौ तु न दोषः ॥ समाससंज्ञार्थं स्नात्वादेः सुबंतत्वस्यावश्यकतया ततः पूर्वमेव प्रातिपदिकत्वप्रवृत्तेः ॥ तस्यां च दशार्थां कालकादेः स्वगतसंज्ञानाश्रयत्वात् ॥ एवं मूलकेनोपदंशमित्यादावप्यदोषो बोध्यः ॥ मूलकेनेत्यादौ समाससंज्ञातः पूर्वस्वगतसंज्ञानाश्रयत्वात् ॥ अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु स्वप्रकृतिकपरिनिष्ठितनिष्ठं ईदृशार्थवत्वमारोप्य प्रातिपदिकत्वं निर्वोह्यं यद्वा विभक्तीतरत्वात् शब्दे यत्स्वप्रकृतिनिमित्ततया नाश्रीयते तदेव प्रगृह्यते प्रत्ययस्य प्रकृतिस्तथाविधा पंचगवेति समासस्य च धनेति तथाविधमुत्तरपदे विहितसमासमुपजीव्यटचः प्रवृत्तेस्तेनैव धारवद्भुत्काहारिद्रविषण्डित्यादौ न षः ॥ चकारेति तिङ् तस्य टापः व्रजतीति तिङ् तस्याध्येत्रणश्चामंतादिति निमित्ततया शास्त्रेऽनाश्रयणात् ॥ कर्मण्यणित्यस्य कर्मोपपदसंज्ञकं भवति धातोश्चाणिति वाक्यार्थे निमितीभावस्यानाश्रयणेऽपि

त्रोपपदंसप्तमीस्यमित्येतदेकवाक्यतयाकुंभेत्यादेः कर्मणोऽण्निमित्ततयाऽश्रयणमस्त्येवतस्मिंश्चसत्येववक्ष्यमाणःप्रत्य
यइतितदर्थात्॥तेनकारेत्यस्यनप्रातिपदिकत्वमितिस्त्रीप्रत्ययस्यशेखरोपपत्तिः॥वस्तुतस्तुसन्नियोगशिष्टन्यायेनेवतस्मिं
श्चसत्येववक्ष्यमाणःप्रत्ययइत्यर्थलाभेतत्रेत्यस्यतदर्थकस्यानाश्रयणेनकुंभेत्यस्यशास्त्रेननिमित्तत्वेनाश्रयणमितिस्त्रीप्र
त्ययस्यशेखरोऽसंगतएव॥गतिकारकोपपदानामित्यत्रोपपदग्रहणंसार्थकंदधिसेचावित्यादौदधीत्याद्युपपदस्यसुबंतेनस
मासश्चोपपद्यते॥तेनमूलकोपपदंशमित्यत्रोपपदंशमित्यस्यप्रातिपदिकसिद्धिः॥प्रादिनामुपसर्गसंज्ञायांधातोर्निमित्तत्वेपिप्र
योगेऽनिमित्तत्वान्नदोषः॥तेप्राग्धातोरित्यत्रसंज्ञानियमपक्षाश्रयणात्॥नन्वेतत्संज्ञाफलभूतविभक्त्यपेक्षयालोकेऽर्थबोधज
नकत्वमित्येतावदेवास्तुरुतंनञ्द्वयप्रवेशेनेत्यतआह॥अहन्निति॥तथाचाधातुरित्यादिपर्युदाससार्थक्यायनञ्द्वयप्रवेश
इतिभावः॥नचनञ्द्वयप्रवेशोऽधातुरितिपर्युदासश्चमास्त्वितिवाच्यं॥दधिपश्यराजपुरुषइत्यादौदधिराजेत्यस्यप्रातिपदिक
त्वानापत्तेः॥नचेति॥नहीत्यर्थः॥यद्यप्यस्यापत्यमिर्व्यतिसइत्यादौकेवलप्रत्ययस्याप्युक्तार्थबोधकत्वमस्तितथाप्यदोष
स्थितांतत्वेनप्रातिपदिकत्वभागेवांत्यंतुप्रत्ययांतपर्युदासेनापिब्यावर्त्यम्॥तथाचप्रातिपदिकत्वालक्ष्यप्रत्ययांतपर्युदास

वि०
५४

व्यावर्त्येदृशार्थबोधकं न किंचित्प्रत्ययसंज्ञकमस्तीति तात्पर्यं ॥ विशुद्धानां ॥ प्रत्ययरहितानां कृतस्थितानामित्यादेः कृतस्थितानां के-
वलानां ॥ प्रकृत्यसमभिव्याहृतानामर्थोलौकिकः ॥ लोके प्रतीयमान इत्यर्थः ॥ प्राग् विभक्तैः ॥ विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् ॥ तदंतस्य ॥ कृत्-
स्थितांतस्य ॥ तथैवार्थः ॥ लौकिकोऽर्थः ॥ न विघटत इत्यत्रान्वयः ॥ एवं च कृतस्थितांतस्य विभक्त्यपेक्षया लोके बोधजनकत्वेऽपि विभ-
क्तीतरानपेक्षेत्याद्युक्तार्थवत्त्वं सुस्पष्टमिति ध्वन्यते ॥ लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वं च कृतस्थितांतार्थस्य विभक्तीतरानपेक्षया प्रतीय-
मानत्वात् ॥ विभक्त्यंतार्थोलौकिकः ॥ सर्वथेतरनैरपेक्ष्य लोके प्रतीयमानत्वात् ॥ कर्दतार्थस्तु विभक्तिमात्रापेक्षया प्रतीय-
मानत्वात्तत्प्रत्यासन्नः ॥ कृतस्थितार्थस्तु स्वप्रकृतिविभक्त्युभयापेक्षयैव कदादेः प्रतीयमानत्वादिप्रकृष्टइति बोध्यं ॥ तत्ता मर्थ्या
दित्येवेति ॥ अधातुरिति पर्युदासेन पूर्वसूत्रेऽर्थवत्त्वलाभात् ॥ कदादीनां चानर्थकानामप्रसिद्धेरिति भावः ॥ सामान्यतोऽर्थवत्त्व-
ग्रहणे इति ॥ उत्तरसूत्रे विशिष्टार्थवत्त्वस्यैवोपयोगेनार्थाधिकारानुरोधात् पूर्वसूत्रेऽपि तादृशार्थवत्त्वग्रहणेन्यायतः प्राप्तेऽपि तत्प-
रित्यागेन सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणे इत्यर्थः ॥ सूत्रद्वयेऽुक्तार्थवत्त्वग्रहणेऽफलमाह ॥ अतएवेति ॥ अतएवेत्यारभ्य नाप्युत्तरसूत्रेणे-
त्यंतमेकं वाक्यं ॥ प्रातिपदिकत्वेऽबापतिरिति वाक्यांतरं ॥ तत्प्रत्याख्यानेऽप्यस्य च नानेन प्रातिपदिकमित्यनेनैवान्वयः ॥ प्रत्य-

यांत पर्युदाससत्वे ततएव पंचनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नेत्युक्तविधार्थवत्वस्यात्र सूत्रे ग्रहणे नेदं संभवतीति तत्प्रत्याख्याने इत्यु-
क्तं ॥ अतएवेत्यस्य सूत्रद्वये उक्तविधार्थवत्वग्रहणादेवेत्यर्थः ॥ अस्मिन् सूत्रे ईदृशार्थवत्वग्रहे पंचनावेति प्रयोजनोपन्यासः ॥ उ-
क्तविधार्थवत्प्रत्ययांतस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्हितया विधत्तद्धितांतस्येवेति नियमाभिप्रायेण पंचनावेत्यस्योक्तविधप्रत्यया-
तत्वाभावेनोक्तनियमाप्रवृत्तावर्थवत्सूत्रप्राप्ति संभवात् ॥ प्रत्ययांतसामान्यविषये नियमे विज्ञायमाने त्वत्र सूत्रे ईदृशार्थवत्वग्रह-
णे नेदं प्रयोजनम् ॥ प्रत्ययांतस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्ह्युक्तविधार्थवत्तद्धितांतस्येवेति नियमे नेतत्सूत्रविहितप्रातिपदिकत्वस्य व्या-
वृत्ति संभवात् ॥ बहुश्रेयसी प्रियतिसेत्यादौ न दीत्वतिस्त्राद्यर्थमुपसर्जनपदार्थे पिल्लीत्वभानस्यागीकर्तव्यतयाटाबापादनोपप-
त्तिः ॥ स्वार्थविशिष्टार्थांतरेपसंक्रांतत्वमुपसर्जनत्वं तच्च बहुकुरुचरेत्यादाविव पंचनावेत्यादावपीति ङीयोऽप्राप्त्याटाबापादि-
तः ॥ ङीबापत्तिरिति पाठेतु यस्मान्ङीप्कर्तव्यस्तदर्थं प्रतिटिदर्याया विशेषणस्वरूपमनुपसर्जनत्वमुपपादनीयं भिद्विदि-
त्यादावधातुरिति पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ रुद्रहणस्य तद्विधानार्थत्वेन नियामकत्वासंभवात्तद्धितग्रहणस्य तदुक्तिः ॥ य-
त्त्वस्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ तद्धितग्रहणमपि विध्यर्थमेव न नियमार्थं यदितु अडः स इत्यस्याद-

वि०
५५

शायां प्रवृत्तं प्रातिपदिकत्वं मेकदेशविकृतन्यायेन ॥ इदित्यत्रापि सुलभं ॥ प्रत्ययांतपर्युदासाभावेऽवतत्थितग्रहणस्य नियमार्थत्वं
प्रक्रमाद् प्रत्ययांतपर्युदासाप्रवृत्तेरित्युच्यते तदाभिदूक्त्वित्यस्यां दशायां प्रवृत्तं प्रातिपदिकत्वं भिदित्यत्रापि सुलभमिति
तुच्छं ॥ प्रत्ययपर्युदासस्य मूलतएवाभावेन प्रत्ययांतपर्युदासस्य च व्यर्थत्वेन शंक्यमानत्वेन त्वदुपन्यस्तशंकादंबरस्यापराधे बोधी
नुष्कस्य कंठादंबरत्वात् ॥ किंचांतरंगत्वात्किपोलोपेऽधातुरिति पर्युदासेन भिदित्यादौ प्रातिपदिकत्वं दुर्लभं ॥ अस्यापत्यमिरित्या
दौ प्रातिपदिकत्वं विना सुबलुगेवनेति महद्वैषम्यं ॥ टाप्पक्षे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वस्तुनशंक्यः ॥ राजकुमारी पुत्रइत्यादाविवतद्वार
णसंभवात् ॥ नचैवं पंचनोऽशब्दस्याप्रातिपदिकत्वेन नटजेव दुर्लभइति वाच्यं ॥ समासांतविधौ प्रातिपदिकाधिकाराभावस्य वक्ष्य
माणत्वात् ॥ नच सन्निपातपरिभाषया टाप्पूङ्गिपोर्वारणं ॥ द्विगुसंज्ञाद्वारोत्तरपदानंतर्यनिमित्तकस्य टचस्तद्विघातकत्वा
दिति वाच्यं ॥ कृन्मेर्जतइति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन रंपरयापितद्विघातकत्वस्य ग्रहणेऽपि सन्निपातलक्षणास्य साक्षादेव ग्रहणमित्या
शयात् ॥ अत्रङीबापाद्यमानो द्विगोरिति वाटिट्टेति वाविहितो बोध्यः ॥ इतिदिगिति ॥ अन्ये त्वर्थवत्वमत्र शक्तिलक्षणाद्योतनान्यत
मसंबंधेनार्थोपस्थितिजनकत्वं ॥ गोपीत्यादौ ङीषुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रातिपदिकस्य लक्षणावश्यकत्वेन गोपेत्यस्य प्रातिपदिकत्व

सित्थयेलसखेति॥ द्योतकनिपातसंग्रहाय द्योतनेति॥ नतु विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षयेति परिष्कृतमर्थवत्त्वासित्वं त्व
न्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यारभ्यवर्णितार्थवतोऽन्वय व्यतिरेकाभ्यामित्यंतेनैतत्सूत्रस्य भाष्यग्रंथसंदर्भेणास्मदुक्तार्थव
त्वस्यैवार्थवच्छब्दार्थत्वावगतेः॥ अतएव भाष्ये वर्णानामनर्थकानां प्रातिपदिकसंज्ञामाभूदित्यर्थवदित्युक्तं॥ नतु प्रत्ययस्य
माभूदिति॥ नन्वोदनं पचतीत्यत्रोदनं पचेत्यस्य देतदत्तस्य पुत्रइत्यत्र पुत्रेत्यस्य देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य च प्रातिपदिक
त्वापत्तिः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययादेरोदनं पचतीत्यादेश्वलोकेऽर्थबोधनवृत्तिकल्पनेऽपि ओदनं पचेत्यादेश्वसमुदा
यस्य तत्कल्पने मानाभावात्॥ प्रत्ययपर्युदासस्तु नास्त्येव प्रत्ययस्य फलाभावेनैव प्रातिपदिकत्वाप्रवृत्तेः॥ नच हरिष्वित्यत्र
प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिकैकवचने च तस्य श्रवणापत्तिः॥ तस्य सति गमकस्योत्पत्तेः॥ अतएव ड्याप् प्रातिपदिका
दितिसूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यासत्त्वे प्रत्ययादौत्सर्गिकैकवचनापत्तिर्नापादितानचैवं धनं वनमित्यादावपि विभक्त्यनुत्पत्ताव
र्थवदिति व्यर्थमिति वाच्यं॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वविधानेनार्थवत्सूत्रस्य शेषभाष्यप्रामाण्येन चानर्थकप्रातिप
दिकादेकवचनोत्पत्त्यभ्यनुज्ञानात्॥ नच कांडे इत्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिः॥ नपुंसके वर्तमानत्वाभावेनादौ

षात्॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये॥ न च व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकावयवसुब्लुगापत्तिः॥ सुप्कार्यत्वलुक्समासे च रितार्थमिति वाच्यं
 धातुसाहचर्येण मुख्यावयवसुब्लुक्प्रवृत्तेः॥ न चौपगवयतीत्यादावणोणिजापत्तिः॥ उपग्वर्थे नैकार्थी भूतत्वेनाणर्थ-
 मान्नस्य णिजर्थे नान्वयायोगात्॥ उत्तरसूत्रे तु शब्दाधिकाराश्रयणेन प्राशस्त्ये मतुपाप्राशस्त्यार्थवत्त्वविवक्षितं॥ तच्च पृथगु-
 पस्थितयोरर्थयोरन्वयबोधजनकत्वं॥ एकार्थी भावयत्त्वं वा लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमपि लौकिकार्थसदृशत्वं लौकिका-
 र्थीयथायोग्येतरान्विता सदृशत्वं॥ पंचगवइत्यादौ तु तत्स्थितां तत्त्वेन प्रातिपदिकत्वेऽपि न टाप॥ स्वार्थिकानां क्वचित्प्रकृतितो लि-
 गवचनातिवृत्त्याऽर्धनावमित्यादाविवक्लीबत्वाश्रयणेनादोषात्॥ विशेषणपदार्थस्त्रीत्वस्मान्भुपगमाच्च॥ प्रियतिसेत्यादौ तु भा-
 ष्यप्रामाण्येन भौतपोर्विकस्त्रीत्वमादायतिस्मादेशः॥ विभक्तीतरेषा द्युक्ता र्थवत्त्वं तु गुरुतरमनेकदोषदुष्टं च॥ अर्थवदितितु-
 धनं वनमित्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणायैत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तेरुक्तदिशाऽपादयितुं शक्यत्वात्॥ अथ वा हरिषु करो-
 षीत्यादौ षु करोषीति सुप्त्रिङ्-तत्समुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्ववारणाय तत्॥ तस्य प्रातिपदिकत्वे तु सुपोधात्वितिलुगाप-
 त्तिः॥ समासग्रहणकृतनियमेन तु न वारणं॥ पूर्वभागस्याऽपदत्वात्॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्येऽर्थवदिति व्यपदेशायेति॥ विशि-

इसंज्ञिनो निर्देशायेति तदर्थः॥ वर्णानां च मा भूदित्युत्तरभाष्यं तु प्रत्युदाहरणदिक्प्रदर्शनपरं॥ दशदाडिमानीति निरर्थकपद
समुदायस्तु न व्यावर्त्यः॥ समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावर्तनात्॥ न चार्थवत्तां यः समुदायो र्थवान्स एव नियमव्यावर्त्य इति
वाच्यं॥ व्यावर्त्यसमुदायस्यार्थवत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात्॥ भाष्ये तु दशदाडिमानीति पदसमुदायस्य नर्थकस्य प्रातिपदिकत्व
माशङ्क्यानर्थकत्वेन परिहृत्य ततो देवदत्तगामभ्याजशुक्लामिति सार्थकवाक्यस्य तदाशङ्क्यसमासग्रहणकृतनियमेन वा
रितं॥ न त्वर्थवदित्यस्य तद्वावर्ततया प्रदर्शितं॥ समासग्रहणकृतनियमस्यासाधारणप्रयोजनं प्रदर्शयितुमेवानर्थकसमुदा
यस्यार्थवदित्यनेन व्यावृत्तिः प्रदर्शिता॥ न तु तस्य तदेव व्यावर्त्यमित्यभिप्रेत्य॥ अप्रत्ययइतितु प्रसज्यप्रतिषेधः॥ तेन कांडे
हरावित्यादेः पूर्वीतवत्त्वेन प्राप्तस्यापि प्रातिपदिकत्वस्य निषेधसिद्धिः॥ अन्यथा प्रतिषेधस्य शास्त्रविहितत्वाभावेन स्यानि
वत्त्वात् तवत्वयोरप्रवृत्तौ प्रातिपदिकत्वे लुगापत्तिः॥ शास्त्रतात्पर्यविषयस्यापि शास्त्रीयत्वे तु न मानं॥ अन्यथाऽज्भिन्नेऽयादे
शस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्मिन्नपि स्थानिवद्भावापत्तौ नायकइत्यादावयादनापत्तिः॥ अतएव प्रसज्यप्रतिषेध
एव ब्रह्मबंधूरित्यादेः प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्युक्तं भाष्येन पर्युदासे॥ अथवा पुनरस्तु पर्युदासइति भाष्यं तु प्रौढिवादपरं अ

वि०
५७

न्यथाकांडे इत्यत्र ह्रस्वस्य कथंचिद्द्वारेणैव सुपोधात्विति लुक्ः प्रसंगात् ॥ अंतादिवत्त्वयोरेकत्रार्थः ॥ नाग्रयणे नोभयत आग्रयणे इति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ तस्य व्यपवर्गविषयत्वाच्च ॥ अस्योदाहरणं त्वव्युत्पत्तिपक्षे घटः पट इत्यादि ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु बहुपटवः परमगार्ग्यायणः शिवभागवतः राजकुमारी श्रित इत्याद्युदाहरणं ॥ गार्ग्यभगवत्शब्दाभ्यां सुप्फगणप्रवृत्त्या शिवपरमेत्येतत्सहितस्यातत्थितां तत्वात् राजन्डः सुकुमारी अमित्यस्यां दशायां षष्ठी तत्पुरुषयोर्द्वितीया तत्पुरुषयोर्गुणप्रवृत्त्या समुदायस्यासमासत्वात् ॥ इत्याहुः ॥ कृतत्थितसमासाश्च ॥ चक्रपाण्युक्तदूषणमुत्कर्तुमाह ॥ एतेनेति ॥ साजात्यप्रदर्शनमात्राभिप्रायकत्वेनेत्यर्थः ॥ अर्थाननुगमेपिशब्दानुगमोस्त्येवेत्याशंक्याह ॥ शब्दानुगमस्येति ॥ अर्थस्यैव नियमशरीरे निवेशादिति भावः ॥ व्यवहेद्याननुगमेपीति ॥ संग्राह्यस्यैवानुगमः ॥ यथा सास्त्रादिमत्त्वं गोलक्षणमित्यत्र संग्राह्याणां सकलगोव्यक्तीनामनुगमः ॥ व्यवहेद्यं महिष्यादिकं तु न कोप्यनुगमयति ॥ यथा च भगवान्याणिनिः संग्राह्यान्साधुशब्दानेवानुगमयति नासाधुशब्दानिति भावः ॥ अपास्तमिति ॥ साजात्यप्रदर्शनार्थमेव यत्र संघात इति मूलस्य प्रवृत्तत्वेनानुगमस्य संभवेऽप्यनुपयोगेऽपि क्षत्यभावादिति भावः ॥ वस्तुतोदावपि स्थूलदृष्ट्वानौ ॥ तथाहि ॥ पदसंज्ञकपूर्वभागघटितत्वस्य अनुगमरूपस्य संभवात् ॥ गामानये

त्यादेरिव बहुपटव इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वाभाववारणाय व्यवच्छेद्यानुगमस्यावश्यकत्वाच्च ॥ व्यवच्छेद्यानुगमस्यासंभवम
नुपयोगं च वदन् चक्रपाणिः स्कूलदृष्ट्वा ॥ तदेतत् द्वयमभ्युपेत्य साजात्यप्रदर्शनार्थत्वं वदन्न व्योतिस्कूलदृष्ट्वा ॥ यत्तच्छब्दा
र्थयोरननुगमे साजात्यस्यैवासंभवात् ॥ समासवाक्ययोरेकधर्मवत्त्वं हि साजात्यं ॥ व्यवच्छेद्यानुगमस्यानावश्यकत्वे साजात्य
प्रदर्शनानुपयोगाच्च ॥ ननु वाक्यसंज्ञावारणायार्थवत्समुदायानामिति नियमशरीरमुत्का बहुपटव इत्यादौ दिषमाशंक्य सुबं
तानां समुदायस्य समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं भाष्ये न तु स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हेति विशेषणे न पूर्वोक्तनियमशरीरस्थापित
मित्यार्शक्याह ॥ भाष्ये सुबंतानामित्यनेति ॥ तथा च सुबंतानामिति भाष्येण पूर्वोक्तनियमशरीरे स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हेति विशे
षणं देयमित्युक्तं भवतीति भावः ॥ भेदेष्ट्यक् प्रयोगे क्रियमाणे याऽकांक्षा तन्मूलको यः संसर्गः परस्परमन्वय इत्यर्थः ॥ भा
ष्यासंगतिः स्पष्टे वेति ॥ इदमयुक्तं ॥ तत्स्थितां तत्त्वप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञायास्तदादिनियमाश्रयणेन वारणोप्यर्थवत्सूत्रेण त
स्यादुर्वीरत्वात् ॥ किंच तदादिनियमाभावे देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य तत्स्थितां तत्त्वेन प्रातिपदिकत्वमापादितं भाष्ये ॥ तद
नीचन समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं ॥ समासस्य प्रत्ययां तत्त्वात् ॥ तदादिनियमस्य चाभावात् ॥ किंतु विध्यर्थमेव ॥ तथा च दे

कि-
५८

वदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य रूपपञ्चप्रातिपदिकत्वापादनं ॥ किंच कुंभकारेत्यादिसमासे उत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन शुक्लीकृत्येत्यादौ कृभ्वस्ति योगे एव श्वेः साधुत्वात् कृभ्वस्तीन्विना शुक्लीत्यादि पूर्वभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन च पदुपदु एकैकमित्यादे इति दिष्टसमासत्वमाश्रित्य प्रातिपदिकत्वस्य वक्तव्यतया तद्दुटक पूर्वोत्तरभागयोः स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वभावेन च स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हार्थवत् पूर्वोत्तरभाग कत्वं न समासमात्रे स्तीतिसमाससाजात्येन नियमशरीरेनायं धर्मः प्रवेष्टुं शक्यः ॥ एवं पंचगवधन इत्यादिसमासे पंचगवेति पूर्वभागस्य न स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हत्वं ॥ किंचैधामासमूलकेनोपदंश इत्यादिवाक्येऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वं दुर्वारं ॥ एधामासेत्यनयोः परस्परपरिहारेणोपदंशमित्यस्य मूलकेनेत्येतत्परिहारेण प्रयोगार्हत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्यावृत्तेः ॥ तस्मात्पृष्ठीनिर्देशादिभिर्येषु बंतानां समासाविहितास्तदेकवाक्यतापन्नं यत्कृतस्थितसमासाश्चेति तत्सु बंतानां समुदायस्य समाससंज्ञानियमपरं ॥ तेन तीलो घट इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिः ॥ न चैवंगवित्ययमाहेत्यादौ दोषः ॥ गवितीत्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि सत्यभावात् ॥ गवित्ययमिति समुदायस्य तु सुबंतसमुदायत्वेनैव वारणात् ॥ देवदत्तो गवित्याहेत्यत्र तु देवदत्तो वित्यस्य न प्रातिपदिकत्वं परस्परानन्वयेन

नर्थकत्वात्॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायास्ववक्ष्यमाणत्वेन गवित्यस्यासुबंतस्यासाधुत्वाच्च॥ नन्वेवमपि वृत्रअह्निति
समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्वारं॥ सुबंतसमुदायत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्यावृत्तेरिति चेन्न॥ जहिकर्मणेत्येतदेकवाक्यताप
न्नेनानेन सुप्तिङंतसमुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वनियमनात्॥ नन्वेवमपि पचतिभयतीत्येतत्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्वी
रं॥ उक्तनियमद्वयाविषयत्वादिति चेन्न॥ आख्यातमाख्यातेनेत्येतदेकवाक्यतापन्नेनानेन तिङंतसमुदायस्यापि प्रातिपदि
कत्ववारणात्॥ तदेतदभिप्रेत्यार्थवत्सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तं॥ तुल्यजातीयस्य नियमो यथाजातीयकानां च समासः सुबंता
नां च समासः सुप्तिङ् समुदायस्य तर्हि प्राप्नोति॥ सुप्तिङ् समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽरभ्यते । जहिकर्मणेति॥ सानियमा
र्थाभविष्यति॥ तिङ् समुदायस्यापि तर्हि प्राप्नोति तिङ् समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽरभ्यते॥ आख्यातमाख्यातेनेति॥ सा
नियमाऽर्थाभविष्यतीति॥ नन्वेवमपि देवदत्तस्य पुत्रइत्यत्र पुत्रइत्यस्य ओदनं पचतीत्यत्र ओदनं पचेत्यस्य अजांगमय
तीत्यत्राजांगमीत्यस्य प्रातिपदिकत्वं स्यात्॥ न चाद्ये विभक्तीतरदेवदत्तेत्यपेक्षया चैतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरतिङ्पे
क्षयार्थबोधकत्वेनैतत्संज्ञेत्याद्यर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यं॥ ईदृशार्थवत्त्वस्य भवद्विरनंगीकारात्॥ एवंभूतत्वा

वि०
५६

यामित्यस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्वारं॥ भूइत्यस्य सुप्तिङं तभिन्नत्वेनोक्तनियमत्रया विषयत्वात्॥ एतेन कटपुत्रुश्रीणामित्येतदेकवा
क्यतापन्नेन कृतत्थितेत्यनेन धातुसुबंतसमुदायस्योपपदमतिङि त्येतदेकवाक्यतापन्नेन चानेन सुबंतसुप्तिङ्भिन्नप्रत्ययांत
समुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमा न्नदोषइति परास्तं॥ देवदत्तस्वपुत्रइत्यादौ दोषानिवारणाच्चेति चेत्सत्यं॥ प्रकृतिप्रत्यय
योरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदवाक्ययोश्च लोकेऽर्थबोधजनकत्वेन वृत्तिकल्पनेऽपि स्वपुत्रइत्यादेस्तत्कल्पने मानाभावेन वृत्त्याऽर्थ
वत्वाभावादेदादोषात्॥ कटपूपाचककुंभकारादौ तु समर्थः पदविधिरिति शास्त्रप्रामाण्यादेव वृत्तिमत्त्वं॥ उपपदमतिङि त्येतदेक
वाक्यतापन्नेन कृतत्थितेत्यनेन सुबंतप्रातिपदिकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमनात् न भूसत्तायामित्यत्र दोषः॥ भेदविवक्ष
या भूइत्यस्य प्रातिपदिकत्वान्निर्देशात्सुबुत्पत्तिर्नेत्यन्यत्॥ कटपूइत्येतदेकवाक्यतापन्नेन धातुसुबंतसमुदायस्य प्रातिपदि
कत्वनियमनाच्च॥ प्रकृतिवद् अनुकरणमिति पूइत्यस्यापि धातुत्वात्॥ अतएव सुबनुत्पत्तिः॥ नियमत्रयप्रदर्शनपरं भाष्यं तूपल
क्षणं नन्वेवमपि पचति पचति तरामि ति द्विर्वचनात्तरपितिङं तसमुदायसत्त्वेन नियमव्यावर्त्यापातः॥ एवं शिवभागवतइत्य
स्यापि नियमव्यावर्त्यतापातः॥ सुबंतसमुदायसत्त्वादिति चेन्न॥ तिङं तसुबंतमात्रघटितसमुदायस्यैव तेन व्यावर्त्तनात्॥ एतेन

प्रत्ययां तानां समुदायस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्हि समासस्यैवेत्येक एव नियमोऽस्तु कृतं नियमत्रयेणेत्यपास्तं ॥ प्रत्ययांतमात्रघटि
 तेतिपरिष्कारासंभवेनोक्तस्यलेपाचकिरित्यादौ च दोषापत्तेः ॥ नचप्रकृतिप्रत्ययभावापन्नसमुदायविषयक एक एव निय
 मोऽस्त्विति वाच्यं ॥ पचतितरामित्यत्रातिव्याप्तेः ॥ तरामित्यस्याप्रत्ययत्वात् ॥ यदिचप्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नोपावर्धवतावि
 त्युच्यते तदापि पचतिआमितिभागद्वयमादायतत्रातिव्याप्तिः ॥ उक्तभागद्वयस्यप्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वात् ॥ आमस्तिङं
 ताप्रकृतिकत्वात्कथंचित्तत्रातिव्याप्तिवारणे उक्तधर्मद्वयस्य समासमात्रवृत्तित्वासंभवः ॥ बहुखट्वकइत्यादिसमासे पूर्वोत्तरभा
 गयोः कबहुखट्वइत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नत्वात् ॥ कपः समासांतावयवत्वेन कांतस्य समासत्वात् ॥ भामवतशिवेत्य
 नयोः प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वादर्धवत्वाच्च शिवभागवता इत्यस्य नियमव्यावर्त्यत्वापाताच्च ॥ नन्वेवमपिराजकुमारीश्रि
 तइत्यत्रयुगपद्वृत्तिद्वयपक्षे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः ॥ सुबंतमात्रसमुदायसत्वादिति चेन्न ॥ युगपद्वृत्तिद्वयोत्तरं राजकुमा
 रीत्यस्य समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन पुनः सुपिपुनर्द्धीयातत्पुरुषेणादोषात् ॥ श्रितेत्यस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वादुत्तरपदे
 चेति निषेधस्य पदंतविधावेव प्रवृत्तेः ॥ केचित्तु नियमस्य परस्परसमानाधिकरणसमाससंज्ञाश्रयाधटितसुबंतसमुदाय

वि०
६०

विषयकत्वान्नोक्तदोषइतितन्न॥ राजकुमारीश्रितस्यपुत्रइतिवाक्येप्रातिपदिकत्वापत्तेः॥ उक्तद्वयाश्रयघटितत्वसमास
त्वानाश्रयघटितत्वोभयाभावनिवेशेपिराजकुमारीश्रितस्यसुंदरवाक्येतदापत्तिरितिदिक्॥ उक्तद्वयाश्रयघटितत्वेकार्थिभा
वपर्याप्त्यधिकरणत्वोभयाभावनिवेशेनसंभवतिराजकुमारीश्रितपुत्रेतदभावात्॥ राजकुमारीश्रितोमूलकेनोपदर्शमि
त्यादौदोषाच्च॥ अत्रकुमारीश्रितशब्दादेवसुवुत्तिरित्यपिकश्चित्॥ ननुशशशृंगादिसमासेशशशृंगादेरलीकत्वेनानर्थक
त्वात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौसमासग्रहणंविध्यर्थमेवस्यान्ननियमार्थमित्याशङ्क्याह॥ शशशृंगादिपदानामिति॥ विप्रपृथ्वा
दिचित्तस्त्वनबहिष्ठंकदाचन॥ स्वप्नभ्रममदाद्येषुसर्वैरेवानुभूयतइतिकोर्मस्मृतेरनादिवासनारूपेणांतरवस्तितरजतादेः
कामादिवृत्तिसहकारेणवहिर्विषयप्रदेशेआगमंस्वाकारेणविषयभासनंचनतुवाह्यः॥ कोपिविषयस्यविशेषाकारोस्ति॥ नच
सौत्रांतिकमतप्रवेशः॥ तेनतत्रारोपितसत्तायाअप्यनंगीकारइतिभावः॥ तदुक्तंतदस्यास्त्यस्मिन्नितिसूत्रेनसत्तापदार्थोव्य
भिचरतीतिभाष्यव्याख्यावसरेकैयटे॥ यदितुवृक्षादिनाबाह्यसत्तासमाविष्टंवस्तुवाच्यंस्यात्॥ ततोवृक्षइत्यस्मात्सत्तावगमा
दस्तीत्यस्यगतार्थत्वात्प्रयोगेनस्यात्॥ नास्तीत्यस्यचसत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसंगः॥ अंकुरोजायतइतिचप्रयोगेनस्यात्॥ सतो

जन्मविरोधात्॥ वौत्थसत्तायांतेदोषानावसरंति॥ बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यवहिः सत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्तिनास्तिजा
यतइतिप्रयोगादिति॥ नन्वक्षौहिण्यादौसमासेस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हार्थवत्समुदायत्वंनविद्यतेतदवयवानांनिरर्थकत्वादि
त्याशंकते॥ अक्षौहिणीत्यादीति॥ अन्यत्रदृष्टार्थारोपेणेति॥ प्रातिपदिकत्वसिद्धयेऽर्थवत्वारोपस्यावश्यकतयाततएव
समासेर्थवत्समुदायत्वंरूपपादमितिभावः॥ विकारागमेतिपाठः॥ एवमग्रेपि॥ तमुच्चार्येति॥ अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्य
र्थः॥ नभवधाद्यादेशानामितिनामिनभंच॥ हनश्चवधः॥ आदिपदाद्विरागविरंगचेत्यस्यसंग्रहः॥ अमकजिति॥ अमिप्रत्य
यात्वाभावेशकारस्येत्संज्ञानस्यात्॥ अकचित्तदभावेसर्विकेत्यादावित्वंनस्यात्॥ बहुचितुफलंचित्यं॥ इतिदिगिति॥ अन्येतुतृ
णहइतिनिर्देशात्प्रत्ययपरत्वाभावेपिप्रत्ययइत्यस्योपस्थितिः॥ बहुचितुप्रत्ययत्वस्यनफलं॥ अव्ययसर्वनाम्नामित्यत्रापिप्र
त्ययइत्यस्यसंबंधः॥ नयासयोरितिज्ञापकात्॥ सर्वचयत्रगमकंतत्रपरश्चेत्येतत्संनियोगशिष्टस्यप्रत्ययइत्यस्यासंबंधः॥ आ
द्युदात्तश्चेत्यनेनतुनसन्नियोगशिष्टत्वं॥ विप्रकृष्टत्वात्॥ तेनकिंबिजादेःप्रत्ययसंज्ञासिद्धिः॥ किंचेत्याद्युक्तमपिदूषणम्॥ दे
शोनिर्वाकास्तत्वेपिपरश्चेत्यस्यसंभवमात्रेणसंबंधसंभवः॥ विकारागमयोस्तुर्पचम्यंताभावेनान्वयासंभवात्परश्चेत्यस्यानु

वि०
६९

पस्थितिः॥ नचसीयुटाव्यवधानात्धातौः परत्वासंभवः॥ यासुट्परस्मैपदेष्वितिसूत्रारंभसामर्थ्येनागमातिरिक्तकृतव्यवधा
नाभावस्यैवपरशब्दार्थत्वात्॥ इतरथासीयुट्इवयासुटोपिपूर्वप्रवृत्त्यापरस्मैपदविषयाभावात्तदसंगतिः॥ किंचस्यानिनः
प्रत्ययत्वनिर्णयेनपरश्चेत्यस्यासंबंधेपिप्रत्ययइत्यस्यतत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तश्चेत्यच्संबंधः॥ किंचपरश्चेत्यस्याप्रवृत्ता
वपिस्थानिवद्भावलब्धप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वोपपत्तिः॥ तदेतदभिप्रेत्यभगवताभाष्यकृतोक्तम्॥ विकारागमेषुच
परविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञानभविष्यतिप्रत्ययः परोभवतीत्युच्यते॥ नचविकारागमाः परेसंभवन्तीति॥ प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां
सिद्धावस्थाद्यविवक्षायां॥ इष्णुप्रातिपदिकात्॥ तिङन्तात्त्विति॥ पश्यमृगोधावतीत्यादी॥ तिङोक्तत्वाच्चेति॥ ननुधावतीति
इनकर्तृगतासंख्याभिधीयतेनकर्मगतेतिचेन्न॥ यास्का चार्यमतेतिङ्-र्थकर्तृमुख्यविशेष्यकशब्दबोधस्याप्यंगीकारा
त्॥ यद्यतिङन्तात्द्वितीयापाद्यमानाकिंप्रधानक्रियागतैकत्वमादायाहोस्वित्प्रधानक्रियागतसंख्यायाबाधात्तद्विशेषणक
र्त्तादिगतैकत्वमादाय॥ आद्येसंख्याभावादित्युत्तरं॥ द्वितीयेतिङोक्तत्वाच्चेति॥ धावनकर्तुरेवदर्शनेकर्मत्वात्कर्तृगतसंख्या
याअभिहितत्वेकर्मगताअपितस्याअभिहितत्वमितिभावः॥ तदेतदभिप्रेत्यभगवताभाष्यकृतोक्तम्॥ तिङोक्ताएकत्वादय

इतितिङ् तान्नस्वादयो भवन्तीति ॥ यद्यपि पचति भवतीत्यादौ प्रथमाया अप्यापादानसंभवः ॥ तथापि प्रातिपदिकेत्याद्येक
वाक्यतयैव स्वादिसूत्रस्य विधायकत्वेन तिङ् तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थाभावात् प्रथमानापादयितुं युक्ता इ
त्याशयेन द्वितीयादिरित्युक्तं ॥ केचित्त्वष्टाध्याय्यां कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रथममुपादानात्तथोक्तिरित्याहुः ॥ तेभ्यः तिङ् तेभ्यः
प्रथमोच्चारितबोधादिति ॥ तस्यापत्यमित्याद्यर्थबोधकशाल्म्येषु प्रथमोपात्तयत्तस्येत्यादितद्बोध्योऽप्युपगमादिसंबन्धस्तद्बो
धकयत्तुपगुडः स इत्यादितस्मादित्यर्थः ॥ प्राधान्यादिति ॥ इदमयुक्तं ॥ समर्थादिति सुबन्तमेव विशेष्यतया प्रज्ञातं न त्वन्य
त् ॥ द्वयोर्हि विशेष्यतया संभावनायामन्यतरस्य तथात्वनिश्चयाय हेतूपन्यासो युक्तः ॥ ननु सर्वशब्दोप्याद्युदात्त एव स्वांगशि
टामदन्तानामिति सूत्रेण ततश्च प्रातिपदिकादित्युक्तावप्युक्तदोषस्तदवस्थ इत्यत आह ॥ सर्वशब्दस्येति ॥ कौस्तुभोक्तं दू
षयितुमुपन्यस्यति ॥ नचेति ॥ लुङ्निमित्तप्रत्ययादिति ॥ सन्यायोलुक इव तदुपजीव्यस्य कार्यस्यापि प्राबल्यबोधक इति भा
वः ॥ सौवरीणां ॥ स्वरविधायकशाल्म्यभवानां ॥ स्वरशब्दात्तत्र भवद्व्यणिद्वारादीनां चेत्येजागमः ॥ आद्युदात्तत्वसिद्धिरिति न
न्वेव सति सर्वस्य सुपीत्यत्र सुपीति व्यर्थस्यादिति चेत्सत्यं ॥ किमस्माभिः कर्तुं शक्यं सर्वशब्दाश्चक्रिपितिपिचाद्युदात्तत्वाभावा

वि०
६२

र्थे वा स्यात् प्रातिपदिकाधिकारे तु तस्यानुदात्तादिति विशेषणे विशिष्टस्य गभीरायां नद्यां घोष इत्यादाविव समर्थादित्यनेनान्व
यार्थे तत्प्रकृतिकेलक्षणायामनुदात्तादिप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यंतादत्रित्यर्थेन सित्थे सार्व इत्यत्राजनापत्तिः ॥ षष्ठ्याअ
नुदात्तादिप्रकृतिकत्वात् ॥ षष्ठ्युत्पत्तिसमये सर्वशब्दस्यातो दात्तत्वात् ॥ एवं च सर्वस्य सुपीत्यत्र सुपीत्यपि सार्थकम् ॥ उं छांदि
षुषाठः सफलः ॥ सर्व इत्यत्राज्प्रवृत्तेरुभयफलत्वात् ॥ मानाभावादिति ॥ अनुदात्तादेरित्यस्य षष्ठ्यंतविशेषणत्वसंभ
वादिति भावः ॥ न लक्षणेति ॥ इदमयुक्तम् ॥ तथा सति सार्व इत्यत्राजनापत्तेः ॥ सुपि परे सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्त्या सर्वेति प्राति
पदिकत्वस्यानुदात्तादित्वाभावात् ॥ ममतु सुपः पूर्वमनुदात्तादित्वेनानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यंतत्वस्य तत्र सत्त्वेनात्र सु
लभः ॥ किंच पदोद्देश्यकविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषागौणमुख्यन्यायश्च तत्स्थितविधीनोपतिष्ठेयातां ॥ अधिकमग्रे वक्ष्या
मः ॥ प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोजनांतरमपि भाष्योक्तं किंचित्प्रदर्श्यते ॥ अचष्टनिति वाचांतरतीत्यत्र प्रसज्येत ॥ घटेन तरती
त्यत्र च न स्यात्समर्थसुबंतस्याद्येद्यच्चकत्वात् ॥ द्वितीयेतदभावात् ॥ नैग्रहणं तु नियमार्थं स्यात् ॥ बहुतरोदाहरणेति ॥ सर्वना
मस्तृतीयाचभवत्याहतोः ॥ कुसूलकूपकुंभशालंबिले ॥ कुसूलीबिलं ॥ पूर्वसदृशसमोना ॥ पित्रा सदृशी ॥ तद्याप्यधर्मादिति

आनुपूर्वी विशेषभिन्नापीत्यर्थः॥ अतएवानुपूर्वीविशेषव्याप्यधर्माणामप्यतिदेशादेवानद्यंतानां यो बहुव्रीहिरिति॥ न
नुनद्यंतसर्वावयवकोयो बहुव्रीहिरित्यर्थे बहुकुमारीक इत्यत्र कबनापत्तिः॥ नद्यंतवयवक इत्यर्थे कुमारीभार्या इत्यत्राति
प्रसंग इति चेन्न॥ नद्युत्तरपदक इत्यर्थे नादोपात्॥ अवयवविषय एवेति॥ मद्राशीत्यादिसमासावयवराजन्शब्दविषय
एवेत्यर्थः॥ तथाच समासघटकराजन्शब्दत्वादिकमेव समासांतविधावनयापरिभाषयानातिदिश्यते॥ बहुव्रीहित्वादि
कत्वतिदिश्यत एवेति भावः॥ इति चरितार्थमिति॥ तथाचार्यिकेत्यत्र नैत्व विकल्पः॥ अत्यंतस्वार्थिकेषु ड्यापग्रहणासंब
धेनापः पूर्वमेव कपः प्रवृत्तेः किंतु नित्यमेवेत्वं॥ नचैवं सति ड्यापग्रहणवैयर्थ्यं॥ अत्यंतस्वार्थिकानामंतरंगत्वेन परत्वेन
च ड्याभ्यां प्रागेवोत्पत्तेः॥ कुत्सिताद्यर्थकतत्थितानां तु कुत्सित इति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्या स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमि
कत्वस्वीकारेण न्यायतएव ड्यावंतादुत्पत्तिसिद्धेरिति वाच्यं॥ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्॥ तेन समा
संतादिविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिः॥ नन्वत्यंतस्वार्थिकेषु ड्यापग्रहणासंबधेपि घकालतनेष्विति ज्ञापकं न
तत्थितानां सुबंतादेवोत्पत्त्या लोहिताल्लिंगबाधनं वेति पुनरसंगतमित्यत आह॥ अत्यंतस्वार्थिकानामिति॥ अनंतर्भावादिति

कि
६३

एतदुत्तरमुन्नतस्येति शेषः ॥ तस्य च द्विर्वचनाभावइत्यनेनान्वयः ॥ इदं चोक्तार्थानामिति न्यायमननुसंधाय प्रवृत्तं ॥ एक
त्वं स्त्रीत्वं चोन्नतार्थः ॥ तद्युक्तस्य चावीक्षितत्वान्ननुन्नतस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ विभक्त्यभावेनेति ॥ अत्यंतस्वार्थिकानां सु
बुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेरिति भावः ॥ नन्वेतद्भाष्यं सुबंतात्तत्थितोत्पत्तावप्युपपन्नम् ॥ नित्यत्वाद्दुनिअ कादेशे च भत्वेन पद
त्वाभावान्नतत्थितप्रकृतेर्द्वित्वं ॥ वीप्सायां स्त्रित्वे कत्वयोरनंतर्भावात् न तत्थितांतस्य पदस्य ॥ कैयटस्त्वसंगत एवेत्यरु
चेराह ॥ पुंयोगादितिसूत्रे इति ॥ अधिकसापेक्षत्वेनेति ॥ इनुणंतत्वरूपविशेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ न च सुबंतद्वयसापेक्षस
मासापेक्षयैकं सुबंतापेक्षाण प्रत्ययस्यैवांतरंगत्वमिति वाच्यं ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्येन पदद्वयसापेक्षादपि विशेषापेक्षस्य बहि
रंगत्वात् ॥ उक्तरित्येवेति ॥ सामान्यापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ उक्तदिशा पदद्वयापेक्षत्वेपि समासस्यापेक्षयांतरंगत्वं बोध्यं ॥ अन्यत्र
विस्तरइति ॥ स्पष्टं चेदं सर्वमत्रत्यभाष्यकैयटयोः ॥ तत्र हिङ्ग्याग्रहणस्य कालितरेत्यादिप्रयोजनमुपन्यस्य तस्य बहुगोम
त्केत्यादौ दोषमुद्गाव्यस्त्रीप्रत्ययोपि स्वार्थिकः समासांता अपि स्वार्थिकास्तत्र परत्वात् समासांता भविष्यतीत्युक्तं ॥ कालिकेत्या
दौ स्त्रीप्रत्ययात्पूर्वपरत्वादत्यंतस्वार्थिके कनिप्रत्ययस्यादितीत्वेन सिद्धिः ॥ लोहिनीकेतितुलोहितास्त्रिंशद्बाधनं वेति वचनेन

सिध्यतीत्युक्तं भाष्ये कैयटे च ड्न्याग्रहणप्रत्याख्यानेन समासांतेपरिहारः कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तन्यायेनांतरंगत्वात्क्षिप्र
त्यये प्रकर्षप्रत्ययइत्युक्तं ॥ एवं चात्यंतस्वार्थिके कनिश्चाधटितमार्थकेत्याद्यसाध्वेव ॥ तत्र तत्रेति ॥ टाडः सीत्यादौ ॥ विभक्ति
श्च ॥ ननु श्रीणि श्रीणीत्यननुवर्त्यतिङ् एतन्मात्रानुवृत्तौ विभक्तिपदेनैककप्रत्ययग्रहणात्प्रथमयोरित्यादौ षण्णां प्रत्ययानां ग्र
हणं न स्यात् किंतु द्वयोरेव तत्र सोरजादित्वाभावेनौजसोरेव ग्रहणं स्यात् इत्याशंक्याह ॥ प्रथमयोरिति ॥ बहुवचनापत्तिरिति
द्ये केष्विति स्यादिति भावः ॥ यत्तु स्वरितात्संहितायामिति सूत्रे कैयटव्याख्यावसरे द्ये केषामिति स्यादित्यभिनवविवरणे उक्तं
तद्भ्रमसात् ॥ द्रुहेचेति निषेधेन सुडप्राप्तेः ॥ भर्तृदारयोरिति ॥ बहुवचनांतस्योत्तरपदत्वे बहुवचनमेव । पूर्वपदत्वे तु द्विवचनमि
त्यन्ये ॥ एकदेशं विकृतन्यायेनेति ॥ आनुमानिकस्यान्यादेशभावेनेत्यर्थः ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ तत्रस्योदाहर
णमाह ॥ यथाभ्यामिति ॥ भ्याम्यपीत्यर्थः ॥ अन्येतु प्रातिपदिकानामेकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधोक्तव्यः माता च जनयित्री माता रो
चधान्यस्य मातृमातार इति वैरूप्यविषयोदाहरणोपन्यासेन यस्यापि विभक्त्यंतानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो व
क्तव्यस्तस्यापि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति ॥ अथ मतमेतत् विभक्त्यंतानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेत्यग्रिमभाष्ये

णचभ्याम्येकशेषोभवत्येव॥अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषोनेतिकेयटोक्तंतुनयुक्तं॥तेरित्यनुप्रयोगेस्वरथावगतिसंभवात्॥
साचतौचतेरित्येकशेषसंभवात्॥अर्थविप्रतिषेधेनेकशेषइतिवचनाभावाच्च॥अतएवप्रातिपदिकानामेकशेषइतिप-
क्षेएकविभक्तौयानिसरूपाणितेषामेकशेषइतिएवकाराघटितोवाक्यार्थनिष्कर्षोभाष्यकृतादर्शितः॥अपकर्षस्यभा-
ष्यकृताकुत्राप्यनाश्रयणाच्चअतएवप्रातिपदिकतंत्रमाश्रित्येकशेषप्रत्याख्यानेनफलभेदः॥तत्रहिमातृभ्यामित्यत्रसा-
रूप्यतंत्रसंभवतिमातारावित्यादौचनेत्याहुः॥तस्थितांतादौवैरूप्यादिति॥ताथाचयानिरूपाण्येवेत्युक्तौहरिणीशब्दयोरेक-
शेषोनस्यात्॥एवकारानपकर्षेतुजननीवाचिपरिच्छेदवाचिनोरेकशेषापत्तिरित्युभयतःपाशरज्जुरितितत्परिहाराय
विभक्तावित्यावश्यकमितिभावः॥अन्येत्वेवकारोनापकृष्यते॥भाष्येऽदर्शनात्॥मातृशब्दयोस्तूक्तयोर्भ्याम्येकशेषोभ-
वत्येवेत्युक्तं॥एवंश्रुत्युक्तकुमारीशब्दस्योजसोरेकशेषोभवत्येव॥शसितुन॥यणपूर्वसवर्णाभ्यांरूपभेदात्॥मातृमा-
त्रोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकंतूपलक्षणं॥एकविभक्तावितितुसहविवक्षायाउपलक्षणार्थं॥सहविवक्षायामेकविभक्तेरे-
वदर्शनात्॥तदेतदभिप्रेत्यभगवताभाष्यकृतोक्तं॥एकविभक्तावितिकिमर्थं॥पयःपयोजरयतिवासीवासश्छादयतिब्राह्म-

णाभ्यां कृतं ब्राह्मणभ्यां देहीति असहविवक्षाविषयप्रत्युदाहरणदानेनैकविभक्तावित्यस्य सहविवक्षोपलक्षणत्वं स्पष्टमेव सूचितं विभक्तिः सरू-
 पेणाश्रीयत इति प्राप्तिपदिकैकशेषोपपादनप्रकरणस्य भाष्यत्वे कदेश्युक्तिः ॥ न चैवं सति मातृमातरावित्यत्राप्येकशेषापत्तिः ॥ शिष्यमाणस्य क-
 तदीर्घत्वे च तेन जननी बोधासंभवेनाकृतदीर्घत्वे च तेन परिहेतुबोधासंभवेनैकशेषाप्रवृत्तेः ॥ एकशेषशालं हि एकस्य नानेकार्थकतोत्पादकं
 किंतु लोकसित्थानुवादकं ॥ न हिलोके दीर्घोपधान्मातृशब्दाज्जननी बोधो ह्रस्वोपधाच्च परिहेतुबोधो दृष्टः ॥ तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यक-
 तोक्तं ॥ शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्यात्वाचनिकी वा ॥ तद्यदि तावत्स्वाभाविकी अशिष्य एकशेषः ॥ किं कारणमेकेनोक्तत्वात् तस्यार्थ-
 स्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं यदि तर्हि एकेनानेकस्याभिधानं भवति सन्न्यग्रोधो एकेनोक्तत्वात् परस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ॥ इदानीमेवो-
 क्तमेकेनानेकस्याभिधानं भवतीति ॥ सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणां ॥ किं कारणं सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भव-
 तिन विरूपाणामभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति ॥ एतद्वाच्येण हि शिष्यमाणस्य स्वविरूपार्थबोधकत्वं स्पष्टमेवोक्तं ॥ अतएव ङीबंत ङीषंत हरि-
 णी शब्दयोस्तत्स्थितविवक्षानिमित्तकपुंवद्वावापेक्षयाऽनेमिति कत्वेनांतरंगत्वादेकशेषेरुतेस्वरभिन्नानामिति ङीबंतस्य शेषेतस्मात्तस्य समूहद्व-
 त्यर्थे ऽणिहारितमिति रूपेण भवति ॥ तशब्दघटितस्य विरूपत्वेन हरिणीशब्दार्थप्रतिपादकत्वात् ॥ यत्र तु तत्स्थिते द्वयोरूपं समानं तत्र भवत्ये -

वि०
६५

वैकशेषः॥ यथाहरिण्योरपत्येहारिणेयाविति॥ अत्रभस्याढइतिपुंवद्भावेन॥ अढेइतिपर्युदासादित्याहुः॥ तत्रस्योदाहरण
माह॥ यथाऽक्षाभज्यतामित्यादि॥ यथाशब्दोऽत्रोदाहरणार्थेनदृष्टातार्थः॥ अक्षशब्दःशकटाक्षस्यबिभीतकाक्षस्यदे
वनाक्षस्यचवाचकएकशेषेणतुनात्रनिर्वाहः॥ एकत्रानन्वयेनसहविवक्षायाअभावात्॥ तथाचतदर्थमावश्यकेनतत्रे
णेवनिर्वाहेएकशेषारंभोव्यर्थइतिभावः॥ एकशेषानिर्वाह्यस्यलांतरमाह॥ एवमक्षोभज्यतामिति॥ अत्रैकवचनांतत्वे
नैकशेषःशंकितुमशक्यइतिभावः॥ शब्दतंत्रमर्थतंत्रंचेति॥ अर्थस्यविजातीयत्वेशब्दस्यैकजातीयत्वेशब्दतंत्रं॥ अर्थस्यै
कजातीयत्वेऽर्थतंत्रं॥ पर्यायपरिवृत्यसहत्वेइति॥ पर्यायेणप्रवृत्तिःपरिवृत्तिस्तदसहत्वेइत्यर्थः॥ एकार्थकानांशब्दा
नांपर्यायेणेवार्थबोधनायप्रवृत्तिर्नयुगपद्विन्नार्थकानामेकानुपूर्वीकाणामप्यक्षादिशब्दानांयुगपदेवार्थबोधनायप्रवृ
त्तिरर्थभेदात्॥ तथाचबिभीतकाक्षबोधकाक्षशब्दस्यदेवनाक्षबोधकाक्षशब्देनसहपर्यायपरिवृत्यसहत्वेयुगपत्प्रयो
गहृत्वेभिन्नार्थत्वेशब्दतंत्रमित्यर्थः॥ तत्सहत्वेपर्यायपरिवृत्तिसहत्वेएकार्थत्वेइतियावत्॥ ननुतंत्रस्यलेबोत्थुरावृत्यैव
बोधः॥ एकशेषस्यलेतुर्नैवंतथाचकथंतत्रेणनिर्वाहइत्याशंक्याहअन्वयिपदार्थभेदादिति॥ आवृत्यैवेति॥ शब्दावृत्याप

दार्थ्योपस्थित्यावृत्त्याचेत्यर्थः॥ दर्शनेनेति॥ घटोयं घटोयमित्यादि॥ अन्यत्रासहविवक्षायां॥ सारवोर्मिजइति॥ सरखांभ
वः सारवः दांडिनायनेति निपातनात्साधुः॥ आरवेण सहितः सारवः॥ सारवश्चासौ सारवश्चेति कर्मधारयः॥ तथा चोक्तं भ
ष्येण सारवेत्यादि महाकविप्रयोगेण च सहविवक्षाया मेवोक्तनियमइति सित्थं केचित्तु तिष्ठपुनर्वस्वरिति सूत्रात्तद्वद्वद्वत्य
नुवर्त्यद्वंद्वे प्रसक्ते सत्येकशेषइत्याहुः॥ ननु सरूपाणामेकशेषएवेति नियमवत्सरूपाणां सहविवक्षाया मेवैकशेषो नास
हविवक्षाया मित्यपि नियमो गीकार्यः॥ तेन तृतीयांतचतुर्थ्यंतयोर्ब्राह्मणाभ्यामित्यनयोर्ब्राह्मणाभ्यां कृतं ब्राह्मणाभ्यां देही
तिष्ठक् प्रयोगः॥ न त्वेकस्य निवृत्तिः॥ अन्यथा ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहीति प्रयोगापत्तिरित्याशंक्य द्वितीयनियमं स्वीकृत्योक्त
प्रयोगापादनेनेष्टापत्तिमाह॥ असहविवक्षाविषयेणेति॥ पयइति॥ एकं प्रथमांतमेकं द्वितीयांतं॥ नीलोत्पलस्यार्धिनी
ति॥ एकं द्विवचनांतं न पुंसकं नेत्रे इत्यस्य विशेषणम्॥ एकं ज्यंतंतनोर्विशेषणं॥ अन्यपदार्थावगतयइति॥ ननु चक्षिडोनुम्
व्यावृत्तये कर्मधारयस्यावश्यकत्वे एकमिदित्यदं व्यर्थमिति चेत्सत्यं॥ नन्वर्थार्थप्रतितदपि प्रत्यर्थमिति घटघटाविति द्वंद्वः क
स्मान्न भवतीत्याशंकाह॥ अनेकघटादिपदानामिति॥ तत्र परइति॥ एकशेषे द्विवचनापत्तेः॥ सहविवक्षाभावेन तदसंभवा

वि०
६६

चेतिभावः॥इत्यर्थबोधयितुमिति॥एकग्रहणसामर्थ्यादप्यर्थीतर्भावेणसमासः॥सरूपाणीत्यस्यविरूपाणिनेत्यर्थः॥एवंचै
वकारापकर्षोमास्तुतदपकर्षेतूक्तार्थसंपादकैकग्रहणमास्त्वितिभावः॥दूषणभाष्येउक्तमिति॥समाहारद्वंद्वविषयेएक
शेषेतुएतदूषणासंगतिरितिभावः॥अत्रवदंति॥सोयमाश्विकःसाचेयमाश्विकीतच्चेदमाश्विकंतदिदंसर्वमाश्विकं
॥५०॥५०॥तानीमान्याश्विकानीतिअबहुप्रकृतीनांयत्रवृत्तिस्तत्रफलसेनेतिवार्तिकेनसमाहारेद्वंद्वस्यनिषिद्धत्वा
त्॥अप्रसंगात्द्वंद्वेप्रसक्तेविधीयमानएकशेषस्तदानप्राप्तः॥इतरेतरयोगद्वंद्वेतुप्रसक्तेएकशेषोविधेयइति बहुवचन
प्रसंगेएकशेषोविधीयतेबहुवचनेप्राप्तेएकवचनार्थमेकवचनान्यतरस्येतिमितिस्थात्किंचानेनेतरेतरद्वंद्वयोगेएकशेषाभावोज्ञा
प्यतांतावतापितस्यसार्थक्यसंभवात्॥तस्माद्घटश्चघटश्चानयोःसमाहारेघटइत्येकशेषोभवत्येव नचनपुंसकत्वप्रसंगः॥
समाहारद्वंद्वएवतद्विधानात्॥एवंचघटघटइत्यादेरनभिधानंनान्प्रयणीयमित्यपरमनुकूलमिति॥अत्रब्रूमःसमाहारद्वं
द्वविषयेएकशेषप्रवृत्तीविभक्त्यंतानामेकशेषइतिपक्षेऽयंतर्हिदोषःकश्चिद्वचनलोपः॥द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वं
प्रतिषेधश्चेतिभाष्यंकश्चिदितिशिष्यमाणस्यैकवचनस्यलोपोवक्तव्यइतिकेयटग्रंथश्चव्याकुप्येत॥एकवचनांतस्यापि

साधुत्वेतु तदसंगतिः॥ तेनैकवचनांतस्यासाधुत्वलाभात्॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव समाहारद्वंद्वविषयेनैकशेषः॥ अतएवैकशेषोदाहरणानि द्विवचनबहुवचनांतान्येव भगवता भाष्यकृता प्रदर्शितानि॥ नत्वेकवचनांतानि॥ सूत्रशेषे च भाष्ये केचनार्थेषु लौकिकाः शब्दान् प्रयुज्यते॥ लोके चैकस्मिन् नृस्य इति प्रयुज्यते॥ द्वयोर्दृष्टाविति॥ बहुषु दृष्टा इति तेन गार्ग्यो हंसः पिता इत्यादिभ्य एकवचनांतेभ्यः क्रमेण गार्ग्ययणहंसीमातृबोधो न॥ गंगार्यामीनघोषाविति च न॥ निवृत्तभेदानामिति॥ भेदेनाप्रतीयमानानामित्यर्थः॥ तथा च तिङ्-तेभ्योऽभेदेनैव शब्दशक्तिस्वभावेन प्रतीत्यानां नेकशब्दप्रयोगप्रसंग इति भावः॥ ननु मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकप्रयोगः कथं एकशेषस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात्तदभावः॥ एवं ह्यत्रार्थो विवक्षितो जननीवाचिनः परिच्छेदवाचिनश्चैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति॥ एष चार्थो मात्रोरित्युक्तेन गम्यत इति केयटेन समाधानात्॥ एतेनान्हो मध्ये वामनो रामरामाविति प्रयोगोपपत्तिः संगच्छते॥ अत्र च नौवयो धर्मविषमूलमूलेति निर्देशोऽपि गमकः॥ स्वरभिन्नानामिति॥ भिन्नस्वराणामित्यर्थः॥ ननु स्वरभेदे कथं सारूप्यमिति चेन्न॥ रूप्यशब्देन वर्णानुपूर्व्या एव ग्रहणात्॥ तथा च तज्ज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे भाष्यं॥ न हि स्वरो रूपवानिति॥ न विभक्तौ तुस्माः॥ ननु प्राग्दिशी यविभक्तौ नायं निषेधः प्रव

वि०
६०

तैते इत्येवोदित्वेन ज्ञाप्यतामत आह ॥ अतएवेति ॥ उक्तज्ञाप्यांशं विहाय सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापनादेवेत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ न
चैतस्तकारेतत्फलं ॥ अनुच्चारणेनाप्युपपत्तेः ॥ एकवचनं ॥ नन्वेकवचनग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषापतिष्ठते ॥ एकवच
नशब्दस्य प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावात् ॥ त्वमावेकवचन इत्यादावर्थबोधकत्वस्याप्यंगीकारात् ॥ सुः संबुद्धिरित्युक्तौ तू
पतिष्ठेत् ॥ न च संज्ञाविधाविति निषेधः ॥ यथासामंत्रितशब्दयोगार्थोपपत्तये उक्तनिषेधाप्रवृत्त्या तदंतविधिस्तथात्रापि
तदंतविधिर्शक्या अनिवारणात् ॥ * ॥ * ॥ * ॥ आमंत्रणसाधनत्वस्येव संबोधनसाधनत्वस्यापि तदंत एव सं
भवादित्याशङ्क्याह ॥ संबुद्धाविति ॥ इत्थं शीति ॥ संबुद्ध्याक्षिप्तस्येत्यर्थ इति भावः ॥ फलाभावादिति ॥ आक्षेपकोपपत्तिरू
पाक्षेपफलाभावादित्यर्थः ॥ संबुध्युपपत्तिरिति ॥ प्रयोग इति शेषः ॥ तथाच प्रयोगे तदुपपत्तये प्रयोग एवाक्षेपः स्यान्न तु सूत्रे इ
ति भावः ॥ आक्षिप्तस्याक्षेपकानुपपादकत्वेनाक्षेपासंभवमुक्त्वाऽऽक्षेपमूलभूतानुपपत्तेरमावेनापि तदसंभवमाह ॥ किंचे
ति ॥ उक्तस्यार्थस्य समात्सविहितस्तदादेरित्यर्थः स्यादत आह ॥ अन्यत्वं गाक्षेपाभावेऽप्येङ् ह्रस्वात्पराया संबुद्धिस्तस्याह लो
लोप इत्यर्थे न हे कत्तरदित्यादौ संबुद्धिलोपवारणात् ॥ अंगाक्षेपो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह कुलेतीत्याहुः ॥ ननु षोडशपर्यभावाप्यंता

दिवद्भावेनैवसाध्यतामतआह ताद्रूप्यानतिदेशादिति॥चौवीपर्यनितिदेशादित्यर्थः॥ह्रस्वातत्त्वानतिदेशादितितुनार्थः।तस्यस्व
तःसित्थत्वेनातिदेशानपेक्षणात्॥अन्याक्षिप्तस्य अन्योपस्थापितस्य॥वस्तुतस्तुयद्येनोपस्थाप्यतेतस्यतेनैवान्वयइतिनियमे
मानाभावः॥गुणश्रुत्योपस्थापितस्येकइत्यस्यांगेनानन्वयाद्यभिचारश्च॥यदिचतस्यांगद्वारागुणेनान्वयस्तर्हिप्रकृतेपिह
लद्वारासंबुत्थान्वयइतितुल्यं॥एतदर्थमेवेति॥अंगादित्यस्यहल्यन्वयसूचनार्थमित्यर्थः॥नन्वेवमपिकतरदित्यत्रलोपोदु
र्वारः॥अर्दतस्ययस्माद्विहितस्तदादित्वात्॥तकारस्यचसंबुध्यवयवत्वादितिचेन्न॥प्रत्ययघटकभागाघटितस्येवतदादेर्ग्रह
णेनादोषात्॥नचैवंकुलेत्यत्रलोपानापत्तिः॥मकारस्यसंबुत्थवयवत्वोपपादनायामित्यस्यपरादिवद्भावेनसंबुत्थित्वस्यव
क्तव्यतयाकुलेत्यस्यप्रत्ययघटकभागघटितत्वादितिवाच्यं॥संबुत्थवयवत्वस्योपलक्षणत्वेनपरादिवद्भावानाश्रयणेना
दोषात्॥मकारस्यसंबुध्यवयवत्वंपूर्वमासीदेवेत्याशयात्॥नन्वेङ् ह्रस्वात्परसंबुत्थेर्लोपइत्यर्थेपिकुलेत्यत्रलोपोभवत्येव
एकदेशविकृतन्यायेनमस्यसंबुत्थित्वात्॥तथाचोक्तव्याख्यानक्लेशोव्यर्थएवेत्याशङ्क्याह॥मस्येति॥संबुत्थित्वाभावादितिहेतो
र्ह्रस्वातागात्परसंबुत्थेरभावादितिव्यवहितसाध्येनान्वयः॥स्त्रनिभूतालधर्मत्वेनेति॥अल्स्यानिभूतोयःसुरितिसमुदायस्त

वि.
६८

तद्धर्मत्वाभावेनेत्यर्थः॥ तथा च स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिपदस्यादेशविधायकशस्त्रघटकस्कानषष्ठ्यंतपदजन्यप्राथमिको
पस्थितिविषयपरत्वेपि संबुद्धित्वस्य तद्धर्मत्वाभावादतिदेशेन स्यादिति शंकाभिप्रायः॥ तस्यानल्विधित्वादिति॥ तस्य सं
बुद्धित्वस्यानलधर्मत्वादित्यर्थः॥ यथाश्रुतौ पूर्वोत्तरपक्षावसंगतावेव॥ संबुद्धित्वस्य स्थानिभूतालधर्मत्वशंकायाः समुदा
यस्यामूस्कानित्वोपपादनेनैव निवारणीयतया संबुद्धिसंज्ञायाः समुदायोद्देश्यकत्वापपादनस्यासंगतत्वात्॥ इदमयुक्तं
पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां संबुद्ध्यवयवत्वस्य विशेषणताया एवावगमात्॥ तत्र चोक्तरीत्या दोषात्॥ अंगाधिकारस्यादिति॥ एतेनां
गसंज्ञाकृतं बहिरंगत्वमुक्तं॥ न च गुणबहिरंगत्वस्य पूर्वपक्षाभिप्रेतत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्चेति समाधानग्रंथासंगतिरिति वाच्यं
संज्ञाकृतं बहिरंगत्वस्यामिति न्यासे परत्वान्नुडित्यादिभाष्येण समानाश्रयेत्वं परनिमित्तापेक्षत्वेन बहिरंगत्वस्य चानाश्रयणमिति
समाधानग्रंथाशयात्॥ सामर्थ्यादेव॥ एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव॥ एङ्ग्रहणसामर्थ्याच्चेति॥ ह्रस्वग्रहणं हेलक्ष्मीत्याद्यर्थं
सन्निपातपरिभाषया ह्रस्वस्य संबुद्धिलोपानिमित्तत्वे तद्वैयर्थ्यं। अभ्युच्चयइति॥ नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधायोगादिति भावः
अनवकाशत्वसंग्रहइति॥ ननु तथा सति गुणे कृते लोपाप्रसंगइति चेन्न॥ एङंतत्त्वनिमित्तकलोपप्रवृत्तेः सुलभत्वात्॥ विष

यभेदे उत्सर्गपवादभावोनेति त्रिपद्यगायां निरूपितं न विस्मर्तव्यम् ॥ त्रयोदशतन्त्रलोपाप्राप्तिविषये गुणस्य चारितार्थ्यादुक्तस्य
नलोपापवादत्वमित्याशङ्क्याह ॥ नपुंसक इति ॥ बाधका बाधितप्राप्तेरभावेऽपि प्राप्तिमात्रमस्त्येवेति भावः ॥ द्विमात्रवारणायेति
नधिवं पूर्वसवर्णदीर्घेणसिन्धेरेतद्वैयर्थ्यमिति वार्त्तम् ॥ गौरी इत्यादौ त्रिमात्रप्रवृत्त्यर्थत्वात् ॥ वाक्यं दसीत्यनेनैकवाक्यार्थत्वाच्च
तस्माच्छसः ॥ ननु तस्मादिति मास्तु ॥ अक इत्यनुवर्त्याकः परस्य नत्वविधानेन लिङ् इत्यादावदोषात् ॥ नचादेः परस्येत्यादेर्न
कारेहरीनित्यत्र दीर्घश्रवणानापत्तिः ॥ शसः सोनः पुंसीति न्यासेनादोषात् ॥ अकः परस्य शसः सस्य न इत्यर्थः ॥ पूर्वसवर्णदी
र्घस्य तत्क्रौंङि न्यन्यायेन बाधः स्यादिति तु न शङ्क्यं ॥ पूर्वसवर्णदीर्घेऽकः परशसोऽसंभवेनोक्तन्यायाप्रवृत्तावनवकाशत्वेन
तं बाधित्वानत्वे प्रवृत्तेऽपश्चात्तत्प्रवृत्तेः ॥ ननु तित ऊनित्यत्रोत्सर्गे कृतेन त्वचारितार्थ्यादुक्तन्यायेन तस्य बाधे पुनरप्रवृत्तिरि
ति चेत्सत्यं ॥ अक इत्यस्य सकारविशेषणत्वेनादोषात् ॥ अक्चसामर्थ्यात्प्रत्ययानवयवस्तथाच पूर्वसवर्णदीर्घोत्तरमेव न
त्वप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ तस्मादिति ॥ किमिति ॥ अट्कुप्वाड् ॥ तदुक्तित्वध्वननादिति ॥ वस्तुतस्तु कं
त्समूर्ध्नाभिर्ध्नादिभ्योऽणत्ववारणाय तु नैवं व्यवहयेनेति लघुन्यासेन सिन्धेरेऽट्कुपुग्रहणमेतैरेव व्यवहय इत्यर्थकं भविष्यतीति

वि०
७०

माभ्यामित्यादावेवदीर्घः स्यान्नपचावइत्यादौ ॥ अप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति ॥ अन्येतुसुबामंत्रितइत्यतोऽनुवर्तमानसुप्पदव
न्मध्येयजीत्येतत्संबन्धत्वेनतत्संबन्धस्यनिवृत्त्येसुप्प्रतिनेत्यत्र सुप्पदवन्मध्येयजीत्येतत्संबन्धस्यहलीत्यस्यनिवृत्तयेभ्र
लग्रहणंस्यादित्यज्ञापकमेत्वेसंनिपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावस्य ॥ तत्संबन्धस्यानुवृत्तौतुरामेष्वित्यादौषत्वंनस्यात् ॥ सुपीत्य
स्यतुयञ्संबन्धत्वेपिभ्रलग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्यानुवृत्तिः ॥ किंचसुपांसुरितियादेशेएत्वाभावार्थभ्रलग्रहणंएत्वेस
न्निपातपरिभाषयाअप्रवृत्तौहलिसर्वेषामितिनिर्देशोगमकइत्याहुः ॥ नुमापत्तेरितिवाणीदंगमितिपरिभाषयागुणंबाधि
त्वेतिशेषः ॥ संनिपातपरिभाषयानुस्वारणेतुतयेवगुणोपिनस्यादितिभावः ॥ इटितुएभ्यइत्यादौहलिलोपानापत्तिर्बो
ध्या ॥ बाधित्वेतिशेषइति ॥ यत्तुपाठकेनोक्तं ॥ एवंसतिषडित्यादौआंतरतम्यात्षकारएवस्यान्नटकारः ॥ अल्पप्राणतयाप्रयत्न
भेदात् ॥ तस्माच्चत्वंस्यासित्थत्वाज्जश्त्वंततश्चत्वंमित्येवयुक्तमितितन्न ॥ उत्सर्गोपवाद्भावपरित्यागेकारणाभावात् ॥ षडि
त्यादौतुनदोषः ॥ शसिद्वयोः प्रतिषेधेनचर्विधोभ्रल्पदेनचर्भिन्नस्यजश्विधीजश्विभिन्नस्यग्रहणबोधनेनजश्त्वोत्तरमेवच
त्वंप्रवृत्तेः ॥ समानाश्रयेचरितार्थस्यसवर्णदीर्घस्यव्याश्रयेगुणेनैवैरूप्यसंपादकादेशप्रवृत्तियोग्येचरितार्थस्यचत्वंस्यसारू

प्यसंपादकादेशप्रवृत्तियोग्यस्त्वलेचर्त्तस्यासिथत्वेनतस्यजस्त्वेबाधनाच्च॥अणुरपिविशेषोऽध्यवसायकपरइतिन्यायात्॥अ
न्येतुष्णांताषडितिनिर्देशेनजस्त्वचर्त्तयोरुत्सर्गापवादभावएवनेत्यन्यथाजस्त्वंबाधित्वाचर्त्तवकारस्यतदभावपक्षेजस्त्वे
नडकारस्यश्रवणापत्तौटांतनिर्देशानुपपत्तिः॥नचपुनर्भावोपक्रमाच्चर्त्ततत्सिथिरितिवाच्यम्॥जस्त्वेपुनश्चर्त्ताभावस्योप
क्रमेपुनर्भावपक्षेचर्त्ताभावाश्रयणायोगात्॥तथात्वेशिशियतुरित्यादौद्वित्वेकृतेसंप्रसारणेशिशुवतुरितिस्पादित्याहुः॥व्य
र्थस्यादिति॥ननुतादेशीचयोद्वितीयाइतिथकारश्चर्त्ततुतस्यासिथत्वात्सनेतिफलभेदान्नव्यर्थमितिचेन्न॥तथासतिचयोद्वि
तीयाइत्यस्यानंतरंसार्द्धधातुकइतिकार्यम्॥शरीत्यनुवृत्त्याशरादावार्थधातुकेसस्यद्वितीयइत्यर्थः॥सर्चांतरतम्पात्यएव॥
तासस्त्योरित्यनसीतिकर्त्तव्यम्॥नचलाघवाभावः॥तकारंकृत्वाथकारकारणापेक्षयासाक्षात्कारणाऽपेक्षप्रक्रियालाघवात्॥
थकाराभावेचरवरिचेतिचर्त्तेनतकारः॥एवंसिथेतत्त्वविधानमित्याशयात्॥प्राचांमतेतस्यबहिरंगत्वेनासिथत्वात्द्वितीया
प्रवृत्तेश्च॥षडित्यत्रेति॥अनंतरत्वनूनद्यापइत्यन्नतदनुवृत्तिरुचिता॥ननुकष्टायक्रमणेइतिनिर्देशेनदीर्घमात्रेसन्निपात
परिभाषानप्रवर्त्तते॥अतएवानेमुगितिस्त्रेभाष्येमुडितिन्यासआपादितः॥नामीतिस्त्रेभाष्येचाग्नीनामित्युदाहृतं॥ननु

वि०

७९

वृक्षाणामिति॥परत्वात्सुपिचेत्पस्यन्याप्यत्वात्॥आन्नलोपइतिसूत्रस्यंशकाराभावेयज्ञानामित्यादौनामीतिदीर्घत्वंबाधि
त्वापरत्वान्नलोपःस्यादितिभाष्यंतुसुपिचेतिदीर्घापेक्षयान्नलोपस्यनित्यत्वाभिप्रायमिति नतद्विरोधः॥एवंचरामाणामित्यु
दाहरणेनामीत्यस्योपन्यासेनयुक्तइत्याशंक्यसमाधानंतरमाह॥कृताकृतेति॥नामीतिसूत्रेभाष्येऽमीनामित्युदाहरणेप
न्यासस्त्वन्यथासिद्धत्वाभिप्रायः॥नतुवृक्षाणामित्यस्यानुदाहरणत्वाभिप्रायइतिभावः॥अथादिबाधमाशंक्येति॥इदंतुभाष्य
मायादयोवागुपूधूपविच्छिपूणिपनिभ्यआयःसार्वधातुकइतिन्यासाभिप्रायः॥व्युत्पत्तिपक्षेज्ञापकमिति॥अनश्चइत्यादौतुन
दोषः॥पदद्वयाश्रयत्वेनबहिर्गत्वात्तयानुदोऽसिद्धत्वात्॥परंत्विदमुणादीनामव्युत्पत्तिपक्षएवेतिस्वसिद्धांतविरुद्धं॥यत्तुकश्चिद
हानुटीतिन्यासेसन्निपातपरिभाषयानुदोऽदीर्घनिमित्तंनस्यात्नामीतिन्यासेतुनुदोनदीर्घनिमित्तत्वमिति नसन्निपातपरिभाषाविरोधइतितन्नानमीतिन्यासे
पिनुदोघटकतयादीर्घनिमित्तत्वात्॥नुटीतिन्यासेपिकष्टायेतिनिर्देशेनदीर्घविधोसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावकल्पनासं
भवात्च॥इण्चेक्चेतिइतरंतरदंदेद्विवचनमितिभ्रमनिरासायाह॥वर्णाग्रहणमिति॥ठकारेति॥वर्णद्विर्त्येनप्रथमः॥त
स्याल्पप्राणतयाप्रयत्नभेदात्॥द्वितीयमिति॥ईष्णामीषद्विरुतस्येत्येवसुवचं॥सर्वादीनिसर्वनामानि॥तद्गुणसंविज्ञानइति

तस्यान्यपदार्थस्यैगुणाविशेषणानितेषांकार्यान्वयितयासंविज्ञानंयत्रेतिविग्रहः॥संयोगेनसमवायेनवायत्रवर्तिपदार्थसं
बंधीअन्यपदार्थस्तत्रप्रायेणातदुणसंविज्ञानःयथापीर्ताबरमानयत्नबकर्णमानयेत्यादौअन्यत्रत्वतदुणसंविज्ञानः॥यथाचि
त्रगुमानयेत्यादौ॥क्वचितुसंयोगादिनावर्तिपदार्थसंबंधिनोन्यपदार्थत्वेपिअतदुणसंविज्ञानः॥नागपज्ञौपवीतीभोज्यतांलंब
कर्णोभ्योज्यतामित्यादौ॥उद्धूतावयवभेद इति॥उद्धूतआरोपितोऽवयवस्तत्सहचरितासंख्यायत्रेतिबहुब्रीहिस्तदाह॥आरोपि
तेति॥नष्टितदंतविधिर्विनेति॥इदमयुक्तं॥इच्चइतरश्चेतिसर्वनामसंज्ञानिषेधार्थमावश्यकत्वात्॥तस्मादन्वर्थसंज्ञासि
प्तसंज्ञीसर्वादिभिर्विशेष्यतेअपूर्वेवातदं तविधिरुपसंख्यायतइतिकेयटोक्तमेवयुक्तमिति केचित्॥भाष्येसूचितमितिअ
थत्रांगाधिकारियदुच्यतेगृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीत्येतत् सूत्रस्तु भाष्यसूचितमित्यर्थः॥सर्वनाम्नोऽवयवटेरिति॥न
तुसुबंतस्पटेः॥तथासत्तिसर्वकाभ्यामित्यादौदोषापत्तिः॥ओकारसकारेतिवार्तिकंतुयुष्मदस्मच्छब्दविषयकं॥अव्ययसर्व
नाम्नामित्यस्यश्रुतत्वात्तेनटेरित्यनेनसंबंधः॥प्रातिपदिकादितिचाव्ययसर्वनामात्मकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबंतपरं॥प
रमत्वान्वयेत्तरंकुत्साद्यन्वयविवक्षायामिदं॥कुत्साद्यन्वयेत्तरंपरमत्वान्वयेतुनेदमितिभावः॥इदमयुक्तं॥सर्वनामंप्रक

वि०

७२

तिकसुबंतादित्यस्यानन्वयात्॥ परमभवकानित्यत्रभवच्छब्दस्पष्टप्रत्ययलक्षणेनसर्वनामप्रकृतिकसुबंतत्वेनाकचसिद्धेः॥उत्तरपदेचेतिनिषेधस्तुपदंतविधावेव॥भवनमतेसुबुत्यत्यनंतरंप्रातिपदिकमेवप्रकृतितयाश्रित्याकचप्रवृत्तेश्च॥परमत्वकुत्सयोर्युगपदन्वयेयुगपदेवसमासतत्थितवृत्तिसंभवाच्च॥परमसर्वत्रेतितुकथंचिदुदाहरणंशक्यमुपपादयितुं॥परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेपिसमुदायादुत्पन्नसप्तम्याःसर्वनामाप्रकृतिकत्वात्तदंतात्त्रलोऽसंभवात्॥घटस्यसर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यंतत्वेपितस्मात्त्रलिपरमादेस्तत्थितांतत्वाभावेनप्रातिपदिकत्वानापत्तिः॥शिवभागवतादाविवतदुपपादनेपितत्थितांतत्वाभावेनसमुदायस्याव्ययत्वानापत्तिः॥तदनापत्तौसमुदायाद्विहितसुपोलुगनापत्तिः॥सर्वनाम्नःपरायासप्तमीतदंतात्त्रलित्यर्थेतुतच्छब्दान्नपुंसकात्कपरंपदशब्दःप्रवृत्तिकसप्तम्यंतयेइतितत्स्त्रलापत्तिः॥परमसर्वेपरमविश्वेइतिभाष्योक्तंतदंतविधिप्रयोजनंतुसमीचीनं॥अवयवस्यसर्वनामत्वेततोजसोविहितत्वाभावेनशीभावानापत्तेः॥इतिचरितार्थमिति॥विहितविशेषणाभावेसमुदायस्यविकल्पेऽवयवस्यनित्यसर्वनामसंज्ञामादायनित्यशीभावानापत्तेः॥यद्यप्येवंसतिद्वंद्वेचेतिनिषेधवैयर्थ्यमपिसुवचं॥तथाप्यामिसर्वनाम्नइत्यादौविशेषणंस्वीकृत्यजसःशीत्यत्रतदाश्रयणेविवदमानंप्रत्येवमुक्तं॥किंचसमुदायगत

कुत्साविवक्षायां कप्प्रत्ययार्थसन्निषेधः सार्थकस्तत्फलवर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडभावइति मंतव्यं ॥ अत्रयद्वक्तव्यंतदग्रेव
स्यते ॥ बोधरूपतत्प्रवृत्तिकालइति ॥ वस्तुतो बोधमात्रं न प्रवृत्तिः ॥ किंतु पदे कवाक्यतयान्वयार्हस्य सर्वस्योपस्थितौ वाक्यार्थ
बोधे वृत्ते पक्षाद्वाक्ये कवाक्यतयान्वयार्हपरिभाषोपस्थितौ तदेकवाक्यतयामहावाक्यार्थबोधः ॥ तन्मूलकअस्मादयमि
ति शृंगग्राहकतयोपप्लूयमानवाक्यार्थबोधो बालक्ष्ये प्रवृत्तिः ॥ अस्यांच दशायां कादेरनुबंधत्वं ज्ञातुं सुशकमेव ॥ प्राहुरिति ॥ अन्येतु
नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यत्रानुबंधपदस्य तत्त्वयोग्यपरत्वेऽनेकाल्शिदित्यत्र शित्यदस्य शित्वयोग्यपरत्वेन फलं प्रत्युत गौ
रवं ॥ किंचेत्संज्ञायोग्यशकारवत्वज्ञाने सर्वादेशत्वज्ञानं सर्वादेशत्वज्ञाने च प्रत्ययादित्वज्ञानं ततश्च शकारस्येत्संज्ञायोग्यत्वज्ञा
नमिति चक्रकोपतिः ॥ काणोस्तूक्तीत्याप्रवृत्तिकालेनुबंधत्वज्ञानं सुलभं ॥ केचित्तु नानुबंधकृतमसारूपमित्यस्य वासरूपपरि
भाषापवादतयोपसंज्ञातनिमित्तोप्युत्सर्गउपजनिष्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यतइति न धातुलोपइति सूत्रस्य कोस्तुभोक्तन्याये
न तेन तस्य बाधः ॥ प्रकृते तु प्रथमतएवानेकाल्त्वात्सर्वादेशस्यापवादस्य निमित्तमस्तीत्युक्तन्यायस्याप्रवृत्तेर्विशेषइत्याहुः ॥ अने
काल्शित्सर्वस्येति सूत्रस्यं शित्सर्वस्येति किमुदाहरणं ॥ इदमइश ॥ नैतदस्ति ॥ शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि जशशोः

शिः जसः शीति भाष्यं ॥ लुटः प्रथमस्येति सूत्रस्य डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थं डाविकारः शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं सर्वादेशार्थमि
 ति भाष्यं च शिदनुबंधपदेशित्वानुबंधत्वयोग्यपरमित्युपेत्य कृत्वा चिन्तान्यायेन प्रवृत्तमित्येत्यस्यायं स्थाने भवन्नप्रत्ययस्यास्यो प्र
 त्ययसंज्ञायामित्संज्ञानस्यादसत्यामित्संज्ञायाम्लोपो न स्यादसतिलोपोऽनेकाल्यदाऽनेकाल्पदा सर्वादेशो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्य
 यो यदा प्रत्ययस्त्रदेत्संज्ञायदेत्संज्ञातदालोप इति तदुत्तरभाष्येण तथा त्वं सूचितमिति न तद्विरोधः ॥ विभक्तियोग्य इति ॥ न नृपसं
 जनिष्यमाणनिमित्तन्यायेन सित्थे विभक्तित्वयोग्ये लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति चेन्न ॥ न बहुव्रीहाविति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन निषे
 धविषये संज्ञाविषये वोपसंजनिष्यमाणन्याया प्रवृत्तेः ॥ तत्र हित्व कत्पितृ कइत्यादावलोकि के प्रक्रियावाक्ये प्राप्ता कज्वारणा
 य बहुव्रीहिपदं लक्षणया बहुव्रीह्यर्थलोकि क प्रक्रियावाक्यपरमित्युक्तं ॥ उक्तन्यायेनैव पूर्वसर्वनामसंज्ञायास्तनिमित्ता कचश्च
 प्रवृत्तिसित्थीलक्षणाश्रयणवैयर्थ्यस्पष्टमेवाप्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वादिति ॥ अकज्विधो सर्वनामपदं तत्प्रकृतिकसुबंतेन
 लाक्षणिकं नेदमदसोरकोरककारकत्वाव्यभिचारात् ॥ ननु समस्तार्थमेतत्स्यादिति चेत्सत्यं ॥ काकचोरविशेषप्रतिपादनपरभाष्या
 देवोक्तार्थस्वीकारात् ॥ अन्यत्र तु लाक्षणिकमेवेत्युक्तम् ॥ इत्याप् प्रातिपदिकादिति सूत्रे ॥ अकज्विधो प्रातिपदिकाधिकारस्य नो

पयोगः॥तस्यपंचम्यतत्वात्॥तत्रसर्वनामपदेनलिंगविशिष्टपरिभाषयाड्यंतस्यापिश्रहणाद्भवतीशब्देङिपःप्राक्अकचिभव
तकीतिरूपं॥नचप्रत्ययःपरःप्रयोक्तव्यएवेतिनियमेनमध्येकजनुत्पत्तिः॥त्वयकेत्यादाविवप्रकृतिप्रत्ययमध्येप्यकचप्रवृत्ति
संभवात्॥इत्यादिविधानेनोक्तनियमस्यानित्यत्वकल्पनात्सुबंतत्परेतिसुबंतत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिकइत्यर्थः॥प्रत्ययांतरत्वे
नव्याख्यानादिति॥अस्यात्वंतस्वार्थिकायज्विधानार्थमित्यनेनान्वयः॥महाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेनेति॥अस्यलक्ष्यानु
रोधादितिशेषः॥अतएवेति॥सुबुत्पत्तेःपूर्वमयजुत्पत्तेरेवेत्यर्थः॥ननुसुबुत्पत्यनंतरमयजुत्पत्तावप्युभशब्दात्सुबंतात्त्वार्थेऽय
चित्ततःसप्तम्यांततस्त्रल्पुभयत्रेतिरूपंसिद्ध्यति॥नहिअवयवार्थकायजंतस्योभयशब्दस्यसर्वादिषुपाठःनस्वार्थिकायजंतस्ये
त्यत्रमानमस्तीतिचेन्न॥सुबुत्पत्यनंतरमयजुत्पत्तौनित्यमित्यत्रोभादित्यस्यसंबंधेनतस्यतत्प्रकृतिकसुबंतेलक्षणायांमानाभा
वेनसुपिपरतःभशब्दादयचित्तस्यसप्तमीरूपस्यसुपउभशब्दप्रकृतिकस्यसर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेनत्रलाद्यनापत्तिरित्याशया
त्॥अकालतनेष्वितिज्ञापकंतुसार्थकतत्थितविषयंनचोभशब्दपाठस्यत्रलाद्युत्पत्तिरपिप्रयोजनमस्त्वितिवाच्यं॥तथासत्युभ
स्यसर्वनामत्वेकिंप्रयोजनमकजरर्थपाठःक्रियतेउभकौकिमुच्यतेऽकजरर्थमिति॥नपुनरन्यान्यपिसर्वनामकार्याणि॥अन्याभावो

वि०
७४

द्विवचनटाविषयत्वादित्यादिभाष्यग्रंथसंदर्भसूचितप्रयोजनानंतराभावाभिप्रायविरोधात् ॥ आद्युदात्तएवेति ॥ नान्तोदात्तः चित्वेनान्तो
दात्तस्य प्राप्तत्वेनोदात्तग्रहणं वैयर्थ्यात् ॥ ननु कइदानीमन्यस्यैव न्यत्र भवति उभयोऽन्यत्रोभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति इति भाष्यं ॥ अस्यो
भशब्दस्यान्यत्र द्विवचनभिन्ने परत उभय इति रूपं भवति ॥ अयज् भवतीति फलितोर्थः ॥ तथा चायच् प्रत्ययस्य द्विवचनभिन्ने पर
तएव विधानेन सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायजिति पूर्वग्रंथासंगतिः ॥ भाष्यसूचिता कजतिरिक्तसर्वनामकार्याभावविरोधश्च उभयत्रे
त्यादावुभशब्दात्सप्तमीद्विवचनोत्तरमेव न लुत्पत्त्याद्विवचने च सति अयजभावेन सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यंताभावेन नलनाप
त्यात्तदर्थं उभशब्दपाठस्यावस्य कत्वादित्याशङ्क्याह ॥ द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनेति ॥ परिनिष्ठिते प्रयोगे इति शेषः ॥ तथा
चान्यत्रेत्यस्य द्विवचनपरत्वाभावे इति नार्थः किंतु परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनायामित्येवार्थ इति नपूर्वो
क्तदोषद्वयमिति भावः ॥ नन्वेवमप्युभावित्यत्राप्ययच् स्यात् ॥ अयचित्ततो द्विवचनेऽपि परिनिष्ठिते प्रयोगे उभशब्दस्य द्विवचन
परत्वाभावात् ॥ अयचाव्यवधानादित्यत आह ॥ उभयशब्दस्य वेति ॥ वस्तुतोऽयमार्थिकोऽर्थो न तु वाच्योऽर्थः अन्यत्रेत्यस्य प्रकृतद्वि
वचनभिन्ने एव शक्तत्वेन ततो द्विवचनपरत्वाभाव इत्यर्थलाभात् ॥ अस्येत्यस्योभयशब्दस्येत्यर्थे कइदानीमस्यान्यत्र भवतीत्यादि

भाष्यग्रंथस्यानन्विता र्थत्वापत्तेः शब्दभाष्याक्षरार्थस्त्वस्योभशब्दस्यपरिनिष्ठितेप्रयोगेदिवचनभिन्नपरत्वेऽभयइतिरूपेभाष्य
 मिति॥अत्रैरनेकाचइतिसूत्रस्यगतिकारकपूर्वस्येष्यतइत्यस्येवार्थिकार्थेएवतात्पर्येनवाच्ये॥मनुयन्नदिवचनविषयत्वाभा
 वसंभावनातत्रैवायजितिनियमोव्यर्थः॥उभावित्यादौवृत्तेरभावेनवृत्तिविषयेविहितस्यायचोऽप्रवृत्तैः॥अकर्जतात्तुनायचोऽ
 नभिधानादित्युक्तमेवेत्याशंक्यतत्फलमाह॥उभयौवासइति॥नन्वेवंसतिवृत्तिविषयइतिव्यर्थः॥उभावित्यादौदिवचनपरत्वादे
 वायचोऽप्रवृत्तेरितिचेत्सत्यं॥एतत्फलितार्थकथनमेववृत्तिविषयइति॥एवंचान्यत्रेत्यस्योभावित्यपिप्रत्युदाहरणंदातुंशक्यं
 तत्परत्वविषयाभावेइति॥परिनिष्ठितेप्रयोगेतत्परत्वाभावसंभावनायामित्यर्थः॥यथाश्रुतमूलंनतुनयुक्तं॥दिवचनपरत्वाभाव
 इत्युक्तौसंप्रतिदिवचनपरत्वाभावाभावेनोभयत्रेत्यादावयजनापत्तेः॥नर्चांतरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेःपूर्वमयजापत्यातद्वैयर्थ्या
 पत्तेः॥इत्यादौतुनेति॥अत्यंतस्वार्थिकायजितिशेषः॥निर्देशेनेति॥इदमुपलक्षणम्॥अत्यंतस्वार्थिकायचोऽंतरंगत्वेसुबुत्पत्तेः
 पूर्वमेवोत्पत्तेःस्वाकारेणावयवार्थकायचःपूर्वस्वार्थिकायच्युभशब्दस्यप्रकृतिकसुबंताभावेनोभादुदात्तइत्यस्यावयवार्थकाय
 च्विधायकस्यनिर्विषयत्वापत्तेः॥अनभिधानमेववेति॥अत्रप्रमाणंतुकप्रत्ययस्यदिवचनत्वमाश्रित्योभशब्दप्रत्याख्यानपरभा

वि०

७५

र्थः॥ तथा हि ॥ द्विवचनशब्दस्य तत्संज्ञकपरत्वे रूपप्ययच्भवति ॥ द्वित्वविशिष्टार्थवाचकपरत्वे तु सनेति फलभेदादनभिधानं ॥ ननूभशब्दपाठो मास्तु ॥ नचकप्रत्ययापत्तिः ॥ वृत्तिविषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायजुत्पत्तिस्वीकारेण कप्रत्ययस्य च सुबुत्पत्यनेतरमेवोत्पत्त्या पूर्वमयच्ययजंतस्य सर्वादिषु पाठेन ततोऽकचएव प्रवृत्तेः ॥ नचायजंतस्य सर्वनामत्वेऽप्युभशब्दस्य सर्वनामत्वात्ततः कप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यं ॥ सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायजुत्पत्तिस्वीकारेणोभशब्दस्यासुबंतत्वेऽपि न ततः कप्रत्ययप्राप्तिः ॥ प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य एवेति नियमेनोभशब्दाय चोर्मध्ये कप्रत्ययासंभवाच्चेत्याशंक्याह ॥ अयचोपीति ॥ कुतो न वाच्य इत्यतः ॥ तन्न हेतुमाह ॥ उपजीव्यत्वेनेति ॥ परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनपरत्वाभावो हि अयजुपजीव्यः ॥ यदिचायचिकृतेऽकचस्यात्तदा स्वार्थिकायजंतस्य द्वित्वविशिष्टबोधकत्वेन ततो द्विवचनापत्तौ द्विवचनपरत्वाभावमुपजीव्यं व्याहन्येतेति कप्रत्ययस्यैव प्राप्तिरित्यर्थः ॥ नन्वपपादेऽयचि जागरूकैकैक्यं क इत्याशंक्याह ॥ अपवादस्त्वन्यत्रेति ॥ उपजीव्योपजीवकभावादन्यत्रेत्यर्थः ॥ तथाच द्विवचनपरत्वाभावसंपादनद्वारा स्वोपजीव्यकप्रत्ययविधातकाकचोऽयच्न निमित्तं भवतीति नान्नाकचप्रवर्तत इत्यर्थः ॥ अतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति ॥ इदमुपलक्षणं ॥ वृत्त्युत्तरमुपसर्जने कुत्सादियोगासंभवात् ॥ ततः पूर्वतद्योगे त्वकजिष्ट एवेति ॥ अज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे इति ॥ सुबंतात्क

प्रत्ययविधानेऽप्यभिधानेऽप्यभिधानस्वाभाव्यात्सूत्रे विभक्तिविशेषस्यानुपादानाच्च । अज्ञातत्वादिविशिष्टप्रातिपदिकार्थे एव कप्रत्यय इति भावः ॥ परे त्वित्यादि ॥ निषेधाश्च बलीयांस इति ॥ ननु स्वरतेर्वेदत्वादृत्थनोः स्ये इति विप्रतिषेधेनेति विप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ उक्तन्यायेन विकल्पस्य बलवत्त्वादिति चेन्न ॥ ऋत्थनोः स्ये इत्यस्य निषेधबाधकत्वेन निषेधसमकक्षत्वात् ॥ न चैवमप्याकडारादन्यत्र संज्ञाया बाध्यबाधकभावाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं ॥ विजातीययोस्तदभावेऽपि सजातीययोस्तदंगीकारात् ॥ नित्यविकल्पयोः संज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि तदंगीकारात् ॥ भावाभावयोर्विरोधेन तयोः साक्षाद्विरोधात् ॥ साक्षाद्विरुद्धयोरेवैकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोस्तयोर्बाध्यबाधकभावाभावः ॥ साक्षाद्विरुद्धयोस्तु ल्ययोः सास्त्येव ॥ यथा तपरः तत्कालस्याणुदित्सवर्णस्येत्यनयोः ॥ अतएव पूर्वादीनां वैकल्पिकी सर्वनामसंज्ञा नित्यसंज्ञा बाधते ॥ नन्वेवं पूर्वे इत्यादौ शीभावोत्तरं न स्यात् ॥ पूर्वपरेत्यादिना जसि परतः सर्वनामसंज्ञा विकल्पविधानेन जसः सर्वनाम्नो विहितत्वाभावादित्याशङ्क्याह ॥ पूर्वपरेत्यादित्विति ॥ तथा च पूर्वे इत्यादौ जसः पूर्वप्रवर्तमानां सर्वादीनीत्येतद्विहितां सर्वनामसंज्ञामुपजीव्य शीभावप्रवृत्तिरिति भावः ॥ नन्वसिद्धं बहिरंगमित्यनेनांतरंगोत्तरं प्रवर्तमानं बहिरंगस्यासिद्धत्वेनाभावबोधेनान्नदोष इत्याशङ्क्य समाधत्ते ॥ असिद्धमिति ॥ नन्वंतरंगप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाधीन

वि०

७६

बहिरंगप्रवृत्तेरंतरंगपरिभाषयानिवारणाभावेपिबहिरंगविकल्पिकीसर्वनामसंज्ञाऽसंभवादैनप्रवर्त्तते ॥ नहिनित्यसंज्ञीत्तरंप्रवर्त्त-
मानमपिपूर्वपरेतिशास्त्रसर्वनामसंज्ञायाअभावंबोधयितुंश्रमं॥भावाभावयोर्विरोधात्॥विधायकशास्त्रभेदेनसंज्ञाभेदेतुपूर्वपरेत्यादि-
बास्वविहितसंज्ञायाअभावबोधनेपिसर्वादीनीत्येतद्विहितायाअभावाबोधनात्॥तामाश्रित्यनित्यंशीभावोदुर्वारइत्याशंक्याह॥त-
दुत्तरमपीति॥शास्त्रभेदेनसंज्ञायाभेदाभावेपिजातसंज्ञायाएवपूर्वादिष्विबोभयोरपिअभावबोधनंसंभवति॥लुगादिनेवजातनि-
वृत्तेरंगीकारादितिभावः॥ननुप्रथमचरमेत्यादौजसीतिविषयसप्तमीतथाचांतरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्राप्त्याऽंतरंगबलीयइत्यस्यात्र
विषयोस्त्येवेत्याशंक्याह॥जसीति॥तदुत्तरमेतद्विषयादिति॥तथाचप्रातिपदिकसंज्ञात्तरमेवशीभावविषयसत्त्वेनतदुत्तरमेववै-
कल्पिकीसर्वनामसंज्ञानित्यसर्वनामसंज्ञातुप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेवेतिनतयोर्युगपत्प्राप्तिरितिभावः॥आनुमानिक्यानये-
ति॥अंतरंगंबलीयइत्यनयाऽसिद्धंबहिरंगमित्यनयावेत्यर्थः॥नन्वास्तेयथोद्देशेनित्यपाक्षिकयोर्युगपत्प्राप्त्यभावः॥ततएवचांतरंग-
बलीयइत्यस्याप्रवृत्तिश्चतथापिकार्यकालपक्षेस्त्येवतयोर्युगपत्प्राप्तिः॥शीभावप्रवृत्तिकालएवनित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्याशंक्याह
सर्वनामसंज्ञायामिति॥उक्तयुक्त्येति॥सर्वनाम्नोविहितत्वेनशीभावसिद्धिरित्युक्तयुक्त्येत्यर्थः॥यद्यपिकथंचिद्युगपत्प्रवृत्तिर्यु-

हेत्वाऽतरंगबलीयइतिनित्यसंज्ञाप्रवृत्तावपितदुतरबहिरंगइतिपूर्वशेखरोक्तयुक्त्यासंपादा॥अन्यथांतरंगबलवदित्यस्यविष
याभावेपिप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेवसर्वनामसंज्ञांगीकारात्तन्निरुक्तिर्नस्यात्॥तथाप्यंतरंगबलवदितिन्यायेनबाधितस्यपुनरप्र
वृत्तिरित्यभिप्रायेणेदं॥अतएवेति॥उक्तयुक्त्यानित्यसंज्ञायाःवैकल्पिकसंज्ञायाबाधयोगादेवेत्यर्थः॥नातिप्रसंगइति॥नषट्स्वस्मादि
भ्यइतिनिषेधोपिबोध्यः॥नन्वेवंप्रत्याहाराश्रयणेऽटिठेतिस्मृतेतयग्रहणंव्यर्थमित्याशंक्याह॥तयग्रहणंत्विति॥अवयुत्यावयवेनै
कदेशेन॥अवयुत्येतित्यंबतंवेति॥अवयुत्यानुवादइतिपाठेत्ववयुतेःप्रत्याहारैकदेशस्यानुवादइतिषष्ठीसमासः॥ननुस्यानिवदित्य
तिदेशप्रापितायानिरवकाशत्वाच्चेत्युक्तं॥द्वयेइत्यादौसावकाशत्वाच्चेत्याशंक्याह॥अनभिधानमेवेति॥वस्तुतोनेदंयुक्तं॥अनभि
धानेप्रमाणाभावात्॥धातोश्चद्वयेप्रत्ययास्तिङःकृतश्चेतिभाष्यप्रयोगाच्च॥अन्येतुसर्वनामसंज्ञायांकार्यकालपक्षएवतत्पक्षेचसंज्ञा
याःकार्यनिमित्तनिमित्तिकत्वं॥अतएवपूर्वपरेत्यादिचरितार्थं॥अन्यथापूर्वनित्यसर्वनामसंज्ञायांततएवनित्यंशीभावाप्रवृत्तौतद्वेय
र्थ्यं॥नचास्मिन्यक्षेसर्वनाम्नोविहितत्वाभावेनोभयेइत्यादौशीभावानापत्तिः॥विहितविशेषणतायश्रयणात्॥अदंतात्सर्वनाम्नःपर
स्यप्रत्यासत्यातत्पर्याप्रांगसंज्ञानिमित्तस्यजसःशीत्यादिरूपेणवाक्यार्थबोधांगीकारेणविहितविशेषणफलसिद्ध्येः॥नांतरंगबलीयइ

दोसंज्ञाकारणानुपयोगात्॥ एकपदोपस्थाययोगिनि॥ यद्युपरैषां कतीष्टसाधनत्वयोगिर्नृ० पस्थाययोगीः परस्परान्वयस्पदवत्त्वात्
 तीः पृथक्फलव्यापारोपयोगो वेत्तयोगो हेतुपद्विधयभावेनान्वयापत्तिः॥ पृथगुपस्थितयोगस्तथा न्वयस्योक्तोर्गिकत्वादिति सं
 न्ध्यायां फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिवादस्वरयमपि दृष्टितत्त्वान्वित्वमिति पाठकोक्तोक्तन॥ कतीष्टसाधनत्वयोगिर्नृ० त्वा
 न्वयान्वत्त्वादितोक्ततावच्छेदकभेदेन शाब्दबोधविषययोगस्तथान्वयामीकारेणीतरेन नान्वयसमानाभावान्॥ मंडूषाग्रंथस्तु पृथगुप
 स्थितयोगस्तथान्वयस्योक्तोर्गिकत्वादेकपदोपस्थाययोगीकारेणैवमन्वयः स्यादित्येवंपरः॥ अतस्तववषट्कर्तुः प्रथममस्य
 इत्यादौ मस्यप्राथम्ययोगी हेतुपद्विधयभावेनान्वयः॥ यद्यप्येवकारोपयोगीरन्ययोगवच्छेदयोः परस्परमन्वयमिति॥ तथापि नो हेतु
 विधयभावेन सः॥ अगतिरिति कतिपयैति न दोषः॥ निष्कान्तितिरिक्तनामपदोपस्थाययोगस्तथान्वयामीकारोक्तोक्तन॥ अन्वयविधयेति प
 रुअंरिसिंदः पलाशोऽथ बाहुः कल्पद्रुमशब्देनैव निपदभ्येवोदाहरणोऽपीयान्भेदः पलं वा श्वाती न्यसिंदः पलाशोऽथ बाहु रिसिंदसंज्ञ
 कः पलाशोऽसंज्ञकश्च कल्पद्रुम इत्यर्थो के परस्परमुद्देश्यविधयभावेनान्वयनरविधेयोनान्वयान्वयस्पदवत्त्वादित्येवमनरवदृष्ट
 पदेभ्युक्तिकद्वयनसंस्कृतीति पददोषविशेषनस्योपासो॥ ननु भुक्ति कद्वयभ्युक्तिशब्दानां लक्षणपरत्वेति भागपरत्वाभावात्तस्या

॥ न त्वस्य न्ययस्य च हि निवेसितं ॥ अभिवक्तं नित्यमप्यपदे कर्तृविषयकत्वं मन्त्रोक्तं तु हेयमेव ॥ तत्रात्राद्यन्यायः प्राति-
 पदिककर्तृविषयेति ॥ अतएव संज्ञाविशब्देन यादृशो भावः ॥ यथादस्मर्त्तुं इ. सोऽपि त्यादौ आत्माद्यभावश्च अयं निरुद्धः प्रातिप-
 दिककर्तृत्वो न स्यात्वेति ॥ सर्वनामपदे वत्त्वाद्यप्येति ॥ इतरेषां यस्मिंश्चोपाध्यायानामेव संज्ञित्वस्यैव नास्तीति भावः ॥ ३४ ॥ अथापि
 न त्वस्य न्ययस्य च हि निवेसितं ॥ अभिवक्तं नित्यमप्यपदे कर्तृविषयकत्वं मन्त्रोक्तं तु हेयमेव ॥ तत्रात्राद्यन्यायः प्राति-
 पदिककर्तृविषयेति ॥ अतएव संज्ञाविशब्देन यादृशो भावः ॥ यथादस्मर्त्तुं इ. सोऽपि त्यादौ आत्माद्यभावश्च अयं निरुद्धः प्रातिप-
 दिककर्तृत्वो न स्यात्वेति ॥ सर्वनामपदे वत्त्वाद्यप्येति ॥ इतरेषां यस्मिंश्चोपाध्यायानामेव संज्ञित्वस्यैव नास्तीति भावः ॥ ३४ ॥ अथापि
 न त्वस्य न्ययस्य च हि निवेसितं ॥ अभिवक्तं नित्यमप्यपदे कर्तृविषयकत्वं मन्त्रोक्तं तु हेयमेव ॥ तत्रात्राद्यन्यायः प्राति-
 पदिककर्तृविषयेति ॥ अतएव संज्ञाविशब्देन यादृशो भावः ॥ यथादस्मर्त्तुं इ. सोऽपि त्यादौ आत्माद्यभावश्च अयं निरुद्धः प्रातिप-
 दिककर्तृत्वो न स्यात्वेति ॥ सर्वनामपदे वत्त्वाद्यप्येति ॥ इतरेषां यस्मिंश्चोपाध्यायानामेव संज्ञित्वस्यैव नास्तीति भावः ॥ ३४ ॥ अथापि

वि०
७२

द्वेऽतरं पश्यति॥ आत्मीयेऽतरे जनाः॥ विनार्थे उदाहरणं मृग्यं॥ बहिरर्थे अंतरे चंडालगृहाः॥ अवसरेऽतरज्ञः सेवकः॥ मध्येऽनयो रं
तरे शैलाः॥ अंतरात्मनि॥ अन्येतरात्माऽनंदमयः॥ चकारात्सदृशार्थेऽपि॥ यथास्थानेतरतमः॥ विना बहिः शब्दयोरव्ययत्वेऽपि चार्थ
योगमाश्रित्य द्वेद्वः॥ न त्वकजाद्युदात्तत्वादाविति॥ अकजाद्युदात्तत्वे तु नित्यं स्तः॥ तयोः कर्तव्ययोः सतोः सर्वादी नीतिनित्यं सं
ज्ञासत्वात्॥ सा तु शीभावोपयोगिनी॥ शीभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात्॥ वर्णाश्रमेतरे इत्यादौ तु नैते॥ द्वे चेति नित्यं संज्ञानिषे
धात्॥ विकल्पस्य च शीभावमात्रफलकत्वात्॥ एवं प्रथमे इत्यादावपि न ते॥ बोधकत्वरूपेति॥ लोके इति शेषः॥ वस्तुतस्त्वेकार्थी
भावकल्पनातः पूर्वमेवाकचः प्राप्तिर्बोधात्॥ अंतरंगानपीति न्यायस्तु संज्ञातिरिक्तांतरंगबाधकत्वविषयः॥ अर्थातिरिक्तनिमि
त्तविनाशकविषयो वा॥ ननु सच समासेऽपि श्रूयते तस्य सति भवकानित्येव दृष्टं ततया प्रदर्शनीयः॥ अतिक्रांत इत्यादिकं तु न प्रदर्शनी
यं॥ प्रकृतसंगतेरित्याशंक्याह॥ अतिक्रांत इत्यादीति॥ तथा चातिक्रांतो भवकंतमिति लौकिकविग्रहवाक्य इवा लौकिके प्रक्रिया
वाक्ये प्रवर्तमानोऽकच्यथातिभवकानितिसमासेऽपि श्रूयते ततया त्वकंपितेति लौकिकविग्रहवाक्य इवा लौकिके वाक्ये प्रवर्तमानोऽक
चत्वत्कंपितक इति समासेऽपि श्रूयतेति मूलार्थ इति भावः॥ प्रत्यंगमंतरंगं॥ एतच्चेति॥ भाष्यकृत् करिष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानस्य सू

ऋद्धमिमतत्वमित्यर्थः भाष्ये ध्वनितमिति एवं हितत्र भाष्यं ॥ क्वायमकारः श्रूयतेन क्व चिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति ॥ यदि न क्व चिच्छ्रू-
 यते किमर्थमिदमुच्यते न लोप एवोच्यते ॥ नैवं शक्यं लोपे सति गुणः प्रवर्तेत ॥ अत्वे च न सति अकारलोपस्य स्थानि वद्वा वाहुणो न भ-
 विष्यति ॥ ननु च लोपेऽपि न धात्विति निषेधो भविष्यति ॥ आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः ॥ न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अपि
 च प्रत्याख्यायते खल्वपि सयोगः ॥ तस्मिन् प्रत्याख्याते गुणः स्यादेवेति ॥ एवं च प्रत्याख्यात विरुद्धफलकसूत्राशयकल्पनं वृत्तिकारणा-
 मनुचितमिति सूचितं तदाह ॥ एवं चेति ॥ कैयटे स्पष्टमिति ॥ नन्वेवं सूत्रमतेति सर्वायेत्यादौ स्मै प्रसंगः ॥ बहुव्रीहिग्रहणस्योपसर्जनोप-
 लक्षणत्वात् ॥ संज्ञायां तु व्यवस्थायामसंज्ञायामिति एतच्छ्रुत्य निषेधो बोध्यः ॥ अंतर्गणकार्यमप्यनुपसर्जनादित्यस्याकाराकारावनु-
 पसर्जनस्य द्रष्टव्यमित्यर्थेन परिहर्तव्यं ॥ सत्वमप्यर्थाधिकाराश्रयणेन परिहर्तव्यं ॥ अन्येतु प्रियविप्रिविश्वायोपसर्जनप्रतिषेधेनाप्ये-
 तत्सिद्धमिति न बहुव्रीहाविति सूत्रस्य भाष्येण न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये तत उत्तरमाद्यस्य योगस्य विषय इति
 न कोपधाया इति सूत्रस्य भाष्येण सूत्रेष्वेव हितत्सर्वे यद्दत्तौ यच्च वार्तिके इत्यभियुक्तोक्त्या च संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधोऽपि सूत्रकृत्संमत ए-
 व ॥ अतएव बहुव्रीहिपदस्य तदर्थं लौकिकवाक्यपरत्वं लक्षणया स्वीकृत्य त्वत्कपितृक इत्यादावकजभावः फलमित्युक्तं भाष्ये ॥ त

वि.

७६

थाचात्र सूत्रकृद्वाच्यकृन्मते विरुध्ये एव ॥ उत्तरमुनिस्मृतिश्च प्रबलेत्येव तत्त्वं ॥ विभाषादिगितिसूत्रस्य भाष्यत्वे कदेश्युक्तिरित्याहुः ॥ न
नु सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश्वयोरेव न त्वन्येषामपीत्यत आह ॥ प्रसिद्धस्वीयेति ॥ तथा च स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नध
र्माश्रयवाचकत्वं सर्वार्थवाचकत्वं ॥ मानाभावइति ॥ तेन त्यदादीनीत्येकशेषोपसंज्ञोपसर्जनयोर्न ॥ त्यदादीनि चेति वृत्त्यसंज्ञापिना ना
मपदस्वारस्येनेति ॥ घटपदं घटत्वस्य नामेत्यप्रयोगादिति भावः ॥ पूर्वादिसंग्रहायेति ॥ ननु दिग्वाचकपूर्वादीनां न स्वप्रवृत्तिनिमित्त
समानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वमिति चेन्न ॥ सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितइति प्रमाणानुरोधेन तत्तद्वर्षवासिनां सू
र्योदयाधिकरणत्वेन परिदृश्यमानभागविशेषाणामेव तत्तद्देशवासिनः प्रतिपूर्वादिकत्वांगीकारेण सर्वार्थवाचकत्वापपत्तेः ॥ ननु
द्वयोस्त्रिषु वा संकेतितसर्वादीनां सर्वनामसंज्ञादुर्वारा सर्वार्थवाचकत्वादित्याशंकाहा संज्ञाव्यावर्तयेइति ॥ अभिव्यक्त्येति न्यायमूलके
ति ॥ नन्वस्य न्यायस्य यत्तदिति चेत्सत्यं ॥ अभिव्यक्त्येति न्यायस्य पदकार्यविषयकत्वमन्यत्रोक्तं तु हेयमेव ॥ तथाचायं न्यायः प्राति
पदिककार्यविषयेऽपि ॥ अतएव संज्ञात्रिशब्दे त्रयादेशाभावः ॥ युष्मदस्मद्ग्राह्यस्य शित्यादौ आत्माद्यभावश्च अयं निर्देशः प्रातिप
दिककार्येऽप्येतत्प्रवृत्तेर्लिङ्गं ॥ सर्वनामपदवत्त्वांश एवेति ॥ इतरांशस्तु योगार्थानुगुणानामेव संज्ञित्वसूचनायेति भावः ॥ अन्यथा म

हासंज्ञाकरणानुपयोगात्॥ एकपदोपस्थाप्ययोरिति॥ यत्तु परेषां कृतीष्टसाधनत्वयोर्लिङ्गुपस्थाप्ययोः परस्परान्वयस्पष्टत्वात्
 तोः पृथक्फलव्यापारो शक्यो चेत्तयो रूद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः॥ पृथगुपस्थितयोस्तयोस्तथान्वयस्योत्सर्गिकत्वादिति मं
 जूषायां फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिवादस्य स्वयमपि दूषितत्वाच्चिंत्यमेतदिति पाठकेनोक्तं तन्न॥ कृतीष्टसाधनत्वयोर्लिङ्गत्वा
 रव्यतत्वादिशक्ततावच्छेदकभेदेन शाब्दबोधविषययोस्तथान्वयांगीकारे पीतरत्रतथान्वये मानाभावात्॥ मंजूषाग्रंथस्तु पृथगुप
 स्थितयोस्तथान्वयस्योत्सर्गिकत्वादेकपदोपस्थाप्ययोरन्वयांगीकारे एवमन्वयः स्यादित्येवं परः॥ अतस्त्ववषट्कर्तुः प्रथममक्ष
 इत्यादौ भक्षप्राथम्ययोर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः॥ यद्यप्येवकारार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयोस्ति॥ तथापि नोद्देश्य
 विधेयभावेन सः॥ अगतिकगतिश्चेति न दोषः॥ निपातातिरिक्तनामपदोपस्थाप्ययोस्तथान्वयांगीकाराद्वा॥ अन्यतरवियोगेनेति। य
 तु अरिमेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते इति पदश्लेषोदाहरणोऽरीणां मेदः पलं चाश्नातीत्यरिमेदः पलाशसोबाहुररिमेदसंज्ञ
 कः पलाशसंज्ञकश्च कल्पद्रुम इत्यर्थके परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयस्पष्टत्वादिदंचिंत्यमतं एव दुष्ट
 पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृतीति पददोषविशेषलक्षणसूत्रे॥ ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्या

वि०

८०

नुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इत्याशंक्य रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्षणलक्षणयोरपि प्रत्ययः ॥ यथा घ्राणरस
नचक्षुस्त्वक् श्रोत्राणि इंद्रियाणि भूतेभ्य इति गौतमीयेन्द्रियलक्षणसूत्रे इति काव्यप्रदीपकृता व्याख्या तमिति पाठकेनोक्तं तन्न ॥
अरिमेदपलाशशब्दो हि योगरूढौ मंडपादिशब्दवत् ॥ न तु योगरूढौ रूढौ वृक्षयोर्मेदः पलानशितृत्वात् ॥ स सर्वनामशब्दस्तु योगरू
ढः ॥ योगरूढस्य लेचशेखरोक्तो नियम इति नोक्तश्लेषोदाहरणविरोधः ॥ काव्यप्रदीपकृदुक्तिस्तूक्तनियमविरोधेन प्रोढिवाद
रूप इति दिक् ॥ ननु सर्वनामपदस्य योगरूढत्वेन तदनुगुणानामेव संज्ञित्वकल्पनात् ॥ न तूपसर्जनादीनां सर्वादीनां गणाद्बहिर्भाव
स्तथा चातिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य संज्ञादुर्वारा ॥ तस्य प्राधान्येन स्वीयप्रकृतिनिमित्तवत्सर्वोपस्थापकत्वादित्याशंक्याह ॥ तदे
तत्त्वे इति ॥ अवयवद्वारेति ॥ व्याख्यानादंतावयवद्वारोक्तसर्वार्थवाचकानामेव संज्ञित्वकल्पनायामुपसर्जनस्य सर्वादिबहिर्भाव
अर्थादापत्तिः ॥ योगार्थाननुगुणत्वेन तस्य तत्त्वे मानाभावादिति भावः ॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेनोक्तं पक्षं दूषयति ॥ एतेनेति ॥
आक्षेपं विनैवोक्तरीत्या निर्वाहसंभवेनेत्यर्थः ॥ इतो लघुरिति ॥ वस्तुतः प्राप्ता प्राप्ता विवेकन्यायाद्यनुसंधानादाद्यपक्षोपेतत्पक्षस
मएव ॥ इतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति ॥ तेषां घन इत्यादौ तु तच्छब्दस्येतरविशेषणतया स्वार्थबोधकत्वेऽपि न तथोपस्थि

तिजनकत्वं उपस्थितेशक्तिग्रहासमानविषयत्वात्॥ नन्वेवं परस्मैभाषा इत्यादौ स्मैभावो न स्यादिति चेन्न॥ अंतरंगत्वेन स्मायाद
शुक्लतेष्वेव समाससंज्ञाप्रवृत्तेः॥ समासस्य विप्रयोजकत्वाभावेनांतरंगानपीति न्यायाविषयत्वात्॥ राजकुमारीपुत्र इत्यादौ ह
स्ववारणप्रकारेण निर्वाहसंभवाच्च॥ अत्र संज्ञोपसर्जनीभूता इति वार्तिकारंभादन्वर्थसंज्ञाश्रयणमेव श्रेयः संज्ञोपसर्जनीभूतप्रथ
मचरमादीनां संज्ञाव्यावर्तय इति बोध्यं॥ नावयवानामिति॥ केचित्तु मासपूर्वा येत्यादौ स्मायादिवारणाय विहितविशेषणाश्रयणे गो
रवात्सप्तमीनिर्देशानुरोधाच्च तृतीया समासे विद्यमानसर्वादीनां निषेधः स च पूर्वोक्तरीत्या पाठाद्विर्भावद्वारेवेति सर्वाद्यंतत्त्वप्रयु
क्तसर्वनामसंज्ञासमुदायेन प्रवर्तते॥ स्पष्टं चेदं विभाषादिगितिसूत्रे वृत्तिपदमंजर्यैः॥ अतएव भाष्ये त्रसूत्रे समास इति वर्तमा
ने पुनस्तदुपादानं योगविभागेन वाक्ये निषेधार्थमित्युक्तं॥ प्रथमार्थकसप्तमीनिर्देशे तु तदनुपपत्तिरित्याहुः॥ अवयवस्यानिषेधे
फलाभाव इति॥ केचित्तु विहितविशेषणानाश्रयणे एवं सति संभवतीति वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडभावस्तत्फलमित्याहुः॥ अ
न्यथा त एवेति॥ अवयवनिषेधवादिनस्तदेत्यर्थः॥ अत एवेति॥ उक्तरित्याऽवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेरेवेत्यर्थः॥ अन्यथा समुदाय
स्य शीभावे कर्तव्ये एव विकल्पोऽप्यवयवस्य नित्यसर्वनामसंज्ञा माश्रित्या कचोदुर्वीरया तदसंगतिः॥ ममत्ववयवरयसर्वनामत्वेपि

वि०
८९

तदर्थमात्रेकुत्सान्वयाभावेनाकजभावः॥समुदायकुत्सामादायतुनाकचसमुदायस्यासर्वनामत्वादितिभावः॥नन्ववयवकुत्साविव
क्षायाउक्तरीत्याऽभावेऽकचःप्राप्तिरेवनेतिशीभावंप्रतिविभाषाऽकज्मिनभवतिइतिभाष्यंपुनरसंगतमेवेत्यतआह॥समुदायेति।
यद्वातएवेत्यस्यावयवमात्रस्यनिषेधाभावादेवेत्यर्थः॥तथात्वेहिसर्वाद्यर्थकसर्वाद्यंतत्वेनसमुदायस्यनित्यसर्वनामसंज्ञायामकच
स्यादेवेतिभाष्यसंगतिः॥अकज्मिनभवतीति॥ननुकृताकचासमासेनानेनविकल्पः॥अज्ञाताद्यर्थकत्वेनासर्वार्थकत्वात्॥पूर्वद्वं
द्वेजशिसर्वनामसंज्ञाविकल्पेपश्चादवयवकुत्सामादायाकचिशीभावविकल्पघटितंरूपमित्यवयवकुत्साद्यर्थकाकजमिप्रायकत्वमप्य
कज्मिनभवतीतिभाष्यस्यसंभवतीत्याशंक्याह॥तत्रेति॥मानाभावाच्चेति॥अन्येतुदांडिनायनसूत्रेस्वरसर्वनामैकश्रुत्याद्वयोरै
श्वाकशब्दयोरिवोदात्तानुदात्तयोस्त्वशब्दयोःसकृत्पठितेनग्रहणेसिद्धेचत्वेत्युभयपाठःएकस्पतांतत्वेमानमित्याहुः॥जरा
याजरसन्यतरस्यां॥अक्तपरिमाणस्येति॥परिच्छिन्नपरिमाणस्येत्यर्थः॥स्थानिबुद्ध्येवेति॥नचैवंलावस्थायामप्यपिबदित्यादौ
आगमिबुद्ध्यासादृकस्यपिबादेशापत्तिरितिवाच्यम्॥उक्तयुक्त्यानिर्दिश्यमानत्वाप्राप्तावपिपादःपदितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन
सागमस्यनिर्दिश्यमानत्वानंगीकारात्॥अन्येतुनिर्दिश्यमानत्वंस्वबोद्ध्याघटितत्वेसतिस्वबोध्यत्वं॥तच्चसागमकेतदंतंचनाआदेशे

त्वस्त्येवेतितत्रनिर्द्दिश्यमानपरिभाषयाऽदेशवारणं॥यद्वास्वरूपमित्येतद्विन्शक्तिग्राहकशास्त्राननुसंधानकालीनस्थानषष्ठ्यं
तपदजन्योपस्थितिविषयत्वरूपनिर्द्दिश्यमानत्वमादेशेपि॥यदागमन्यायोपिशक्तिग्राहकएव॥अस्यच्चावित्यादौजातिपक्षोऽथ
वायतःषष्ठ्युच्चारितातत्त्वतत्त्वानिकत्वान्यतरत्वं॥तिसृणामित्यत्रतिस्त्रादेशेकृतेत्रयादेशाशंकापरभाष्यप्रामाण्यादित्याहुः॥वैचि
त्र्यायेति॥नचपदत्वभत्वयोर्द्वयोरननुसंधानेपिनापिनिर्जरसेत्यादिसिद्धेरतस्तयोरलेखः॥अन्येतुदङ्ग्यामान्यामित्येतदर्थस्वादि
धित्यस्यावश्यपाठ्यतयादत्तइत्यादौजश्वशंकायांयचिभमित्यपिपाठ्यमितिविशेषइतिवाच्यं॥तथासतिशिवोर्च्यइत्युदाहरणे
प्रथमयोःपूर्वसवर्णेनादिचीत्यनयोरनुपन्यसनीयत्वापत्तेः॥तदभावपक्षेतस्याप्राप्तेरिति॥अभावपक्षोपक्रमेपुनर्भावपक्षस्वीका
रयोगादितिभावः॥तस्याप्राप्तेत्यस्य॥जरसादेशस्याप्राप्तेरित्यर्थः॥पाठकस्तु तस्याप्राप्तेतिपाठंस्वीकृत्यसंनिपातपरिभाषयाअप्रा
प्त्येत्यर्थमाह॥ध्वनितंवेदमिति॥नपुंसकद्वितीयेकवचनेजरसभावइत्येतदर्थमित्यर्थः॥भवितव्यमिति॥उक्तमितिशेषःप्रश्लेषआ
वश्यकइत्युत्तरमित्याहुः॥परत्वेत्यपपाठः॥विभक्त्यादेशानामिति॥पूर्वोक्तोपलक्षणविभक्तिसंबंधिकार्यमात्रस्येत्याह॥विभक्ति
संबंधीति॥इत्याहुरिति॥अन्येतुनुमजरसावितिवार्तिकेनुम्यदंलक्षणयामुम्शीभावोभयपरम्॥यद्धानित्यत्वात्पूर्वशीभावःजर

सादेशस्तुननित्यः॥ शीभावेकतेनुमितदप्राप्तेरिति शंकापरिहाराय॥ शीभावोत्तरमपिविप्रतिषेधेनजरसः प्राप्तिरिति भाष्यकृतोक्तं
नंतुशीभावोत्तरमेवजरसित्याशयेन॥ अयंविप्रतिषेधोपन्यासःजरसोनुमासमबलतामभ्युपेत्य॥ वस्तुतोजरसादेशःसर्वविधि
भ्योबलवान्जरसोऽवकाशोजरसाजरसेइतिजरायाइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्॥अन्ययाजरसइत्यत्रजरसादेशात्परत्वाद्याडाप
इतियादितितदसंगतिः॥एवंचविभक्तिसंबंधिकार्यमात्रपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यस्यैकावकाशः॥जरसादेशस्यसर्वतःप्रबलत्वात्ए
तेनएवंस्त्रियांजरसादेशोक्ततेइत्यारभ्यतेषांपरत्वादित्यंतोऽग्रंथोनिरस्तोवेदितव्यः॥तथाचपुंसिनिर्जरेणनिर्जरसेत्यादिरूपंस्त्रियां
जरायैजरसइत्यादिभवति॥नचैवंटाडसीतिसूत्रस्यकैययसंगतिरितिवाच्यं॥वैकल्पिकत्वेनप्रथमंजरसादेशाभावेइनादेशोक्त
तेपश्चात्प्राप्तस्यजरसःसन्निपातपरिभाषयाबारणमित्याशयात्॥नचाऽभावोपक्रमेपश्चान्नभावापक्षादरणं॥अन्यथाशिष्वि
यतुरित्यादौद्वित्वोत्तरंविभाषाश्वेरितिसंप्रसारणापत्तिरितिवाच्यं॥अकारनिमित्तकस्यजरसोऽभावोपक्रमेपिङ्कारनिमित्तकस्या
भावानुपक्रमात्॥शिष्वियतुरित्यादौतुशिवुत्थेवपश्चात्प्रवृत्तेर्विशेषः॥नपुंसकद्वितीयेकवचनेतुजरसादेशोभवत्येव॥अथेहतु
कस्मान्नभवतिअतिजरसंपश्येतिभाष्यात्॥अम्लुकभ्यांजरसःपरत्वाच्च॥नचलुकःसर्वविधिभ्यःप्राबल्यंवहिरंगलुकएवतथा

प त्वात्॥ स्वमेरितिसूत्रस्यंत्पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकं मानं तेन भवतादित्यत्र लुक् बाधित्वा तात इ॥ अतिजरमतिजरै रिति
भवितव्यमित्यग्रिमभाष्यतु प्रथमेकवचनविषयं॥ ध्वनितं चेदंजराया इति सूत्रे भाष्येतथा हि॥ अथेह लुक् स्फान्न भवति अतिजरसं
पश्येति पूर्वपक्षिणां शंकितं ततः पूर्वक्षिणाः स्तत्र विशेषः॥ नाकृतेऽम्भावे जरसादेशः प्राप्नोति किं कारणमचीत्युच्यते॥ नचायं
परिहारः द्वितीयेकवचनेष्ववशिष्ट इति वाच्यं॥ अनवबोधात्॥ किं कारणमचीत्युच्यत इत्यंत एव विशेषप्रतिपादनपरो नात्र सः॥ त
स्य चायमाशयः॥ अतो मित्यम्प्रवृत्तिं विना न जरसभावः सोर्हलादित्वात्॥ अम्भावे तु न लुक्॥ अमाबाधितत्वात्॥ अमाबाधितस्या
पि पुनः प्रवृत्तौ ज्ञानमित्यत्रापि तदापत्तिरिति॥ नच जरसादेशार्थं सोरम्विधानेऽकारादेशविधानेनेव सिद्धाबम्विधानं वैयर्थ्यात्॥ त
तो द्वितीयेकवचने लुक् समाधत्ते सिद्धांती॥ यदा च जरसभावः कृतस्तदालुक् न भविष्यति॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तमि
ति॥ यदा चेत्पस्यामं लुक् च बाधित्वा परत्वादिति शेषः॥ ततः पुनः पूर्वपक्षी प्रथमेकवचने तृतीया बहुवचने च शंकते॥ यद्येवमतिज
रसातिजरसै रिति न प्राप्नोति॥ अतिजरमतिजरै रिति भवितव्यमिति॥ लक्ष्यानुरोधाज्जरसादेशविषये सन्निपातपरिभाषाना श्री
यत इति तद्भावः॥ ततः सिद्धांत्याह॥ गोर्नदीय आह॥ इष्टमेवैतत्संगृतमित्यादि॥ किं कारणमचीत्युच्यतेऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभा

वि०
८३

षयानजरसिति न व्योक्तपाठोत्तरं तु भाष्यपुस्तकेषु क्वापि नोपलभ्यते ॥ पूर्वग्रंथासंगतश्च प्रथमैकवचनेऽतिजरसं तिष्ठतीत्यत्र लुक्कु-
तो न शंकित इति तटस्थेन शंकिते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशः ॥ प्रवृत्योक्तं रूपमेव दुर्घटमिति समाधानस्य पाठांतरकल्पनया
भवदभिप्रेतस्य प्रतिपादनायास्त्यत्र विशेषइत्युक्त्यसंगतेः ॥ तथोक्त्या हि अतिजरसं तिष्ठतीति रूपं स्वीकृत्य विशेषमात्रमभिधित्ति-
तमिति प्रतीयते ॥ किंचास्त्यत्र विशेषः ॥ नात्राकृतेऽम्भावे जरसादेशः प्राप्नोति किं कारणमचीत्युच्यतेऽम्भावे कृते सन्निपातप-
रिभाषयानजरसिति भवत्कल्पितपूर्वभाष्येण प्रथमैकवचनेऽम्भावोत्तरमेव जरस प्राप्नोति ॥ द्वितीयैकवचने त्वमादेशात्प्रागेव पर-
त्वाज्जरसिति लभ्यते ॥ तच्च विभक्त्या देशः ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति वदत्तस्तव विरुद्धम् ॥ यद्येवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोती-
ति भाष्यस्य भवदुक्तं द्वितीयैकवचनाभिप्रायकत्वमपि न युक्तं ॥ यद्येवमिति पदस्वारस्येन पूर्वग्रंथोक्तं युक्तिमुपजीव्येयं शंकेति प्र-
तीयते ॥ पूर्वग्रंथार्थश्चोक्तरीत्याऽतिजरसं पश्येत्पादावमादेशात्पूर्वजरसः ॥ तदंगीकारे च द्वितीयैकवचने कथं सन्निपातपरिभाषया ज-
रसादेशाभावः ॥ किंच द्वितीयैकवचने लुकि पूर्वपक्षिणा शंकिते ततः परेण प्रथमैकवचने लुक्कुतो न शंकित इति पृष्टेऽस्त्यत्र विशे-
षइति पूर्वपक्षिणा विशेषे प्रतिपादिते पश्चात्प्रवृत्तो यद्येवमिति ग्रंथो न तावत्पूर्वपक्षिणः ॥ तेन जरसादेशमंगीकृत्यैवलुक् आपाद-

नात्॥ नापितटस्त्वेष्टमेव ह्येतत्संगृहीतमित्यग्रिमभाष्यासंगतेः॥ अतिजरसेरित्युपन्यासासंगतेः॥ नापिसिद्धांतिनः॥ तेन जरसा
 देशाभावप्रतिपादनद्वारेणोक्त रूपस्यैव खंडनीयतयाऽतिजरसमिति न प्राप्नोतीत्यनिष्ठापादनासंगतेः॥ अतएव ड्यापग्रहणेऽदीर्घइ
 तिवदित्याद्यप्युक्तं॥ अदीर्घपदेन दीर्घभिन्नजरसोऽपि ग्रहणात्॥ दीर्घभिन्नस्य ह्रस्वस्यैव ग्रहणे तु चित्रायां जातश्चित्रइत्यादौ हल्
 ड्यादित्वादिलोपयाडागमाद्यापत्तिरित्याहुः॥ पदन्मोमास॥ अन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिं दूषयित्वा स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्य त
 इत्युक्तमपि दूषयितुमाह॥ शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तमिति॥ विकल्पानुवृत्तौ दूषणांतरमाह॥ वाकेशेष्विति॥ ये च तत्स्थित इत्यत्रै
 व वाकेशेष्वित्यारंभेणान्यतरस्यां ग्रहणस्याननुवृत्तेरुत्तरत्रमंडूकस्युत्पातदनुवृत्तेश्च कल्पनामपेक्ष्य सर्वथा तस्यास्वरितत्वकल्प
 नैव न्यायेति भावः॥ ननु याडादीति॥ ह्रस्वनद्याप इत्यत्र न प्रश्लेष इत्यभिमानेनेदम्॥ जरसामित्यादौ नुडभावार्थे तु प्रश्लेष आवश्यक
 क इत्युक्तं तु न विस्मर्तव्यम्॥ व्याख्यानादिति॥ अंत्यत्वप्रयुक्तयस्येत्संज्ञेति व्याख्यानात् औट्टकारेणैव प्रत्याहारो न तु टाटकारेण
 त्यर्थः॥ प्रथमैकवचनमिति॥ सप्तमी बहुवचनग्रहणेऽसर्वनामस्थानइति व्यर्थे स्यादित्यर्थः॥ व्याख्यानादिति॥ तदुत्तरं प्रत्ययाभा
 वाच्च॥ कएप्रत्ययावधीत्युक्तौ कप्रत्ययस्य न स्वादिषु ग्रहणमिति प्रतीयतेऽत आह॥ तदंतेष्विति॥ न पदांतसूत्रस्थइति॥ तत्र हि वेत

वि०
२४

त्वानित्यत्ररुत्वमाशंक्य भत्वेनसमाहितंतत्रचभसंज्ञायारुत्वप्रतिबंधातिरिक्तंनकिंचित्कार्यम्॥व्याप्यर्थेति॥ननुमर्यादार्थ
काङ्गउवार्थादितिनिर्देशोपिनकोपिदोषइतिचेन्न॥समाहारेदं बहुव्रीहिसंज्ञयोःसमावेशापत्तेः॥वक्तुंयुक्तमिति॥नतूक्तंवर्ण
गौरवात्पदगौरवस्यगरीयस्त्वादितिपाठकः॥संख्यावाच्येकशब्दोपादानादिति॥वस्तुतस्तुदीक्षितोनव्यश्वद्वावपिस्थूलदृश्वानो
देवत्वायैकैकशब्दस्येवात्रग्रहणात्॥केवल्यंहिसजातीयसंज्ञांतरासमानाधिकृतत्वम्॥एकाकीतिष्ठतीत्यादौतथाप्रतीतेः॥ननु
परत्वानवकाशत्वाभ्यामेवबाधसिद्धोआकडारादेकेतिव्यर्थमित्याशंक्याह॥आभ्यामेवेति॥परत्वानवकाशत्वाभ्यामेवेत्यर्थः॥
अन्यत्राकडारीयविषयसंज्ञाभिन्ने॥लोकेसंज्ञाविषयइति॥ग्रामइतिसंज्ञायावाराणसीतिसंज्ञायाःकृष्यादेवदत्तादिसंज्ञायावृष्ण्यं
धकादिसंज्ञायाश्चबाधादर्शनादित्यर्थः॥आकडारेइति॥तेनधनुषाविध्यतीत्यत्रनपंचमी॥विरोधाभावेनेत्युक्त्यातत्स्पष्टत्वा
त्॥पर्यायापत्तिर्दोषइति॥इदमयुक्तं॥विप्रतिषेधेपरमितिपरकार्यस्येवप्रवृत्तेः॥बाध्यसामान्यचिंतयेति॥अत्रचसितिचेति
सूत्रंमानं॥तत्स्थिभवदीयइत्यादौपदत्वार्थं॥अंतरंगत्वात्सुषुप्तिङंतमितिपदत्वेतुतद्वैयर्थ्यम्॥नन्वाकडारीयसंज्ञा योःकार्यकालत्वेएकदे
शस्त्वत्वेनयापरेत्य संगतमित्याशंक्याह॥आकडारस्येति॥णलुत्तमोवेति॥पुरुषसंज्ञातिङ्-षुपरस्मैपदसंज्ञायावाधिकाऽपवादत्वा

त॥ परस्मैपदसंज्ञातु शतृक् सोऽश्वरितार्था॥ तथा च परस्मैपदानामित्यनेन शतृक् सोरेव णलादेशः स्यात्॥ तस्य च स्थानिवद्भावेनोत्तम
त्वाभावात्तदसंगतिरिति भावः॥ इदमुपलक्षणं तयोः समावेशे सिचिवृत्तिरित्यपि ज्ञापकं बोध्यं॥ एकदेशिन एवेति॥ इदमयुक्तं॥ इ
शब्दस्य तदंतसंज्ञापक्षेऽपि समानाधिक्यालघुसंज्ञाया परत्वाद्वाधेन द्वित्वानापत्तेः॥ घिसंज्ञातु हरिशब्दे च रितार्थात्तत्र भिन्नावधिक
त्वेन द्वयोः समावेशात्॥ अस्मिन् इत्यत्र गुरुसंज्ञाया बाधेन न दीत्वानापत्तेः॥ तस्मादेरजित्यादि निर्द्देशेऽस्तयोः समावेशो भवता वा
च्यः॥ सच समो वर्णसंज्ञापक्षेऽपि॥ तथा हि वेतस्वानित्यादौ भसंज्ञायाद्वादीदिपदित्यादौ अभ्यासेकारस्य घिसंज्ञायां दीर्घो लघोरित्यस्य
वैयर्थ्यापत्त्या तद्वलेन तयोः समावेशकल्पनात्॥ पंचमीसमासाश्रयणादिति॥ परस्येत्येतदर्थ्यात्तर्भावेण वृत्तिः॥ पंचमीभयेनेत्यत्र
पंचमीतियोगविभागेन भाष्यकृता तत्पर इत्यत्र पंचमीसमासाश्रयणादिति भावः॥ दीक्षितेन पंचमीसमासोदाहरणस्यापीपचन्नि
त्यस्य विदिसाहर्चेण लङ्-एव भेर्जुसमाश्रित्यान्यथासाधनात्पंचमीसमासस्य लङ्-जुस्वारणप्रयोजनमाह॥ तेनेति॥ अतएवेति॥
एवंजातीयस्य लेजुसोऽनिष्टत्वादेवेत्यर्थः॥ इदमुपलक्षणं॥ अविदन्नित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुसभावोऽपि फलम्॥ ननु भेरित्यत्रेकारोऽवि
वक्षितः॥ तथा च ङितो भस्य जुसिति वाक्यार्थः॥ इतश्चेतीकारलोपेऽन्मात्रस्यैव ङित्वादिना संभवात्॥ तथा च प्रत्येऽपि षन्नविदन्नित्यादौ

वि०
८५

नदोषः॥ भूत्वस्यालृत्तित्वेन स्थानिवद्भावेना नेतुमशक्यत्वात्॥ एवं च पंचमी समासस्योदाहरणं मृग्यमिति चेत्सत्यं॥ पंचमी समासानित्यत्वे ज्ञापकमाह॥ प्रविगण्येति॥ निष्ठायां सेटीत्यत्र सेट् ग्रहणमप्यत्र ज्ञापकं बोध्यं॥ तत्प्रकारितमित्यादाविट्कृत एव णिलोपो यथा स्यान्न ततः प्रागित्येतदर्थम्॥ पूर्वणिलोपे हि एकाजिति निषेधादि न स्यात्॥ पंचमी समासस्य नित्यत्वे हि पूर्वणिलोपे पितस्य स्थानिवद्भावादेवेण निषेधाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ केचित्प्रादि आहुरित्यंतोऽपपाठः॥ स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव प्रविगण्येत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन लघु पूर्वत्वस्वीकारे प्रचिकीर्षेत्यादावयादेशापत्तेः॥ अंतरंगपरिभाषा वारणायाह॥ वति घटितेति॥ इदमयुक्तं॥ न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन सुप्परत्वमादायत्वन्मतेपि सूत्रेण सिद्धि संभवात्॥ तदनित्यत्वस्यागतिक गतित्ववत् शब्दत्वेन सादृश्यमादायपदादि प्रवृत्तिरपि अगतिक गतिः॥ भाष्यपठितेति॥ इदमप्ययुक्तं॥ नासिकाशब्दप्रयोगाभावा यतदावश्य कत्वात्॥ तस्या इति॥ व्यवस्थाया इत्यर्थः॥ न लुमतेति निषेधाऽनित्यत्वेन सर्वत्र सप्परत्वादिति भावः॥ पादयतीत्यादौ पद्भावा वारणा य सुप्येव पदादय इति व्यवस्थार्थं तच्चारितार्थादयुक्तमेतत्॥ नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्यत आह॥ तत्त्वेपीति॥ अनादेश त्वेपीत्यर्थः॥ आवश्यक्यकत्वादिति॥ एतेन पादशब्दात् हृदयशब्दात्सौत निमित्तके पत् हृदादेशे सन्निपातपरिभाषया लोपलुको न स्या

तामित्यपास्तं॥ननुकोशोपत्तृहदादिवत्नस्मासादयोपिकुतो नोक्ताइति चेन्नपदादीनामिवतेषांसर्वनामस्यानप्रयोगाभावा
दित्यवेहि॥ननुकोशशब्दानां लोकोप्रसिद्धशब्दानुकरणत्वेनशब्दपरत्वादमिव्यक्तपदार्थीयइतिन्यायेनपदाद्यप्रवृत्तिसंभवा
त्यदंघ्रिः स्वांतं हृदित्यादेः प्रकारार्थत्वप्रयोजनत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह॥कोशेशब्दाइति॥अर्थपराएवेति॥अनुकरणत्वेप्रमाणा
भावादितिभावः॥ननुतत्तदर्थशक्तिग्रहस्य कोशाधीनत्वात्शक्तिग्रहमंतरेणार्थपरत्वासंभवात्कोशस्यशब्दानामर्थपरत्वंशश
विषाणसदृशमत आह॥शक्तिग्रहस्त्वितिसामान्यतइति॥अर्थविशेषाअपूरस्वारणेइत्यर्थः॥इदंपदमर्थबोधकंपदत्वात्गोप
दवदित्यनुमानंबोध्यं॥एवंचेति॥अनेनानुनानेनसामान्यतोविष्णुपदार्थोस्तीतिज्ञानेविष्णुपदश्रवणेनतत्स्मरणत्वेइत्यर्थः
इतिक्रमेणेति॥कोशस्थंपर्यायेष्वेकंपदंविशिष्यार्थबोधकंविदितशक्तिकैरेकपदंपुरुषंप्रत्येवकोशस्यशक्तिग्राहकत्वादत
आह॥स्वस्वप्रसिद्धेति॥तत्तत्पुरुषस्येति॥केचित्पुरुषप्रतिविष्णुपदमर्थविशेषेगृहीतशक्तिकमन्यंप्रतिनारायणपदंतथेतिभा
वः॥अत्रभाष्यंप्रमाणयति॥अतएवेति॥इदमुद्गीताधिकरणस्यशंकरभाष्योपलक्षणम्॥तत्रहिसामानाधिकरण्यंचतुर्थीः
प्यासेनापवादेनैकत्वेनेति॥अध्यासेनयथा॥इयंप्रतिमाविष्णुरिति॥अपवादेनयथानेदंरजतमित्येकत्वेनयथाद्विजोत्तमोब्रा

कि
८६

ह्यणोभूदेवइति॥विशेषणत्वेनयथा॥नीलमुत्पलमित्युदाहृतम्॥तत्रैकत्वोदाहरणेउक्तरीतिःस्पष्टैव॥कोशतात्पर्यादिति॥
तथाचभेदाख्यानायन द्वंद्वेनैकशेषेनसंकरःकृतोत्रभिन्नलिंगानामनुक्तानांक्रमादृतइतिकोशकारैःपरिभाषितं॥अस्या
र्थः॥भेदस्यलिंगभेदस्यस्वरूपभेदस्यचाख्यानायद्वंद्वैकशेषसंकरानकृताइति॥लिंगभेदाख्यानायद्वादिनीवज्रमस्त्रीस्यात्कुलिश
मित्यस्यस्थानेकुलिशद्वादिनीवज्राइतिद्वंद्वः॥सहोबलंसहामार्गइत्यस्यास्यापवादःभिन्नलिंगानामनुक्तानांक्रमाहृतइति॥भि
न्नलिंगानामितिभिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणं॥तेनसमानलिंगानांसमानस्वरूपाणांद्वंद्वएकशेषश्चकृतएव।यथा॥स्वर्गनाकत्रि
दिवत्रिदशलयाइति॥पादाशरश्म्यधितुर्यीशाइतिच॥अनुक्तानामित्यनेनजनयित्रीप्रसूमीत्॥तातस्तुजनकःपि तेतिस्थानांत
निर्दिष्टानांद्वंद्वैकशेषेकृतावेव॥मातापितरोपितराविति॥एतेनखंनभःश्रावणोनभाइत्यन्नखश्रावणोतुनभसीइतिनकृतमिति
मंजूषोक्तमपास्तं॥नभोंतरिक्षंगगर्जनभाःश्रावणिकश्चसइत्येवंस्वस्वपर्यायेषुपठितत्वात्॥क्रमादृतइति॥क्रमःप्रस्तावस्तं
विनासंकरोनकृतःसतिप्रस्तावेसंकरएव॥यथेन्द्रादिप्रस्तावेमेरुःसुमेरुरित्येवमादिरूपेणगिरिवर्गादिभ्यःकृष्णसंकरोनकृ
तः॥सतिप्रस्तावेसंकरःकृतः॥ननुविष्णुपदार्थाभिन्नोनारायणपदार्थइत्यादिबोधेएकशेषेनप्राप्नोति॥इदितइत्यादिनिर्देशेन

सहविवक्षायामेवतत्प्रवृत्तेरिति चेन्न॥ करीरादिपदार्थानामप्रसिद्धानां मिलितानां प्रसिद्धघटपदार्थेन्यभेदेनान्वयेघटः करीरः कलशइत्यादौ करीरादिपदानामेकशेषापत्तिरित्याशयात्॥ पाणिनिनेति॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यति देशे अत्वकरणवदेकशेषाकरणादिति भावः॥ एतेनेति॥ उत्तरपदे इत्यस्य सप्तम्यन्वाभावेनेत्यर्थः॥ इत्यर्दताः॥ भाष्यानुक्तक्विबभ्यइति॥ एतेन ध्यायतेर्धीरित्युपपन्नं॥ इत्वं न कृतमितीति॥ इदमप्राधान्येन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणमिति वार्तिकमतेन॥ वस्तुतस्तु शंस्त्वा इत्यत्र क्विपि ईत्वापादनं न तावद्वार्तिकमतेन॥ तेन ईत्वमवकारादविति निषेधारंभात्॥ नापि भाष्यमतेन॥ तेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नंगीकारात्॥ तदेतदभिप्रेत्याह॥ अन्येत्विति॥ दीर्घविधायकेति॥ नन्वेवं रामानित्यत्र दीर्घेरुते आतोऽनापइतिलोपापत्तिरिति वाच्यं॥ आतोनापइत्यनेनाकारांतादंगाद्विहिते भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये लोपविधानेनादोषात्॥ एवं रामाणामित्यादावपि वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घे आतो लोपोनेति बोध्यं॥ इत्यादंताः॥ यूइतीति॥ पूर्वसूत्रे तस्य दीर्घपरत्वेऽपि शब्दाधिकारादत्र ह्रस्वपरत्वं॥ ह्रस्वइत्यनेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्॥ तदेतदभिप्रेत्याह॥ अनुवृत्तयुभ्यामिति॥ अनवकाशत्वादिति॥ ननु गवां पत्ये ब्राह्मण्ये इत्यत्र पत्तिः समासएवेति नियमेन धित्वा प्रवृत्तौ चरितार्थानदी संज्ञामत्ये इत्यादौ परत्वाद् धित्वेन बाध्यते॥ अतएव ऊदुपधाया

वि०

८७

गोह इति सूत्रे उ ऊ दिति प्रप्लेषमाश्रित्य गोह इति विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातोभाष्ये ॥ तत्र हि ॥ निजुगुहतुरित्यत्र चरितार्थमुत्वं बाधि
त्वागूहयतीत्यादौ परत्वाहुणे आंतर्यादीर्ध ऊकार इत्युक्तं ॥ निजुगुहतुरित्यादौ गुणस्य प्राप्ति सत्वेऽप्युत्त्वस्य तदपवादत्वमनाश्रित्ये
दं भाष्यं प्रवृत्तमिति स्पष्टमेवेति चेत्सत्यं ॥ नन्वधिकारादित्यसंगतं ॥ एतस्य परिभाषात्वात् ॥ अधिकारत्वे हि प्रतिसूत्रे संबंधकल्प
नागौरवं ॥ बहुषु बहुबचनमित्यादौ तदसंबंधाय मंडूकप्लुतिकल्पनेऽतिगौरवमित्यत आह ॥ बुद्धिस्थत्वादित्यर्थ इति ॥ स्पष्टतयेति ॥
शब्दस्वरूपं विशेष्यमध्याहृत्य तदंतविधिस्तुकल्पनीयत्वादस्य स्पष्ट इति भावः ॥ नमुने इति । नमुने इत्यत्र नेत्यकारस्तूच्चारणार्थ इति भा
वः ॥ वार्तिकविरोधादिति ॥ पूर्वपक्षिणो वार्तिकविरोधस्या किंचित्करत्वादिदमयुक्तं ॥ अमुना घटेनेति लक्ष्यासिद्धेरिति तु वक्तुं यु
क्तं ॥ नीतिनोक्तमिति ॥ ने इति निर्देशस्तु शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वेन नपुंसकत्वमाश्रित्य तस्यापि नुमोपि ज्ञानगौरवमिति ॥ न
न्वाङ्गे नुदपुंसीति न्यासोस्तु नमुने इत्यत्र च नमुनीत्येव च न्यासोऽस्त्विति चेन्न ॥ अमुष्मे कुलायेत्यादौ मुत्वस्य सिद्धत्वेन नुमापत्तेः ॥
ननु नुम्विधिं प्रतिसिद्धत्वेऽपि स्मायादेशं प्रत्यसिद्धत्वेन मुत्वात्पूर्वस्मायादेशे कथं नुमः प्राप्तिरिति चेन्न ॥ अने इत्यादौ मुत्व
स्यासिद्धत्वेन सवर्णदीर्घस्येनादेशगुणयोर्वीवारणाय नाभावे कर्तव्ये कार्यमात्रं प्रत्यसिद्धत्वं निषेधावश्यकत्वात् ॥ सवर्णदीर्घस्मा

यादेशयोर्नुम्विघटकाविशेषात्॥ पररूपं त्वंतरंगत्वात्मुत्वात्पूर्वमेव प्रवर्तते॥ नमुने इत्यत्र मुनीतिन्यासे तु आडोनुट्पुंसीति सुव
चं॥ नत्वस्येति॥ आडित्यस्यासंज्ञात्वमनाश्रित्याडो न देशविधानादेव ढकिलोपइत्योदो विषयप्रत्ययस्याङ्गदेशविधायतदीयड
कारस्य नेत्वमित्यर्थः॥ एवमौड इत्यत्रापि बोध्यं॥ वार्तिकमतेपीति॥ अपि नाभाष्यकृन्मतेपि॥ याटिकृते निर्दिश्यमानपरिभाष
याशीभावस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वेन खट्वायामित्यादावाट इव भाष्यकृन्मतेपि निरवकाशत्वेनेति न पाठः॥ पूर्वशीभावप्रवृत्तेः॥ केचि
त्त्वंगस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यायाबंतांगस्य निमित्तस्योडः शीभावविधानात्कृतेपि याटिशीभावप्रवृत्तेः॥ भाष्यकृन्मते तत्र के
डिन्यन्यायादेव शीभावेन याटोबाध इत्याशय इत्याहुः॥ अल्विधित्वेनेति॥ ननु डकारस्य वस्तुतोऽनुबंधत्वेनैतस्याप्यनुबंध
कार्यत्वमिति चेन्न॥ तथा सति प्रपठ्येत्यादाविडापत्तेः॥ त्वाप्रत्ययककारस्यानुबंधत्वेन स्थानिवद्भावेन वलादित्वस्य सुवचत्वात्
नन्वेवंतिविंशतेर्दिति॥ ष्विबुक्लमुचमांशिति अनुदात्तडित आत्मनेपदमित्यादावपीत्यदं व्यर्थमिति चेत्सत्यं॥ डः सोरित्येवेति
नचद्विवचननिर्देशात् डः सोर्ग्रहणस्यादिति वाच्यं॥ अतीत्यस्यानुवृत्त्या दोषाभावात्॥ ओतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वादित्संज्ञादिने
वनिवृत्तिः॥ अतएव नस्वरितत्वमिति प्राचीनोक्तं दूषयितुमाह॥ यदित्विति॥ स्वभाववादस्य स्वभावतएव निवृत्तिवादस्योभय

वि०

८८

त्रोच्चारणार्थे इत्संज्ञके च ॥ ननु तपरस्तत्कालस्येत्यनेन औकार एव विधेय इति न विभक्ताविति शंका समाधाने निष्पले इति चेत्स
त्यं ॥ ध्वनित इति ॥ तत्र हि नान्नलोप इति न्यासेन दिते त्यादौ नलोप आपादितः ॥ उक्तपरिभाषासत्वे तु न शब्दस्य प्रत्ययत्वाभावा
देवनलोपाप्रसक्तौ तदसंगतिः ॥ नेति दिगिति ॥ ननु तपरस्तत्कालस्येत्यनेनौकारमात्रस्यैव तस्य तित्वाभावात् स्वरितत्वशंका त
त्समाधाने हे अपि निष्पले इति चेन्न ॥ किमोदित्यत्रापि तथात्वापत्तौ क्वेत्यत्र स्वरितत्वानापत्तेः ॥ यदि च तदर्थं तित्पदं तिदोध्य प
रंतदा प्रकृतेऽपि तदापत्तेः ॥ नव्यमतेऽणुदित्सूत्रस्य भाष्यानुरोधेनानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थित्यंगीकारेण तित्पदस्य तदोध्य
परत्वस्यावश्यकत्वाच्च ॥ तदेतदभिप्रेत्य तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेति ताप्रत्यायितसंज्ञाधर्मेण संज्ञीकष्यत इत्यस्ति तित्पद
व्यपदेशादेशस्येत्याद्युक्तं ॥ समुदायस्येति ॥ नानर्थक्येति परिभाषा त्वत्रैव सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ शस्येति ॥ आस इति समुदा
यात्पूर्वत्वेपीति शेषः ॥ अदृष्टार्थमिति ॥ यत्तु पाठकेनोक्तं हलङ्ग्याविति सूत्रे हलन्तानां सुतिसीनामित्यर्थे हन्यादित्यादौ यासु द्वि शि
ष्टस्य लोपः स्यादिति तन्न ॥ सुतिसीनांतस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया दंतत्वकल्पनेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ दोषाभावात्
व्यत्यादित्यत्र रुदिहीत्यत्रादः सर्वेषामङ्गागर्ग्यगालवयोरित्याभ्यामङ्गनेष्वतएव हलग्रहणात् ॥ वस्तुतस्तु गुणोपेक्षे इत्यस्य हलादौ

सार्वधातुके इत्यर्थे ऊर्णे॥ तइत्यत्रापि गुणापत्तेः॥ नचोर्णेतेर्विभाषेत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं॥ सूत्रद्वयस्य विषयव्यवस्थाया एवा
नापत्तेः॥ एवमदः सर्वेषामित्यस्य हलादेः सार्वधातुकस्येत्यर्थापत्तौ अतिअत्तामित्यादावडाप्रतिः॥ तस्मादप्युक्तसंज्ञासूत्रद्वयार्थ
मिति॥ द्वेधेति॥ गोवक्ष्यणी बहुश्रेयसीत्याद्यर्थमिदं॥ रामइत्यादाविति॥ राजेत्यादौ तु संयोगांतलोपेन सिद्धिः॥ यद्वा हल्लङ्गा
पृथः किमित्यस्य ड्याब्भ्यामिति किमर्थमित्यर्थः॥ समुदायद्वारावयवप्रश्ने तात्पर्यात्॥ इदितोरित्यर्थ इति॥ संज्ञाविधौ प्रथमां
तयोरेवोपयोगात्॥ सख्यवयवभिन्नाविदुतावित्युचितं॥ वर्णसंज्ञापक्षे सूत्रार्थमुत्क्रातदंतसंज्ञापक्षे तंवक्तुमाह॥ तदंतेति॥
यज्ञमध्ये॥ ब्रह्मयज्ञमध्ये॥ अतएवासाधुत्वादेव॥ आद्यन्यासे दोषमाह॥ सुपतिनेति॥ द्वितीये दोषमाह॥ सुसरव्येति॥ इदमुप
लक्षणं॥ पतिसुतान्त्रयानित्यादौ द्वंद्वे द्वीति पूर्वनिपातोपि पूर्वन्यासेन सिध्येत्॥ उत्तरन्यासे च बहुसंख्यशब्दे द्वित्वं न स्यादित्यपि
बोध्यं॥ भाष्ये स्पष्टत्वादिति॥ तथाच भाष्यं॥ बहुष्वितिवक्तव्यं॥ इह माभूत्कियान्नवक्तव्यं किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते च रिप्र
श्नश्चानिर्ज्ञाते॥ अनिर्ज्ञातं च बहुषु॥ द्वयेकयोः पुनर्निर्ज्ञातं॥ निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात् किमेव तानां
स्ति॥ कुतः प्रत्यय इति॥ स्वतंत्रास्तु किमः प्रश्नार्थकत्वात् प्रश्नस्य च संशयपूर्वकत्वात् संशयस्य च तत्तत्पर्यावधिकविषयको

वि०
८६

टिकत्वात्तत्रैकत्वद्वित्वयोरिवन्नित्वादीनामपिपरिस्फुरणात्द्वित्रादित्यादाविवस्वैजसिति विधिसूत्रगतं परत्वमादाय ब
हुवचनं॥ तथा च कतिपुत्रादिति प्रश्ने द्वौ पुत्रावित्युत्तरं लोके कुर्वतीत्याहुः॥ बहुगण॥ न हि शदंतेति॥ इदमुपलक्षणं॥ त्वंतप
र्युदासोऽप्यत्रज्ञापकः॥ यत्तु पाठकेनोक्तं॥ त्वंतपर्युदासो न ज्ञापकः कतिव्याख्या चरितार्थत्वादितितत्तुच्छं॥ भाष्यकृता त्वं
तपर्युदासेऽर्थवत्तस्तिशब्दस्य ग्रहणमित्युक्तत्वेन विंशतिशब्दस्य त्वंतपर्युदासप्रवृत्तेः॥ कतिशब्दाच्चु क निष्ठ एव॥ स्पष्टं चेदं
भाष्ये इति॥ तथा च भाष्ये॥ अथवा महतीयं संज्ञाक्रियते तत्करणे एतत्प्रयोजनं॥ अन्वर्थसंज्ञायथा विज्ञायेत॥ संख्यायतेन ये
तिसंख्या॥ एकादिकया चापि संख्यायत इति॥ ननु महासंज्ञाकरणेन तदर्थानुगुणं संज्ञित्वं कल्प्यतां प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थाव
गतिस्तु कुत इति चेन्न॥ तदर्थाननुगुणानां वक्ष्यमाणप्रकारेण संज्ञित्वव्यावृत्तिसंभवात्॥ नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेन व
त्वादीनामन्वर्थसंज्ञाननुगुण्याच्चागत्या महासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थावगतेः कल्पनात्॥ एतन्न्यायोपयोगः॥ कृत्रि
मा कृत्रिमन्यायोपयोगः॥ अभ्यासामेडितेति॥ तत्र महासंज्ञाकरणेऽपि न लोकप्रसिद्धार्थस्य ग्रहणं ऐच्छिकद्विः प्रयोगेऽपि अभ्यासा
दिकार्यापत्तेः॥ ननु संख्यापदेन लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे सूत्रे बहुगणयोर्ग्रहणं व्यर्थमृतयोरपि संख्यावाचित्वादित्याशंक्याह॥ सूत्रे

इति॥अतएव॥बहुत्वादेःसंख्यात्वाभावादेव॥इदमुपलक्षणं॥बद्धादीनांग्रहणंशक्यमकर्तुंज्ञापकासिस्थितिभाष्यस्यबद्धा-
दीनांसंख्यावाचकत्वेतुज्ञापकवैयर्थ्यम्॥ननुबहुत्वादेःसंख्यात्वाभावेएकादिकयाचापिसंख्यायतइतिभाष्यविरोधः॥तत्रापि
शब्देनबद्धादीनामपिग्रहणादित्याशंक्यसमाधत्ते॥यत्त्वित्यादिना॥स्वव्याप्येति॥तथाचस्वव्याप्यत्रित्वादिद्वाराबद्धादीनांसंख्या
र्थकत्वेपिसाक्षात्तदभावइतिभावः॥कैष्यटोक्तंदूषयति॥एतेनेति॥नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनबहुत्वादीनामसंख्या
त्वेनेत्यर्थः॥अथवामहतीयसंज्ञाक्रियतइतिभाष्यमुपादायकैयटेनोक्तं॥ननुमहत्याःसंज्ञायाःकरणात्संचयैपुल्यवाचिनो
र्बहुगणयोस्संज्ञामाभूदेकादीनांतुकथंस्यात्नेषदोषः॥संख्येतियोगोविभज्यते॥तत्रचान्वर्थसंज्ञानुरूपःसर्वःसंज्ञीआक्षिप्य
ते॥ततोबहुगणेत्यादि॥इदंभूर्यादिव्यावृत्त्यर्थनियमार्थव्याख्यायतेऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणादेवसंचयैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोःसंज्ञा
नेति॥ननुमहासंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लौकिकसंख्यायाअपिप्रदेशेषुग्रहणमित्युक्तं॥संचयैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोःसंज्ञानि
रासार्थतत्सार्थक्यादित्याशंक्याह॥संचेति॥यद्वालोकप्रसिद्धसंख्यावाचित्वस्यबद्धादिष्वभावइतिपूर्वमुक्तत्वेनान्वर्थसंज्ञा
बलेनसंचयैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोर्व्यावृत्तिरिति वक्तुमशक्यं॥एवंपतिशब्दोपिइत्यंतत्वेनसंज्ञिकोटोनिविष्टेनव्यवहियेतेइ

कि०
६०

त्याशंक्याह॥संधेत्यादिनेत्यलमित्यंतेन॥पतयेइति।संख्यापदानुवृत्तिरप्युणादीनांब्युत्पत्तिपक्षस्यज्ञापिका॥अतो न संकंरइति
वस्तुतस्त्वनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यादाकडारीयत्वाभावेपि नासांसंज्ञानां समावेशः॥लोपसंज्ञात्वासांविषयेप्रवर्ततएव॥बाध
काभावात्॥नह्येताविवलोपसंज्ञाप्रत्ययदर्शनमुद्दिश्यविहिताकिंत्वादर्शनमात्रं॥एकसंज्ञोद्देश्यकानेकसंज्ञानांतुएथ कसंज्ञा
करणसामर्थ्यान्युक्तः समावेशः॥नलुमतेतिनिषेधारंभाच्चलोपसंज्ञैवतासांविषयेप्रवर्तते॥ननुयथालोपसंज्ञाएतासांविष
येप्रवर्ततेतथैताअपिलोपसंज्ञाविषयेप्रवर्तेरन्॥तथाचागोमतीगोमतीसंपन्नागोमतीभूतेत्यत्रच्चेर्लोपेतत्रलुक्तत्थितलु
कीतिङीपोलुक्प्रसज्येत॥किदमिदित्यादौश्लावितिद्वित्वंप्रसज्येत॥च्चेःकिपश्चादर्शनस्पलुक्श्लुसंज्ञाप्रवृत्तेः॥वेरएक्तस्येति
लोपेप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणैवप्रत्ययस्योपपादनादितिचेन्न॥एथकसंज्ञात्रयविधानसामर्थ्येनासांस्वभिन्नसंज्ञासामा
न्यविषयेऽप्रवृत्तिकल्पनात्॥लोपसंज्ञायास्त्वासांविषयेप्रवृत्तिरूपपादितैव॥अतएवप्रत्ययादर्शनंतुलुमत्संज्ञाप्राप्नोति॥तत्र
कोदोषः॥तत्रलुकिश्लुविधिप्रतिषेधः॥नवाएथकसंज्ञाकरणात्॥यथैवतर्हिअदर्शनसामान्येलोपसंज्ञालुमत्संज्ञापिलोपसं
ज्ञाअवगाहेरन्॥तत्रकोदोषः॥गोमतीत्यत्रलुक्तत्थितलुकीतिङीपोलुक्प्रसज्येत॥ननुचात्रापिनवाएथकसंज्ञाकरणादित्येव

सित्थं॥यथैवंतर्हि एथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्संज्ञामपिलोपसंज्ञानावगाहते॥एवंलोपसंज्ञापिलुमत्संज्ञानावगाहते॥तत्र
सएवदोषः॥लुक्पुपसंख्या नमित्यादिभाष्योक्तंसंगच्छते॥नवाएथक्संज्ञाकरणादितिभाष्यस्यतद्भावितसंज्ञाभिप्रायकत्वे
तुगोमतीत्यत्रलुक्तत्थितलुकीतिलुगापादनपरभाष्यंयथैवंतर्हीत्यादितदुत्तरभाष्यंचासंगतंस्यात्॥तद्भावितसंज्ञाश्रयणोगौर
वंच॥विहितविशेषणमिति॥अत्रवदंति॥एवंसतिपरमकतीत्यत्रषड्भ्योलुगितिलुगनापत्तिः॥उत्पत्तस्यषट्संज्ञाविधानात्॥
नचायंसमासएवदुर्लभःदिक्संख्येसंज्ञायामितिनियमादितिवाच्यम्॥दिक्संख्येसमानाधिकरणविशेषणत्वेनोपादायप्रव
र्तमानसमाससंज्ञायाएवतेननियमेनव्यावृत्तेः॥अतएवसर्वादिस्त्रेपरमपंचेतिप्रयुक्तंभाष्ये॥नचबहुगणडतिचेत्यनयोर्द्वि
स्तदंतविधिः॥अति कतयइत्यत्रापिषट्संज्ञायांलुगापत्तेः॥ब्रह्मादीनामसंख्यात्वस्यतयास्वीकृतत्वेनान्वर्थसंज्ञाबलेनसं
ख्याषट्संज्ञयोरुक्तस्यलेवारणसंभवादिति॥आध्रीयेति॥आडेयमहनइत्यात्मनेपदं विधिलिङुत्तमपुरुषैकवचनेइट्ग
महनेत्युपधालोपःसीयुटःसकारस्यप्रत्ययावयवस्यलोपेप्रत्ययलक्षणेनभलादिप्रत्ययपरत्वे नानु प्रासिकलोपवारणाय
द्यप्रत्ययग्रहणंतस्मिंस्तुसतिक्तेक्त्नप्रत्ययलोपएवतत्प्रवृत्तेर्नदोषः॥चरितार्थ मिति॥प्रत्ययावयवेप्रत्ययत्वस्वीकाराभावेतुप्र

वि०
६९

त्ययरूपसराभावेनषत्वाप्रवृत्तौसातिग्रहणंव्यर्थंस्यात्॥ननुप्रत्ययरूपसकारस्यकुत्राप्यसंभवएवकुतोक्तः॥अवैषीदि
त्यादौआदेशरूपत्वेनैवषत्वसित्थेरितिचेन्न॥इंद्रोमावसत्सदेवायसदित्यत्रवहियजिभ्यांलेटिसिपिप्रत्ययरूपसकारसं
भवादिहापीतिभार्षं॥तदाहेति॥अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवदेशइत्येतत्प्रमेयमेवेत्यर्थः॥प्रत्ययलोपइति॥गुणोप्रा
प्तेइतिवक्तव्येजसिचेतिगुणोप्राप्तइत्युत्तमेतल्लब्धं॥नलुमतांगस्य॥लुप्तप्रत्ययपरतोयःपूर्वइत्यस्यफलमाह॥तेनपंचेत्यादा
विति॥वार्तिकमतेनैतत्सूत्रोदाहरणमाह॥राजपुरुषादाविति॥सर्वमतसाधारण्येनैतत्सूत्रोदाहरणंतुकारीत्यादि॥लब्धांगसं
ज्ञकइत्यस्यप्रयोजनमाह॥अंगसंज्ञात्विति॥अन्यथांतरंगानपीतिन्यायेनांगसंज्ञातःपूर्वलुकप्रवृत्तौयथोद्देशोपि सानस्यादिति
भावः॥अतएवेति॥अंगसंज्ञायाउक्तरीत्यानलुमतेतिनिषेधाप्रवृत्तेरेद्वेत्त्यर्थः॥स्त्रीप्रत्ययलुकीति॥इदमुपलक्षणंतथाहि॥इदं
स्त्रियांचेत्यत्रस्त्रीर्इतिप्रश्लिष्यर्इकारेपरतःस्त्रियांतज्वद्भावः॥अतएवज्ञापकात्तुनंतान्डीषितिभाष्योक्तपक्षांतराभिप्रायेणायं
ग्रंथः॥आहोस्वित्स्त्रियांक्रोष्टोरंगस्यतज्वद्भावइतिपक्षांतराभिप्रायेणनाद्यः॥स्त्रीप्रत्ययलुकिप्रत्ययलक्षणेनईकारपरकत्व
स्यनलुमतेतिनिषेधेजागरूकेसत्यसंभवेनतत्पक्षेपिचक्राष्ट्रेइतिरूपस्यैवदुर्लभत्वात्॥नान्त्यः॥तत्पक्षेतज्वत्वप्रवृत्तेः॥पूर्व

स्त्रीप्रत्ययस्यैवाभावेनतल्लुकःस्वपुष्पगंधायमानत्वात्॥तस्मात्पंचभिःऋष्ट्रीभिःऋतंकुलमित्यर्थेठकितस्याऽध्यर्धेतिलुकि
पंचऋष्टुइत्यत्रतृज्वत्वमिति वक्तुं युक्तं॥वस्तुतस्तुपंचभिःऋष्ट्रीभिः॥ऋतंकुलमित्यर्थेठकःपूर्वतृज्वत्वविनाशकत्वाभा
वेनेति वक्तुं युक्तं॥अंतरंगत्वात्॥अंगसंज्ञायालुगुत्तरमपिप्रत्ययलक्षणेनप्रवृत्त्यालुकोऽंतरंगतृज्वत्वाविनाशकत्वाभावे
नांतरंगानपीतिन्यायाप्रवृत्तेः॥अंगस्यऋष्टुरिति॥अंगस्यावयवोयःऋष्टुशब्दइत्यर्थः॥अंगसंज्ञाचभवतिप्रत्ययलक्ष
णेनेति॥नन्विदंभाष्यपंचभिःऋष्ट्रीभिःऋतैरर्थैःपंचभिरर्थैरित्युदाहरणंप्रवृत्तंतत्रचश्रूयमाणभिसमाश्रित्यांगसंज्ञाभविष्य
तीतिनप्रत्ययलक्षणोपयोगइतिचेन्न॥तस्यपंचऋष्टुइत्युदाहरणोपलक्षणेनादोषात्॥तथाचोक्तदिशांतरंगत्वेनतृज्व
त्वस्यसमाससंज्ञातःपूर्वमेवतृज्वत्वप्रवृत्त्यानप्रत्ययलक्षणोपयोगइतिवाच्यं॥अंगसंज्ञातुभवतीतिभाष्यस्यलुकोऽंतरं
गनिमित्तविनाशकत्वाभावसंपादनार्थत्वेनादोषात्॥नियमतइति॥नन्वेवंतृज्वत्वस्यापिपरनिमित्तकत्वेनतस्मिन्न
लुमतेतिनिषेधप्रवृत्त्यापत्तिरितिचेन्न॥नलुमतेतिनिषेधेव्याख्यानेनशब्दतःपरनिमित्तकत्वात्तत्रैवाश्रयणात्॥अतए
वेति॥अदित्यत्रशब्दतःपरनिमित्तकत्वानाश्रयणेनलुमतेतिनिषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः॥इदमयुक्तम्॥अत्वप्रवृत्तावपि

वि०
६२

गुणोयङ्लुकोरितिनिषेधेनेष्टसिद्धेः॥यत्तुचर्करीत्यजर्घाइत्यादौतयोस्तिप्निमित्तकांगत्वमादायात्वप्रवृत्तिरितिपाठके
नोक्तंतन्न॥अंगाधिकारस्याभ्यासकार्याणामभ्यासांगोभयनिमित्तप्रत्ययएवप्रवृत्तेः॥अतएवजिह्वनीयिषतीत्यादौनकु
त्वं॥कार्यकालत्वस्याभावाच्चेति॥इदमयुक्तं॥कार्यकालसंज्ञापरिभाषंभस्येत्युपस्थितमिदंभवतियचिभमित्याद्यनेकभा
ष्यविरोधात्॥कैयटोक्तंदूषयति॥एतेनेति॥आकडारस्यस्यकार्यकालत्वाभावेनप्रत्ययइत्यस्यावृत्तिंविनैवोक्तदिशानिर्वा
हेणचेत्यर्थः॥पदेकवाक्यतयेति॥यत्रांगमितिश्रूयतेतत्रयस्मात्प्रत्ययइत्युपतिष्ठतेइतिसूत्रार्थाश्रयणात्॥अस्मिन्यक्षेच
प्रत्ययइत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षिता॥अंगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तमिति॥नलुमतेतिनिषेधस्तुअनाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकार्यसवेति
चर्करीत्यादावत्वप्रवृत्तिरितिभावः॥अनङपत्याचिंत्यमिति॥इदंचविशेषणतयावर्णाश्रयणेप्रत्ययलक्षणंनभवतीतिवार्ति
कमतेनदूषणंनवस्तुतः॥अपास्तमिति॥वस्तुतस्त्वाकडारीयेष्वपिकार्यकालपक्षस्योपपादितत्वात्कैयटोक्तमपियुक्तं॥आ
वृत्तिरप्यावश्यकीअंगसंज्ञायामुपक्षीणयाःपरबुद्धेरंगसंज्ञायामुपक्षीणत्वेनोरदत्वस्यप्रत्ययनिमित्तत्वात्॥कुलालपितु
र्घटंप्रतीवब्राह्मणस्यपुत्रंपंथानंष्टकतीत्यादौब्राह्मणस्यप्रश्नक्रियांप्रतीवान्यथासिद्धत्वात्॥स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रेइति॥ए

तत्सूत्रोत्तरवर्तिनीनेतराच्छंदसीतिसूत्रेइत्यर्थः॥पदांतरसन्निधानंविनेति॥वस्तुतोऽलिङ्गेयुष्मदस्मदीत्यस्यटाबभावोपपा
दनार्थप्रवृत्तत्वेनेदृशार्थकत्वंनयुक्तं॥नचाट्यस्यतद्व्यादौपदांतरसन्निधानंविनास्त्रियांवर्तमानेटाबित्यर्थइतिवाच्यं॥मा
नाभावात्॥नषडित्यत्रषट्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च॥तस्मादलिङ्गेयुष्मदस्मदीतिवार्तिककस्यचिदृषेर्मतमाश्रित्यप्रवृत्तमि
तिबोध्यं॥उच्चारणार्थत्वशंकावारणायेति॥इदमयुक्तं॥त्रयोदशेत्यादौसांतादेशविधायकेत्रेस्त्रयइत्यादाविवात्रापिसांत
त्वभ्रमवारणसंभवात्॥अभ्युच्चयायेति॥भवामीतिप्रत्युदाहरणस्यापिनिर्दुष्टत्वादितिभावः॥केचित्तुनुमःपूर्वपरत्वात्त्यदा
द्यत्वेपश्चादुगिदचामितिनुमिसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घेभवानितिसिध्यतीत्याहुः॥तन्न॥नलोपापत्तेः॥भलंतानामेवोगितां
नुम्विधानाच्च॥अन्यथाद्यिनुणिनुमापत्तेः॥अपरेतुइदंजातिपक्षे॥व्यक्तिपक्षेत्वत्वसंतस्येतिस्मृतेऽस्याप्यतोनुपस्थितिसाम
र्थ्यात्सोनत्यदादीनामइत्यस्यप्राप्तिरितिशंकास्यात्॥अतोभवंतावित्यपास्तमित्याहुः॥इतिइदंताः॥इदंतेभ्यइते।वातप्रपूर्वा
न्माधातोःक्विपोनभिधानमित्यर्थः॥वातप्रमीशब्दादाचारक्विबंतात्कर्त्तरिक्विबित्यन्ये॥मृगाकृतिरिति॥हरिणाकृतिःयूल्या
रव्यौ॥दीर्घाज्जसिचेतिनिबेधमाशंक्याह॥वाकंदसीति॥मूलविभुजादिभ्यइति॥आतोनुपसर्गेकइत्यनेनतुन॥उपसर्गत्वात्।अ

वि०

६३

तएवयस्मिन्दशसहस्राणिपुत्रेजातेगवांददौ॥ब्राह्मणेभ्यःक्रियारव्येभ्यःसोयमुंकेनजीवतीतिसित्थं॥प्राधान्येनतद्वोधकत्वनि
वेशेइति॥नन्वेवंकुमारीवर्षाभूशब्देनदीसंज्ञादुर्बा॥विशेषणतयानित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वादितिचेत्सत्यं॥अवयवस्त्रीवि
षयत्वात्सित्थमितिवार्तिकस्ययथोद्देशपक्षाभिप्रायेणप्रवृत्तेः॥तथाचावयवस्त्रीविषयत्वात्सित्थमितिभाष्यमुपादायकेयटे
नोक्तं॥अंतरंगत्वात्पूर्वरूपमेवरूपारव्यत्वात्प्रवृत्तानदीसंज्ञापश्चादुपजायमानेलिंगांतरयोगेननिवर्त्ततइति॥आकरस्येत्या
रभ्यकेषांचिन्मतं॥कार्यकालत्वाभावादित्युत्तरंअवयवस्त्रीविषयत्वात्सित्थमित्येतद्यथोद्देशपक्षाभिप्रायकमेवेतिशेषः॥कथ
मिति॥योर्वापर्याद्यभावादितिशेषः॥भाष्येस्पष्टमिति॥वस्तुतो नैवंभाष्यकृतोक्तं॥किंत्वंबार्थानांह्रस्वः॥नदीह्रस्वयोर्न्यासेजसि
चेतिनद्याअपिगुणःप्राप्नोतीत्याशंकेयंतर्हिज्ञेयविभागःकरिष्यतेततोह्रस्वांबार्थनद्योरितिवर्त्तते॥अनयोर्ह्रस्वस्यह्रस्वोभव
ति॥किमर्थमिदंगुणोभविष्यतितद्वाधनार्थततोगुणश्चगुणोभवतिह्रस्वस्येति॥अथवाह्रस्वस्यगुणइत्यन्नांबार्थनद्योर्ह्रस्वइत्येत
दनुवर्त्ततइत्युक्तं॥वक्तुमशक्यइति॥अंबार्थनद्योर्गुणइतिन्यासेनेत्यर्थः॥गुणःस्यादेवेति॥अनित्यस्यलेलक्ष्येकचक्षुष्कता
याआवश्यकत्वेननलुमतांगस्येत्यस्याप्रवृत्तौबीजाभावान्नदीसाहचर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवांबार्थस्यग्रहणादनःशब्देगुणप्राप्तेरभा

वाच्चेतिमौनिश्रीकृष्णभट्टाः॥अयं ह्रस्वइति॥विधानसामर्थ्यलभ्योभाष्योक्तयोगविभागलभ्योवाह्रस्वइत्यर्थः॥वृत्तिवारणायेति
नचांतरंगायांवृत्त्यौबहिरंगस्योत्वस्यासिद्धत्वं॥नाजानंतर्यइतिनिषेधात्॥पररूपंबाधकमिति॥नचाद्विधानसामर्थ्यं॥डेन
मिनुड्बाधनार्थचरितार्थत्वात्॥यत्वेवंसतिह्रस्वनद्यापोनुडित्यस्यानंतरंडेर्नैत्येवब्रूयादितिमौनिश्रीकृष्णभट्टाः॥तन्न॥षट्त्रि
चतुर्भ्यश्चेत्युत्तरसूत्रेषुनेत्यस्यानुवृत्तिप्रसंगात्॥ननुह्रस्वनद्यापइतिसूत्रेआडेरितिपाठ्यं॥अथवाडेःरामूउकारानुबंधवि
शिष्टःकार्यः॥तथाचैवंलघुन्यासेनसिद्धेऽद्विधानंपररूपबाधनार्थमितिचेन्न॥सखिशब्दात्डःस्यटिपररूपेपितस्यपूर्वस्मा
द्विधौस्थानिवत्त्वेनरव्यत्यादित्युत्वाप्रवृत्त्यर्थमद्विधानंस्यादित्याशयात्॥अतएवेति॥अनवकाशत्वेनबाधेपवादप्रवृत्त्युत्तरमु
त्सर्गप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः॥किंतर्ह्यनवकाशत्वादिति॥अलोऽन्त्यपरिभाषेकवाक्यतयागणेरन्त्यस्यअस्येत्वमित्यर्थेऽनवकाशत्वमि
तिभावः॥वस्तुतस्त्वेवमर्थाश्रयणेनानवकाशत्वोपपादनेऽभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावोनेतिपरिभाषाश्रयणेपिहलादिःशे
षोनस्यात्॥इत्वस्योक्तरीत्यानिर्विषयत्वापत्तेः॥तस्माद्युगपद्वयोरसंभवेऽनवकाशत्वंयथाऽडामोरामःडिद्वचनापहारकत्वेना
गमिनएवासत्त्वेनयुगपत्तयोःप्रवृत्त्यसंभवात्॥नुक्दीर्घयोस्तुयुगपत्प्रवृत्त्यसंभवः॥दीर्घेणसर्वस्यागमिनोनापहारात्॥इत्व

वि०
६४

हलादिः शेषयोरपि न युगपत्संभवः ॥ एकस्य स्थानिन आदेशद्वया संभवात् ॥ प्रक्रिया वासनावतां ईत्वं हि रूपांतरप्राप्तिः ॥ लोपः स
र्वथानिवृत्तिरिति ॥ तथा च लोकेऽपि ब्राह्मणाभोज्यंतां माठरकौंडिन्योऽपरिवेष्टिमिति भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसंभवेन स्वप्रवृ
त्तिसमये भोजनबाधेऽपि परिवेषणानंतरं माठरकौंडिन्ययोर्भोजनं दृश्यते ॥ हयवरट्सूत्रे च भाष्ये नेदां नीतौ भुजाते इति काल
विशेषप्रदर्शनं चकृतं ॥ ऋरिति सूत्रे च भाष्ये उठष्टित्वे उडुत्तरं वलोप उक्तः ॥ ॥ ऊठ्वलोपयोर्युगपदसंभवादिति दिक् ॥ न नू
डुचगमादीनामिति वार्तिकनिष्पन्नभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमत आह ॥ भ्रूशब्दस्येति ॥ सुभ्रुवाविति सिद्ध
मिति ॥ तथा च प्रयुज्यते ॥ गूढसूचितरहस्यविभेदः सुभ्रुवापरिवृत्ते परिहास इति ॥ एवमिव णो वर्णात्तथात्वं तस्यांगस्येत्यर्थात्सु
श्रियावित्यादावियडुसिद्धिः ॥ न भवतीत्युक्त्या क्रियान्वयेन प्रसज्य प्रतिषेधशंकां निराकरोति ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्न
इति ॥ उदियादिति ॥ उत्पूर्वादीडुगतावित्यस्मात्क्रिपिरूपं ॥ इत्यर्थे न सिद्धेरिति ॥ वस्तुतस्तु संयोगाभिन्नात्संयोगैकदेशात्तद्वृत्ति
तसमुदायाद्वापरस्य संयोगपूर्वकस्यापियणापत्तेः ॥ धात्ववयवसंयोगात्परस्य नेत्यर्थे तूदियादित्यादौ दोषः ॥ पर्थुदासाभावेनो
क्तार्थात्लाभादिति पूर्वग्रहणमावश्यकं किमिति ॥ पूर्वसूत्रात् ऋरित्यनुवृत्त्या सिद्धमित्याशयः ॥ निषेधादिति ॥ ननु खरकुट्टे ब्राह्म

ण्येइत्यादौ शाकलं प्राप्नोतीति चेन्न ॥ उत्तरपदत्वेति वार्तिकारंभे तत्प्राप्तावपि प्रत्याख्यानपक्षे तदप्रवृत्तेः ॥ प्रतिपदोक्तत्वादिति । त
 था च दुर्धियावित्यत्र बहुव्रीहो यण्नेति तदा शयः ॥ विशिष्टरूपोपादानविषयइति दिक्समासइति वत्कतिसमासइति विशिष्ट
 कपोपादाने इत्यर्थः ॥ इति विग्रहाभिप्रायेणेति ॥ प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे तु नित्यस्त्रीत्वाभावः ॥ सत्त्वभूतार्थकेति ॥ शुत्थधा
 त्वर्थविशेषणत्वे तु कर्मकारकत्वमस्त्येवेति भावः ॥ सूत्रारंभेपीति ॥ भयहेतुरिति हेतुपदस्वारस्यात् ॥ तथा च सत्त्वारंभेपि ष
 ष्ठीसमाससंभवान्नोक्तस्य लेयणिति भावः ॥ अभ्युच्चयेति ॥ पूर्वपरिहारेऽरुच्यभावादिति भावः ॥ अनयोरेव निषेधइति तथा
 च सुधुपास्ये निषेधप्रवृत्तिर्नेति भावः प्रकारंतरमाह ॥ सुपीतिवेति ॥ यलोपे सखइति ॥ यावत्पर्यंतं लोपो व्योरित्यस्य प्रवृत्ति
 संभावना तावत्पर्यंतं वेरपृक्तेति लोपो न प्रवर्तते ॥ ननु नः क्यइति निषेधः दंत्यांतविषयको नुनासिकांत्यविषयो वा स्यादित्याशं
 क्यसति बाधकइति न्यायाल्लस्यानुरोधाच्च सामान्यापेक्षइत्याह ॥ नः क्यइति ॥ परपदस्याज्जंदेशस्येवेति ॥ अपिपचन्निति पंचमी
 समासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्यादिति भावः ॥ अनित्यत्वादिति ॥ अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव निर्वहणाजानतर्क
 परिभाषानाश्रयितव्येति मते नेदं ॥ नन्वल्लोपस्य स्यानिवत्वाद्यणिप्राप्ते कौलुप्तं न स्यानिवदित्यसंगतं ॥ लोपस्य लोपकर्मत्वाभावा

वि०
८५

दित्यत आह ॥ भावे क्त इति ॥ अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्क्वचित्सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तो भवति यत्र प्रयोगस्य न गत्यंतरमिति भावः ॥
ननु नैवं विज्ञायते कौलुप्तं न स्यानि वत्कथं तर्हि कौविधिं प्रति न स्यानि वदिति न पदांतस्त्वनस्य भाष्यात्कौलुप्तं न स्यानि वदि
ति नास्त्येवेत्याशंक्याह ॥ अस्याप्यर्थस्येति ॥ तथा चोक्तभाष्यं सर्वत्र नैवं विज्ञायते कौलुप्तं न स्यानि वदिति सर्वत्र कौविधिं प्रति न
स्यानि वदिति विज्ञायते इत्यर्थकमिति भावः ॥ पदकार्यविषय एवेति ॥ एवं चाभिव्यक्तपदार्था य इति न्यायमूलकं प्रसिद्धे इ
ति सर्वनामप्रकरणस्त्वग्रंथविरुद्धं तस्मात्तन्प्रायप्रवृत्ता वपि विशेषणतया भिव्यक्तपदार्थकत्वमादायानङ्गबोध्यः ॥ कि
बंतस्य धातुत्वमिव ॥ इति ईदंताः ॥ प्राधान्याच्चेति ॥ सर्वेषां कार्याणां रूपनिष्पत्त्यर्थात्वादिति भावः ॥ ननुरूपातिदेशस्वरादे
शो न स्यात्त्वर्णसंस्थानविशेषस्यैव रूपत्वेन स्वरस्य रूपत्वात् ॥ अतएव विभिन्नस्वरकयोर्विभिन्नार्थयोर्हरिणीशब्दयोः स
रूपाणामित्येकशेषः इत्याशंक्याह ॥ तच्चेत्यादि ॥ अथ तदाकर्षाभावादिति ॥ यद्यपि स्त्वनषष्ठ्यभावेन स्त्वनंतरतमपरिभाषा
नोपतिष्ठते तथापि रूपातिदेशस्य फलतः स्त्वन्यादेशभावपर्यवसायित्वेनोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिमभिप्रेत्येदम् ॥ संज्ञाशब्दाना
मिति ॥ इदमुणादिव्युत्पन्नानामित्यनेन पाक्षिकं ॥ यथान्यास इति ॥ ण्वुल्तृचोऽप्लुन्तृच् इति यथान्यासे इत्यर्थः ॥ नियमफलं

चिंत्यमिति॥मातरौपितरावित्यादौनिरनुबंधकत्वेनतृन्तुजंतत्वाभावादेवदीर्घापत्तेरितिभावः॥विशिष्टाभावस्येति॥भ्यामितृ
तीयादिपरत्वेपिशस्यजादिविभक्तिपरत्वेपिक्वचिद्विशेषणाभावेनक्वचिद्विशेष्यभावेनाचादित्वविशिष्टतृतीयादिविभक्तिपर
त्वाभावस्य॥एतेनेति॥उक्तनियमस्यैवनिर्दुष्टत्वेनेत्यर्थः॥तथाचतृज्वत्क्रोष्टुरित्यस्यतृज्वत्सर्वनामपरत्वएवेतिनियमपरत्वे
सर्वनामस्त्वानेतुन्नंतस्यापिप्रयोगापत्तिः॥आवृत्यादिविधनियमपरत्वेपिक्रोष्टुपुन्रइत्यादौतृजंतस्यप्रयोगापत्तिः॥तृजंतं
सर्वनामस्त्वानएवेतिनियमेविभक्त्यंतरएवतृजंतप्रयोगवारणात्॥तत्रलक्षणवशेनेत्वप्रवृत्तावपिकिरइत्यस्यानुकरणत्वा
भावात्॥धातोःकार्यमुच्यमानमितिपरिभाषातुकिरश्चपंचभ्यइतिनिर्देशादनित्या॥इतएवनिर्देशादिति॥अनुकार्यानुकरण
योरभेदविवक्षात्वप्रामाणिकीतिभावः॥नवल्लोपइति॥लोपःशाकल्पेत्यनेन॥लोपोव्योरितिलोपस्तुक्कांदसःपरनिमित्तकत्वेन
बहिरंगश्च॥यद्यपिलोपःशाकेतिलोपस्यपाक्षिकत्वेनापिपरिहरःसुलभस्तथापिपक्षेपिलोपाकरणयोपपत्तितनमित्यदोषः।इ
त्तदंताः॥उक्तोत्तरत्वादिति॥इदमयुक्तं॥विवृतत्वसाम्येनकदाचिद्विवृतस्यलकारसाम्येनकदाचिदीषत्स्येत्याद्युक्तीत्येत
द्दोषद्वयावारणात्॥नचधातूणामित्यत्ररेफ्द्वयाघटितत्वविवृतरूपधर्मद्वयसाम्येनविवृतएवदीर्घोभविष्यतीतिवाच्यम्॥त

वि०
६६

शासतिहोतृलृकारइत्यत्रापिलकारद्वयाघटितत्वविवतरूपधर्मद्वयसाम्येनविवृतस्यैवापत्तावीषत्सृष्टस्यपक्षेप्यनापत्तेः॥व
स्तुतस्तुगमृनित्यत्रेषत्सृष्टस्यशंकेवनिर्दला॥तस्यपूर्वसवर्णत्वाभावात्॥गमृणामित्यत्रतुपक्षेईषत्सृष्टलृकारद्वयतएव
दृढंमानंविंत्यमिति॥ईदृशानामभिधानेदृढंमानंतुइकोयणित्यस्यलाकृतिरित्युदाहरणोपन्यासपरमग्निपुराणंबोध्यं॥एतेन
लाकृतिरित्यस्यानभिधानमिति विवरणग्रंथः प्रत्युक्तः॥ ॥ इत्यजंताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥ होढः उस्त्विति॥ प्रतिपत्तिलाघवा
येतिशेषः॥ धुडित्याद्यसित्थेरिति॥ भ्रूषंतत्वाभावेनभष्भावानापत्तेरितिभावः॥आदिपदेनलीढइत्यादिग्राह्यं॥दादेर्धातोः॥ढत्व
स्यापिविधानार्थमिति॥वाग्रहणंसमुच्चयार्थमितिभावः॥उक्ताशयमोपदेशिकदादित्ववतिलक्षणेत्पुक्ताशयं॥अन्यत्रविस्तरइ
ति॥अन्येतुपूर्वत्रनिषेध्यसमर्पकेदादेरित्यस्योपदेशिकदादित्ववतिलक्षणायांधातोरित्युत्तरसूत्रेदादेरित्यनुरक्तिर्वैयर्थ्यं
अपवादपक्षेपीत्याद्यपिन॥ओपदेशिकदादित्ववतोधातुत्वाव्यभिचारेणधातोरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः॥तस्माद्दादेरित्यस्योपदेशि
कदादित्ववतिलक्षणायांमानाभावात्॥धातोरित्युत्तरसूत्रेदादेरित्यनुरक्तिस्त्वधोगित्यत्रपूर्वसूत्रप्राप्तढत्वनिवृत्त्यर्थः॥तथा
हिधातोर्घइत्येतन्मात्रेणधुगित्यादिसित्थोधातोरित्यनुरक्तिर्वैयधिकरण्येनान्वयेनादादावपिअधोगित्यादौघत्वार्था॥तत्सा

भर्षेनचाधोगित्यत्रनपूर्वेणदत्त्वं॥धातेरितितुदारुलिङ्शब्देनत्वाभावात्॥दामलिहमात्मनइकृतिदामलिह्यतिततःक्लिप्
 दामलिगित्येवद्यत्वप्रवृत्तेरेवेत्याहुः॥इत्यादिनित्ययति॥आदिप्रदेनदुःखमित्यादिपरिग्रहः॥तत्रहिद्यत्वेभषस्ताणोरि
 तिधत्वसिद्धिः॥नन्वोपदेशिकप्रायोगिकयोरितिपरिभाषयेवोपदेशिकदादित्ववतोग्रहणेसिद्धेदादिग्रहणव्यर्थमतआह
 ओपदेशिकेति॥धातेरिति सूत्रेदादेरित्यनुवृत्तिर्व्यर्था॥प्रयोगेनास्तीति कृत्वेति॥ओपदेशिकप्रायोगिकयोरोपदेशिकस्य
 ग्रहणमितिपरिभाषासत्वेतुलौकिकप्रयोगेसानुबंधकानांप्रयोगेनास्तीतिओपदेशिकप्रयोगग्रहणमितिभाष्यासंगतिः॥उ
 क्तपरिभाषयौपदेशिकप्रयोगस्यमुख्यत्वबोधनादितिभावः॥ननृक्तपरिभाषयौपदेशिकदादित्ववतोग्रहणेपिनोक्तभाष्य
 विरोधः॥सानुबंधकग्रहणेष्वित्युक्त्योक्तभाष्यस्यसानुबंधकविषयत्वात्इत्याशङ्कोक्तभाष्यंसर्वविषयकंनसानुबंधकग्रहण
 विषयं॥न्यायस्यसर्वत्रतौल्यादित्याह॥अनुबंधप्रस्तावादित्यादिना॥वक्तुंयुक्तमिति॥दशस्थानेआंतरतम्येनभषमेवप्रवृ
 त्त्यर्थाज्झकारस्यनिवृत्तेरितिभावः॥वस्तुतस्तुमंदोज्झमाचष्टेऽधोगित्यादौकुत्वप्रवृत्त्याप्रयोगेज्झतासंभवेपिजमङ्गान
 मितिसूत्रस्यभाष्योक्तदिशंप्रातिपदिकसंख्यासाम्यमादायपरत्वादंतरतमपरिभाषाबाधित्वायथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तौगर्थ

कि०

६७

बित्यादौ भकारापत्तेः॥ अतएव भष्भषतस्येति नोक्तं॥ स्थान्यादेशनिमित्तानां यथासंख्यविज्ञाने भांतस्यो बशतस्य भइत्यादि
सूत्रार्थपर्यवसाने गर्हभमित्यादौ भष्भावानापत्तेरिति दिक्॥ मूले भलीति निवृत्तमिति॥ नच बुबुधिध्वे इत्यत्र भष्भावनिवृ
त्तये ध्वमो भलीति विशेषणमावश्यकमिति वाच्यं॥ इटो ध्वमोऽनवयवत्वेऽपि भष्भावनिमित्तध्वशब्दान्न वयवत्वेनैकाच्
ध्वशब्दयोरित्याव्यवधानेनादोषात्॥ तद्वाडिति॥ इदमयुक्तं॥ भष्भावे प्रवृत्तेऽपि भलांजशोतइति जश्त्वेन पुनर्दकारप्रवृ
त्तेः॥ बशः किमिति॥ भलांजशोतइति सूत्रस्य भलग्रहणमत्रैव कृत्वा जस्यैव भष्विधेयइति भावः॥ कारकं प्रतीति॥ भा
वेऽपि न साध्यत्वमात्रेण भानंधात्वर्थस्येति तत्रापि धातुत्वं न सुलभमिति भावः॥ प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति॥ भ्रौण
हृत्येतत्त्वनिपातनेन साजात्यात्प्रत्ययनिमित्तककार्येण वास्याः प्रवृत्तिरिति भावः॥ केचित्तु धातुसंशब्देन विहितप्रत्ययः
क्विबेव तमाश्रित्यैव धुगित्यत्र घत्वादिप्रत्ययनिमित्तककार्येण वास्याः प्रवृत्तिरिति तु न॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याऽचिविभाषा
इत्यादौ तदप्रवृत्त्यापत्तेरित्याहुः॥ इक्षयणः॥ भाष्यविरोधादिति॥ ननु वकारस्य लृकारोऽप्यंतरतमइति तद्वारणाय यथासंख्य
संबंधआवश्यकइति चेन्न॥ लकाराऽद्यटितत्वेनांतर्यादुकारस्यैव प्रवृत्तेः॥ अत्र पक्षइति॥ वर्णसंज्ञापक्षइत्यर्थः॥ वचनप्रामाण्या

इ विष्पतीति॥ अन्येतुवर्णसंज्ञापक्षेनतद्भावितपक्षाश्रयणं॥ सूत्रशट्कन्यायेनाप्यपरिहृत्यस्यान्योन्याश्रयस्यापत्तेः॥ अदुहि
 तरामित्यत्रतुयथासंख्यविज्ञानान्नदोषः॥ लृकारोपदेशः किमर्थः॥ लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थइति
 लृक्सूत्रस्थंभाष्यंतुयथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तेरप्युपलक्षणं॥ एवंचवकारस्थानेलृकारवारणायोक्तंकुसृष्ट्याश्रयणमपिन॥ के
 चित्तुसंप्रसारणस्येतिदीर्घारंभसामर्थ्येनसंप्रसारणप्रत्ययनिमित्तकांगवयवस्यैवहलः परस्यसंप्रसारणांतांगस्यैवहलइति
 दीर्घविधानेनादुहितरामित्यत्रनदीर्घः॥ संप्रसारणनिमित्तप्रत्ययेवाप्रसिद्धेः॥ उक्तार्थाश्रयणफलंतुनिरुतमित्यादौदीर्घाभा
 वइत्याहुस्तन्न॥ उत्तरपदनिमित्तकसंप्रसारणस्यबहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्थलइतिदीर्घाप्राप्तेः॥ परत्वेनेकोह्रस्वइतिह्रस्वबाध
 नार्थत्वाच्चदीर्घस्यद्युभ्यामित्यत्रतुदिवउदितितपरत्वसामर्थ्येनदीर्घबाधः॥ भाव्यमानोप्युकारः सवर्णानुहृत्तातीत्यस्यार्थ
 स्यापितपरत्वंज्ञापकमस्तु॥ एकस्यानेककल्पकत्वेबाधकाभावात्॥ वस्तुतोऽतउदितितपरत्वंभाव्यमानइतिपरिभाषायाज्ञा
 पकं॥ द्यूचइत्यस्याभिधानेचिकीर्षकइत्यादिवद्बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नतपरत्वसामर्थ्येनदीर्घत्वस्यवारणं॥ द्युभ्यामित्यत्र
 तूत्वदीर्घत्वयोरंतरंगपदत्वद्वाराभ्यानिमित्तकत्वेनानंतरंगबहिरंगभावः॥ अक्षद्वयरूपइत्यत्रापिनपूर्वरूपं॥ ऊठिपूर्वरूपा

वि०

६८

त्परत्वादंतरंगत्वाच्चतस्यहलइतिदीर्घः। लुविधित्वेनस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वाभावात्॥ यद्वाच्छ्रोःशूडित्यत्रह्रस्वेविधातव्येदीर्घ
विधानंच्छ्रो रिति विहितस्योठः संप्रसारणपदेनाग्रहणज्ञापनार्थतेनाक्षद्वयरुणइत्यत्रनपूर्वरूपमितिदिगित्याहुः॥ सोर्लोपेद्यु
कामइत्यत्रसंप्रसारणस्येतिदीर्घेन॥ उत्तरपदनिमित्तकेसंप्रसारणेएवतत्प्रवृत्तेः॥ नचाक्षद्वयरुणइत्यत्रचरित्तार्थस्यसंप्रसार
णस्येतिदीर्घविधानस्यसामर्थ्येनहलइतिदीर्घस्यहृतइत्यादौप्रवृत्तिर्नस्यात्पूर्वरूपस्यसंप्रसारणत्वाभावादितिवाच्यं॥ पूर्व
रूपस्यसंप्रसारणग्रहणेनग्रहणत्वकल्पनात्॥ इतिदिगित्याहुः॥ ननुसंप्रसारणासंप्रसारणयोर्जातस्यपूर्वरूपस्यसंप्रसारणा
भावेनपूर्वरूपोत्तरंसंप्रसारणंनस्यादित्याशंक्याह॥ नसंप्रसारणइति॥ इदमयुक्तं॥ अचः परेतिस्थानिवत्त्वेनपूर्वरूपस्यसंप्रसा
रणत्वात्॥ नचैवमिति॥ पूर्वरूपोत्तरंवचनप्रामाण्यान्निषेधप्रवृत्तादपिसवर्णदीर्घोत्तरमपितत्प्रवृत्तौमानाभावइतिभावः॥ अ
न्यत्रापिष्णुलिति॥ णिजंताद्विचितुप्रश्नोहइतिरूपंदुर्लभं॥ णिचाव्ययधानेनोठोऽप्रवृत्तेः॥ तत्रोपदेशइति॥ ६९ त्वशास्त्रवैयर्थ्या
भावादित्यर्थः॥ यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकः सविधिर्बाध्यतेयस्तुविधिर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेइतिन्यायादितिभावः॥ भाष्येध्व
नितत्वमेवाह॥ एवमेवेति॥ लोपेनप्रत्ययानुत्पत्तेरस्वीकारेएवेत्यर्थः॥ अन्येतुविषयभेदेनोत्सर्गपवादभावः॥ अचिरादेशस्य

नुडपवादत्वमपिनविषयभेदात्॥ निरूपितं चेदं सविस्तरं त्रिपथगायं॥ तथा चोत्सर्गापवादभावाभावेऽनङ्गानित्यस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रासत्वेनित्यत्वात्सोर्लोपेनुमोरनापत्यातस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यत एव॥ इमं नुम्विधिसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणसंभवेऽप्यन्यार्थमारब्ध्वेऽपि प्रत्ययलक्षणसूत्रेणैव निर्वाह उचित इति भाष्याशयः॥ किंच लोपशास्त्रेणानुत्पत्तेरन्वारव्यानेषुत्सर्गापवादभावस्यावर्जनीयतयाऽमादिविषये हल्ङ्यादिसूत्रेण प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वारव्यानमसंभवी॥ किंच हेगौरीत्यादौ सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपानापत्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिः॥ अपिच णिलोपशास्त्रेणानुत्पत्तेरन्वारव्यानेनाटिटदित्यादौ सणिच्कस्य द्वित्वानापत्तिः॥ यदिच द्विर्वचने चातिनिषेधाद्वित्वेकर्त्तव्येन तदनुत्पत्तिबुद्धिः॥ द्वित्वोत्तरंतु तदनुत्पत्तिरितिकथंचिदुच्यते तर्हि अनङ्गानित्यत्राप्यमाबाधात्तत्प्रवृत्तिकालेन तदनुत्पत्तिबुद्धिः पश्चात्तु तथेति सुवचं॥ अतृणेऽडितितदुदाहरणं तु भवत्येव॥ तृणेऽढीत्यादौ चरितार्थस्ये मोहल्ङ्यादिलोपानपवादत्वात् इत्याहुः॥ तांतस्य विधानमिति॥ इदमयुक्तं॥ तपरस्तत्कालस्येतितत्कालस्य संज्ञित्वबोधनात्॥ सर्वादेशत्वापादनमिति॥ बोधकगतमनेकाल्त्वबोधे उपकरोतीत्यभिप्रेत्येदं॥ तदभावः फलमित्युक्तमिति॥ तित्त्वरितमित्यत्र तित्यदंतिद्वेधपरमित्यभिप्रेत्येदं॥ त

वि०
६६

थाचक्येयटेनोक्तं॥तिताप्रत्यापितःसंज्ञीसंज्ञाधर्मेणकथ्यतइतिअस्तितद्यपदेशआदेशस्येति॥एतेनतपरसूत्रेणाचमात्र
स्यविधेयत्वात्तत्रानेकाल्त्वतित्वयोरभावादिदमप्ययुक्तमित्यपास्तं॥उच्चारणार्थानामपीतिपाठः॥अनुनासिकपरस्यवेरि
ति॥उच्चारणार्थानांविनैवेत्संज्ञाविवृत्तावनुनासिकपरस्यवेःकुत्राप्यभावेनसूत्रस्यनिर्विषयत्वंस्यादितिभावः॥उच्चारण
ार्थानामित्संज्ञांविनानिवृत्त्यनिवृत्तिविचारःकाकदंतपरिहामनुकरोतीतिनात्रास्माभिःसूक्ष्मेक्षिकाकृता॥अतएवसुबुत्पत्ति
रिति॥इक्प्रत्ययांतत्वादेव णोगमिरित्यादीति॥आदिपदेनब्रुवोवचिरित्यादिसंग्रहः॥नोपधालोपइति॥वचिरित्यत्रसंप्रसा
रणमप्येवमेव॥उठ्ठनेति॥इदमुतस्तपरत्वंत्वितिपूर्वग्रंथेनविरुद्धं॥ज्ञापितेपिस्वस्मिन्चारितार्थसंभवात्॥उठोऽप्रवृत्तौ
व्यंजनस्यस्थानेआंतर्थात्प्रस्वस्येवप्रवृत्तेः॥दीर्घस्पबहिरंगतयेति॥उत्वदीर्घत्वयोस्तुल्यनिमित्तकत्वेनांतरंगबहिरंगभावे
नयुक्तः॥पदलाघवाभावइति॥षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिभ्यः॥षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनयोश्चतुर्ग्रहणद्वयस्यानुकरणं॥षट्कतीत्यत्रतु
चतुर्ग्रहणंकर्तव्यमेव॥कतिकग्रहणेनषडितिस्वरूपग्रहणात्॥रंतस्यषट्संज्ञायांतुपदत्रयमितिपदगौरवमितिभावः॥स
चार्थप्रधानस्येति॥प्रधानाप्रधानयोःप्रधानस्येवग्रहणमितिन्यायात्परत्वस्येवेति॥अयधितासंबंधेनशब्दनिष्ठपरत्वस्येत्य

र्थः॥तत्रसंबंधइति॥इदृशस्यलेद्वयीगतिः॥अवधित्वंपंचम्यर्थः॥अवधितानिरूपकत्वेवा॥तथाचतत्रसंबंधेअवधित्व
संबंधेतन्निरूपितसंबंधेअवधितानिरूपितसंबंधेचेत्यर्थः॥परंपरासंबंधेनेति॥स्वबोधकप्रतियोगित्वसंबंधेनेत्यर्थः॥गो
णेर्येनविभक्तिः॥प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःपरस्परासंबंधेननान्वयइत्युक्तार्थद्वयेभाष्यसाधकमाह॥अतएवगंगायामिति॥प
रंपरासंबंधेनान्वयेतुगंगापदार्थस्यप्रवाहस्यसमीपवर्तितीरनिष्ठत्वसंबंधेनाधारत्वेन्यसंभवात्॥स्वरितत्वप्रतिज्ञाप्रय
णंव्यर्थस्यात्॥एवंगोणेर्येविभक्त्युत्पत्तावपिबोध्यं॥इदंभाष्यंगंगापदस्यतीरेलक्षणामनाश्रित्योक्तं॥णत्वात्पूर्वमेवेति॥इ
दंद्वित्वविषयेऽसिंत्थनेतिपूर्वत्रासिंत्थमित्यस्यार्थमभिप्रेत्य॥गस्यैवद्वित्वेइति॥पूर्वत्रासिंत्थमित्यस्यवर्णद्वित्वेप्रवृत्त्यभावे
जश्चद्वित्वचर्त्वनामसिंत्थत्वात्कुत्वेद्वित्वचर्त्वयोरसिंत्वाज्जश्त्वेततश्चर्त्वस्यासिंत्थत्वाद्गस्यैवद्वित्वेइत्यर्थः॥गकारेभलिप
रेइति॥इदंगस्यैवद्वित्वमितिपूर्वोक्तंचस्वग्रंथविरुद्धंस्वेनपूर्वअवसानेचर्त्वस्यजश्त्वापवादत्वोक्तेः॥उत्तरीत्येवेति॥अव
सानेचर्त्वस्यासिंत्थत्वादित्युत्तरीत्येवेत्यर्थः॥इत्येवार्थइति॥द्वित्वभिन्नेपूर्वत्रकर्तव्येपरमसिंत्थमित्यर्थइतिभावः॥अन्येतुंपूर्व
त्रासिंत्थीयमद्वित्वइदंपदद्वित्वविषयेद्विर्वचनेपरसवर्णत्वंसिंत्थंवक्तव्यं॥उभौसाभ्यासस्येतिवार्तिकसूत्राभ्यांलिंगाभ्यांतेन

कि०
१००

ऊर्णुनावओजठदित्यादिसिद्धं॥अन्यथापरत्वाण्णत्वद्वयोस्तदसिद्धिः॥द्वित्वेकृतेद्वित्वाश्रयस्पर्कर्येकर्तव्येऽसिद्धत्वेनेत्य
पिनमानाभावात्।अभ्यासेजश्त्वचर्त्वेयोरेत्वतुकोरितिवार्तिकाच्च॥अतएवफलिभजिग्रहणंज्ञापकं॥अभ्यासादेशसिद्धत्वस्ये
ति॥अतएवहलितिसूत्रेभाष्येउक्तंत्वंद्रीत्यादित्वाश्रयस्पर्त्वेत्वजश्त्वासिद्धत्वाभावेनज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यम्॥सुपिभूतोहि
रुच्यतइतिपाठइतिदिगित्याहुः॥सप्तमीबहुवचनमिति॥नतुप्रत्याहारः॥प्रत्याहारांतर्गतानांसप्तमीबहुवचनभिन्नानांस्वरा
दित्वाभावात्॥एवंचेति॥सप्तमीबहुवचनस्यग्रहणेसिद्धेइत्यर्थः॥तथाचभ्यामादावप्राप्तविधिसर्गविधिर्यनेतिभावः॥षडि
त्यन्वर्थसंज्ञेति॥षडिवाचरतीतिषट्॥प्राधान्येनसंख्येयबोधकः॥टाप्निषेधानापत्तेरिति॥स्त्रियांयद्यत्प्राप्नोतितत्त्वेनेत्यर्थाश्र
यणसामर्थ्येनभूतषट्त्वमादायनिषेधप्रवृत्तेःस्वेनोक्तत्वेनवृत्तेःप्राक्स्थितषट्त्वमादायनिषेधप्रवृत्तेःसंभवात्॥चिंत्यमे
तत्॥यद्वेत्युक्तंदूषयति॥आकडारसूत्रइति॥षट्भ्यइतिसूत्रविषयइति॥तत्रहिषट्भ्योलुगित्यत्रविहितविशेषणमाश्रितं
त्वद्रीत्याप्रियपंचानामित्यत्रषट्त्वाभावादेव लुगप्रवृत्तौतदाश्रयणेवैयर्थ्यं॥इत्युक्तमिति॥ ५० ॥ प्रधानाप्रधानन्यायेनोप
सर्जनेषट्त्ववारणमशक्यं॥प्रियपंचानामित्यत्रपंचन्शब्दस्यप्राधान्येनसंख्येयबोधकत्वात्॥अन्यथान्निचतुरोरित्यादावर्थ

वत्परिभाषया प्रधानन्यायेन च प्राधान्येन त्रित्वादिविशिष्टबोधकग्रहणे प्रियतिसेत्यादौ तिस्रादेशाद्यनापत्तिरित्युक्तमित्यनेन
 ध्वनयति ॥ अनभिधानमेवोचितमिति ॥ सुध्रुपास्येत्यादिप्रयोगानुरोधेन ॥ नपदांताः परेणः संतीति भाष्यस्य कार्यभाज इति पूर
 णावश्यकत्वेकमल्लृप्तवित्यादिरणोप्रगृह्यत्वस्येति कार्यभागत्वमस्त्येवेति भावः ॥ यांतास्तुन संतीति ॥ एचो यवायाव इति
 सौत्रो निर्देश इति भावः ॥ अथादेश इत्याद्यभियुक्तप्रयोगाच्चिंत्यमेतदितिकेचित् ॥ अंगानपेक्षत्वेनेति ॥ संज्ञाकृतबहिरंगत्व
 स्यानाश्रयणाच्चिंत्यमेतदितिकेचित् ॥ अंतरंगत्वात्थित्वेऽकजिति ॥ अज्ञाताद्यर्थपेक्षत्वेनाकचो बहिरंगत्वमिति कैयटोक्तरी
 त्येदं ॥ भाष्येतु परत्वात्थित्वमित्युक्तं ॥ ननु यद्यकचः परत्वाद्द्वित्वं तर्हि कादेशेऽपि परत्वात्ततः प्राप्नोति ॥ यद्यंतरंगत्वाद्द्वित्वं कादेशे
 ष्यंतरंगत्वात्ततः प्राप्नोतीति चेन्न ॥ अकचविधौ तिङ्श्वेत्युत्त्पासमनिमित्तकयोरकचध्धिभावयोः परत्वात्थित्वेऽकचध्धका
 लतनेष्विति ज्ञापकेन सुबुत्पत्यनंतरमकजुत्पत्तावप्यकचः प्रातिपदिकमात्रनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादकचिततः कादेशः ॥
 अतएव भ्यामादौ किमष्टेरेव प्रागकचूनतुसुबंतस्पटेः तदेतत्परत्वात्थित्वेऽकजितिहुभल्भ्यो हेरिति सूत्रस्य भाष्येण कादेशः
 खल्वपि अवश्यं साकचकार्यो वक्तव्य इति त्यदादीनामिति सूत्रस्य भाष्येण च सूचितं भवति ॥ ननु संनिवृष्टसावितिकुतो

वि० वानानुवर्ततइत्याशंक्याह॥साविदमइति॥इदमुपलक्षणं॥यःसावित्युत्तरसूत्रेसुग्रणाच्चेत्यपिबोध्यं॥अदंतत्वाभावादिति॥त
१०१ स्पचेत्यनाश्रित्येदं विशिष्टशक्ततयेति॥सत्यन्यस्मिन्यूर्वोनास्ति तत्रादिशब्दस्यसत्यन्यस्मिन्यस्मात्परोनास्ति तत्रात्पशब्द
स्यशक्त्येत्यर्थः॥असहायेइति॥असहायत्वंचात्रमुख्यव्यपदेशनिमित्तरहितत्वं॥तच्चोपगवआभ्यामित्यनयोरस्ति॥सत्य
न्यस्मिन्निति विशेषणस्याभावात्॥तथाचयन्निरूपितमादित्वमंत्यत्वमवयवत्वंवास्वस्यानेयंतदवयवस्वेतरद्वितीयास
मभिव्याहृतमसहायत्वं॥सभासन्नयनेदरिद्राधेतौचाकारइत्यनयोर्नासहायत्वं॥तत्समुदायाघटकस्वेतरवर्णसत्त्वात्॥ह
रीइत्यादौद्विवचननिरूपितमंतत्वंईकारस्यानेयंतदवयवस्वेतरोनकोपीतिअसहाय त्वंसुस्त्वं॥एवंव्यतिसेइत्यादावपि॥ह
रिष्वित्यादौसोर्नपदत्वं॥यस्माद्विहितस्तदाद्यवयवकत्वस्यतत्तत्सत्त्वगर्भस्यव्यपदेशिवद्वावालभ्यत्वादेवंप्रचिकीर्ष्यगतइ
त्यादौनायादेशः॥अवयवत्वतद्व्याप्यधर्माणांव्यपदेशिवद्वावालभ्यत्वेपिलघुपूर्वत्वस्यतदलभ्यत्वात्॥अतएवदधीत्यादौ
नयण्॥अच्यरकत्वस्यव्यपदेशिवद्वावालभ्यत्वात्॥केचित्तुमुख्यव्यपदेशभागघटकत्वमसहायत्वमित्याहुः॥अकोकोरिति
अनाप्यकोनेदमदसोरकोरित्यनयोरित्यर्थः॥नन्वशोऽनुदात्तत्वविधानेव्यर्थं॥आभ्यामित्यादावूडिदंपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वेन

शेषनिघातेनाशोऽनुदात्तत्वसिद्धेरित्याशंक्याह॥अनुदात्तत्विति॥शित्वादिति॥अश्वविधानसामर्थ्याच्चनिर्दिश्यमानपरि
भाषाऽकचोव्यावर्तनायनप्रवर्तइतिभावः॥ननुतदादेरित्यस्यविशेष्यतयातदंतविधावनाभ्यामित्यादौसनुट्कस्यादेशाप
त्तेर्निर्दिश्यमानपरिभाषायाअप्रवृत्तेरितिचेन्न॥अकचव्यावृत्तिफलिकायाएवतस्याअप्रवृत्तिकल्पनात्॥नुट्कव्यावर्तिका
साप्रवर्ततएव॥ननुसंज्ञोपसर्जनयोस्त्यदाद्यत्वाप्रवृत्तावश्वचनंसार्थकमिति नतत्सामर्थ्यं॥तथाचसाकचकेनिर्दिश्यमा
नपरिभाषयाऽदेशोनस्यादित्याशंक्याह॥संज्ञोपसर्जनयोरिति॥अन्यार्थापत्तेरिति॥आभ्यामित्यादौदीर्घादिबाधनार्थत्वाप
त्तेरित्यर्थः॥नकारलोपइत्यर्थइति॥इदानीतनमूलपुस्तकेषुनलोपइत्येवपाठः॥पर्युदासइति॥प्रसज्यप्रतिषेधेतुपूर्वजात
प्रातिपदिकत्वस्यापिनिवृत्त्यापत्तिरितिभावः॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अतएवेति॥सप्तम्यंताद्राजनृशब्दात्कचोऽनभिधा
नादेवेत्यर्थः॥नलोपःसुप्॥नियमशास्त्राणांविधिमुखेनैवप्रवृत्तिर्ननिषेधमुखेनेत्याह॥अन्यनिवृत्तिफलकेति॥पशुपशाया
मिति॥सृशेर्यडंतादप्रत्ययेसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्पृषोदरादित्वाद्वासाधुःगम्यतइत्युक्तमिति॥तेनप्रतिषेधस्याशब्दं
त्वमुक्तंभवति॥कृन्मे जंतइतिसूत्रस्येद्विधिराकारलोपस्येतिभाष्यंभोभगोइतिसूत्रस्यंकिंपुनःकारणंसुकारपरस्वोदा

वि०
१०२

ह्रियतइति भाष्यं चात्रार्थे गमकं बोध्यं ॥ प्रतिषेधस्य शाब्दत्वे स्वार्थहानि परार्थकल्पनयोरापत्तिश्च दोषो बोध्यः ॥ न च मूलकेनो
पदंशमित्यत्र कृतत्वं तत्त्वप्रयुक्तप्राप्तस्य समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधो न स्यादिति वाच्यं ॥ गम्यप्रतिषेधस्यैव परत्वेन बा
धकत्वसंभवात् ॥ यत्तु एचइ गिति सूत्रस्य भाष्यं नानेके निवर्त्यते पितु अनिको निवर्त्यते ॥ तच्च वार्तिकमुभयप्राप्तौ कर्मणी
ति प्रतिषेधेकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधइति तदुभयं गम्यमानं प्रतिषेधपरं ॥ नानेके को निवर्त्यते इत्यस्य नानेके कोऽपूर्वाविधीयंत इ
त्यर्थः ॥ अप्राप्तसिद्धत्वेति ॥ परत्र षत्वे पूर्वस्य नलोपस्यासिद्धत्वाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ वैरूप्येति ॥ स्वरविध्यादौ नियमार्थत्वं सुप्
विधौ तु विध्यर्थत्वमिति वैरूप्येत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु क्रादिसूत्रवक्तृत्वात् तद्वत्तिसूत्रद्वयचनियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्र
वृत्त्या शाब्दबोधेन वैरूप्यं ॥ तस्य पूर्वपदत्वे इति ॥ एतत्फलं तु द्युलिहावित्यत्र द्वंद्वे धीति पूर्वनिपातः ॥ कृतीति किमिति ॥ कृति
परतो विधौ नलोपो सिद्धइत्येव सिद्धेतुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं ॥ अस्मादेवेति ॥ एतत्प्रयोजनं चिंत्यं ॥ बाह ऊरु सूत्रस्यो रूग्रह
णस्य बहिरंगपरिभाषायां ज्ञापकत्वस्य भाष्योक्तस्यासंगतिश्चाकृतितुगेवनेति ॥ अयं सूत्रतात्पर्यविषयो नियमो न तु शब्दम
यीद्यालभ्य इति बोध्यं ॥ स्पष्टार्थमिति ॥ अंतग्रहणाभावे वमइत्यस्य षष्ठीत्वसंभावनायां वकारमकारसंबन्धीयः संयोगइत्यर्थः

स्यात्ततश्च जंभासुहरिततृणसोमेभ्य इति कृतसमासः॥ तस्य सुजंभादेः शसादौ निषेधापत्तिरिति केचित्॥ वमादिति न्यासे तु दो-
 षश्चित्यः॥ श्रीकृष्णभट्टास्तु येन विधिस्तदंतस्येत्यस्यानित्यत्वज्ञापकमंतग्रहणमिति समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति सिद्ध-
 मित्याहुः॥ वृत्रहणी इत्याद्यनेकोदाहरणेऽप्यसन्नैवेचिन्नार्थम्॥ नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेरित्याशंक्याह॥ एत-
 त्फलभूते इति॥ ननु वृत्रहयतीत्यत्रावधान एव स्यान्न ह्यभ्यां अवधाने धातक इत्यादावित्याशंक्याह॥ इदमिति॥ प्रघना-
 धन इत्यत्रेति॥ केचित्त्वभ्यासस्य निरर्थकत्वान्नात्रणत्वं॥ मूर्त्तौ घन इति निपात उपसर्गयोगे प्रघन इत्यत्र वार्तिकमतेऽपि प्रा-
 णत्ववारणाय॥ गारैकदेशे प्रघण इति कृतं त्वनिर्देशस्योपसर्गात्परस्य घनो न स्यणत्वं नेत्यर्थज्ञापकत्वाश्रयणाच्चेत्याहुः
 हादेशोऽपि ति॥ अर्थतः कवर्गविशेषणं तत्फलं तुकरणे यो विदुष्वित्यनेन हंतेरप्रत्यये घनादेशो च द्रुघण इत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञे-
 तिणत्वसिद्धिः॥ हस्यानिककवर्गाभावात्॥ ननु वृत्रघ्न इत्यादौ नणत्वं॥ नकारमुपजीवजातस्य कुत्वस्य तद्धिघातकणत्वमि-
 मित्तत्वादिति चेन्न॥ त्रेपादिके कार्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ अत्र चेदं वार्तिकं भाष्यं च मानं॥ तेन जग्धमित्यादौ घत्वा-
 दिसिद्धिरित्यत्र विस्तरः॥ मूलेऽनिनस्मिन्निति॥ अल्लोपोनः॥ अनउदाहरणं॥ राज्ञः दध्नः अस्त्रा॥ इनउदाहरणमिह न॥ दंडी वा

वि०
१०३

मी॥ असउदाहरणं अत्वसंतस्य चाधाते॥ सुपयाः सुस्रोताः॥ मनउदाहरणं॥ मनः सुशर्मा सुप्रथिमा॥ अत्र च ज्ञापकमत्वसंत
स्येति सूत्रेऽधातेरिति पर्युदासः॥ न संयोगादिति निषेधश्च॥ असतेर्विचियज्वनो ब्राह्मणश्च णिजंता द्विचितस्मिन्नुपपदेऽनि
तेर्विचिनिषेधौ सपूलावितिकेचित्॥ अलेवानर्थके नेति॥ अत्र च ज्ञापकं॥ नेदमदसोरिति सूत्रेऽदसो ग्रहणं॥ इति युवोरना
कावित्यत्रेति॥ इति शब्देनातिप्रसंगाभावरूपसाध्यां शमात्रं विवक्षितं॥ भाष्येन पुंसकस्य भलच इति सूत्रे योगविभागेने
क्तार्थज्ञापनात्॥ तत्रैवेति॥ असित्थत्वाभावकल्पने एव॥ असाधुत्वं लभ्यत इति॥ अविशेषेण प्रवृत्तवार्तिकस्य कनिप्र
त्ययांतविषयकत्वस्यापि कल्पनात्॥ मतुपवन्योर्विधानादित्युक्त्यनुरोधेन वनिबंतविषयकत्वे तु कन्यंतार्थतदाव
श्यकत्वेन मघो नश्च नशिष्यमित्यसंगतं स्यादिति भावः॥ ननु कनिन्प्रत्ययस्य लोकवेदसाधारण्येन विधानादुक्तवार्तिक
स्य कन्यंतविषयकमसंभवीत्याशंक्याह॥ तथा चेति॥ ननु निपातितांतोदात्तमादाय मघो न इत्यस्य सिद्धावपि वनिबंतमा
दाय यस्येति चेति लोपः स्यादित्याशंक्याह॥ कंदसीति॥ नाल्लोपेति॥ अल्लोपो दृष्टांतार्थः॥ अनंतत्वाभावादिति॥ ननु वस्तुसा
दाविवस्थानिवद्भावेनानंतत्वं सुलभं॥ आनुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणात्॥ स्थानिनिमघवनशब्देऽनंतत्वसत्त्वात्॥

नचान्ततत्त्वविशेषणवैयर्थ्यं॥ युवतीः पश्येत्यादौ संप्रसारणनिवृत्त्यर्थत्वात्॥ न चान्नविभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति नि
षेधः शक्यः॥ तदननुसंधानेनैव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न॥ ३८॥ अनइत्युभयोः शेषइति भाष्यस्याकारवकारयोरुक्तकार्यद्वयं॥ अन्संब
धिनेस्तयोर्बोध्यमिति वाक्यार्थाश्रयणेनादोषात्॥ अन्ततत्त्वाभावादिति शेषवरग्रंथेन चादेशेकतेऽन्ततत्त्वमस्तीतिकेयटग्रंथश्चा
संगतएव॥ अल्लोपदृष्टांतोप्युक्तः॥ अनोऽकारस्यैव लोपविधानेनान्ततत्त्वस्य श्रोतमानुमानिकंचस्थानिवत्त्वमाश्रित्य दुर्लभत्वे
नधीवरीत्यादि वल्लोपवारणस्य सुकरत्वेप्यन्ततत्त्वमाश्रित्य प्रवृत्तमानसंप्रसारणस्य दुर्वारत्वात्॥ अथवा युवतीः पश्येत्यादौ वि
भक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया संप्रसारणाभावमभिप्रेत्यानइत्युभयोः शेषइति भाष्यं प्रवृत्तं॥ एवं चानामित्यर्थेऽपि न दे
षः॥ विशेषणसामर्थ्येन श्रूयमाणान्ततत्त्वविवक्षणात्॥ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति॥ इदमुपलक्षणं॥ भूलंतस्यो गितो ग्रहणादित्य
पि बोध्यम्॥ सर्वानुदात्तं स्यादिति॥ नगोश्च न्नित्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि निषेधांगीकारात् इति भावः॥ सावेकाचइत्यस्यैव नगोश्च
न्निति निषेधइत्यभिप्रेत्याह॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति॥ अत्राद्यपक्षएव श्रेयानेवं तर्हि न वयं नक्षत्रस्य प्रतिषेधं शिष्यः किंतर्हियेन के
नचित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधइति असिद्धवत्स्य न्नस्य भाष्यविरोधः॥ यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो

किं

१०४

विज्ञयेत नैवं शक्यमिति तदुत्तरमार्थं तु विभक्तिग्रहणमनुवर्त्य स्वरमात्रप्रतिषेधपक्षखंडनपरं ॥ आद्युदात्तत्वमिष्यत इति ॥ सावे
काच इति विभक्तिस्वरस्तु न गोश्वन्निति प्रतिषिद्ध इति भावः ॥ इदमयुक्तं ॥ अल्लोपपक्षेऽप्युक्तरीत्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रवृत्तौ फिषड्
त्यस्य पुनः प्रवृत्त्याश्रुनेत्यस्याद्युदात्तत्वात् ॥ नच लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायावत्तरः स्थानिभेदेन संप्रसारणस्येव फिषड् इत्यस्यापि पुनः प्र
वृत्तिसंभवात् ॥ अतएवासिद्धवत्सूत्रे भाष्येऽल्लोपेन वानि वृत्तौ पूर्वत्वेन वानि वृत्तौ स्वरे विशेषाभावप्रतिपादनं संगच्छते ॥ तन्मात्र
निषेध इति ॥ मात्रशब्दः कात्कर्त्तृसर्वसंप्रसारणनिषेध इत्यर्थः ॥ पूर्वमिति ॥ यकारस्य संप्रसारणप्राप्तेः पूर्वपूर्वरूपेत्तरं सवर्णदीर्घरू
पैकादेश इत्यर्थः ॥ नन्वनञः किमिति प्रश्नेऽनर्वायज्ज्वदिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यतेऽसाविति प्रतिषेधविषयत्वेन द्यंगविकल
त्वादत आह ॥ अन इत्यस्येति ॥ अनर्बन् शब्देऽप्यावर्त्य इत्यर्थ इति तत्फलं त्वनर्वाणावित्यादीति भावः ॥ ननु परस्मैपदानामित्यादा
विवृत्तकारसमुदायस्य विधेयत्वेऽनेकालत्वात्सर्वादेशः स्यादित्याशंकाह ॥ विशेष्येति ॥ भाष्येत्विति ॥ अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे इ
ति शेषः ॥ एतेन पथिमथीति सूत्रे एवं भाष्येनोपलभ्यत इति कस्यचिच्छंका निरस्ता ॥ तस्याप्यस्येति ॥ गुणाभेदकत्वप्रयुक्ता प्राप्तिः
प्रश्नेष्वनिवार्यत इति दीक्षितोक्तं दूषयन्मतान्तरमाह ॥ केचित्त्विति ॥ इदं सर्वमिति ॥ प्रतिपत्तिलाघवेन तथैवोच्चारणे कर्त्तव्ये इत्या

दिभाष्योक्तमाआदितिप्रश्लेषादितिमूलोक्तंचेत्यर्थः॥गुणाभेदकत्वेनप्राप्तस्य जातिपक्षेणप्राप्तस्यचेत्यर्थः॥अतएवेति॥गुणाभेदकत्वप्रयुक्तप्राप्तेरप्यणनणसाधारण्येनाप्रत्ययइत्यनेननिषेधादेवेत्यर्थः॥इत्युक्तमिति॥षण्णाग्रहस्यप्राप्तत्वेनजातिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षयोस्त परसूत्रस्यनियमार्थत्वेनप्रापकत्वासंभवादितिपाठकस्तन्न॥नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तेः॥गुणाभेदकत्वेनप्राप्तेतीत्यनुत्कातपरस्तत्कालस्येतिप्राप्तेतीत्युत्क्यागुणाभेदकत्वेनप्राप्तस्याप्यप्रत्ययइत्यनेननिषेधइतिसूचितंभवतीत्याशयस्तूचितः॥तथाचतपरस्तत्कालस्येतिप्राप्तेतीतिभाष्यगुणाभेदकाइत्यभिप्रायकं॥सर्वत्रसर्वविषयेजातिपक्षप्रयुक्तप्राप्तेष्वप्रतिषेधकमित्यर्थः॥तत्रेति॥अप्रत्ययइत्यत्रेत्यर्थः॥तदाशयः॥गुणाभेदत्वेनप्राप्तेतीत्यनुत्कातपरस्तत्कालस्येतिप्राप्तेतीतिवदतोभाष्यकारस्याशयइत्यर्थःगुणाभेदकजातिपक्षयोरणग्रहणस्या भावेनाणग्रहणस्य चतत्रसंबंधइत्युक्तमितिबोध्यं॥अतएवाप्रत्ययइत्यत्राणग्रहणासंबंधादेव॥ननुजशदिविधौजशत्वजात्याश्रयसर्वजकारग्रहणासिद्धिः॥भाव्यमानेनेतिनिषेधात्तत्रचाणग्रहणसत्वादित्यतआह॥परिभाषायामिति॥पंचानामित्यादाविति॥नन्वेत्यबोधेत्यसदृशस्येतिपरिभाषयासिद्धेउपधाग्रहणंवर्थं॥अतउपधायाणौचङ्युपधायाइत्यादावुपधाग्रहणंनवर्थं॥ननंदअचकांक्षदित्यादौवारणार्थत्वा

वि०
१५

त॥ अत्र हि नोक्तपरिभाषयानिस्तारः॥ अंत्यसदेशानंत्यसदेशयोरेकस्मिन्लक्ष्ये प्राप्तिभावादिति चेन्न॥ पक्षरावित्यादावतोडीति
गुणं बाधित्वा दीर्घवारणा योत्तरार्थतदावश्यकत्वात्॥ चतुर्णामिति॥ इदं तित ऊनामित्यस्योपलक्षणं॥ लिंगादिति॥ वस्तुतस्तु अस्मान्निर्दे
शान्नतिसृचतसृइति धर्मिग्राहकमानाच्च निपाद्यां स निपातपरिभाषानप्रवृत्ततइतितत्त्वं॥ तत्रापि प्रश्लिष्टेति॥ ननु प्रश्लिष्टेपि गु
णाभेदकत्वाश्रयणेन प्रश्लेषवैयर्थ्यमित्याशंक्याह॥ प्रश्लेषेणेति॥ एवमन्यत्रापि॥ आसर्वनाम्नइत्यादौ॥ ऊड-इति॥ डि-त्वमा
देः परस्येत्यस्य बाधनार्थं अष्टनशब्दे घृतादित्वादंतोदात्तः॥ व्यर्थमेव तदिति॥ तथा चात्वस्य वैकल्पिकत्वेन च प्रक्रियालाघवाया
शिविधातव्ये उड्-विधानसामर्थ्यात्पूर्वगुणे ततो वृत्त्योरूपसिद्धिरिति वाच्यं॥ उशिनादिचीति निषेधेन पूर्वसवर्णदीर्घस्याप्रवृत्त्या
डि-तस्य तस्माच्छ्रुत्तौ नेति नत्वस्य च प्रवृत्त्या फलभेदाज्ज्ञापितेपि स्वस्मिन्नचारितार्थमिति भावः॥ कार्यकालपक्षइति॥ यथोद्देशपक्षे
तु भल्युपोत्तममिति स्वरेऽलुविधिभिन्ने स्वरेकर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन षट्त्वं सुलभं षट्त्वस्य समुदायवृत्तित्वेनाल्वृत्तित्वाभावात्॥ भ
विष्यति किंचित्कार्यमित्यभिसंधायात्वप्रवृत्तेः पूर्वकार्याभावेपि षट्त्वप्रवृत्तेः॥ ननु कार्यकालपक्षे आत्वात्पूर्वकार्याभावेन षट्त्वा
प्रवृत्तावपि परत्वानित्यत्वाच्च भल्युपोत्तममिति बाधित्वाऽत्वेकस्ते स्थानिवद्भावेन नोतत्वमाश्रित्य षट्संज्ञाक्रियतइत्याशंक्याह॥

अल्विधित्वेनेति॥ यथोद्देशपक्षस्येवेति॥ ननु यथोद्देशपक्षस्येवाश्रयणेन ज्ञापनेऽपि स्वस्मिन् चारितार्थ्यं॥ अष्टन्शब्दस्य न्नः संख्याया
 इत्याद्युदात्ततयाऽन्तानुदात्तत्ववारणायाश्च नोदीर्घादित्यस्य शसिप्रवृत्तेरावश्यकतया तत्र भक्त्युपोत्तममित्यस्याप्राप्त्यर्चरितार्थस्या
 ष्टनोदीर्घादित्यस्याष्टाभिरित्योदो भक्त्युपोत्तममित्यनेन परत्वाद्वाधः स्यादेवेति चेन्न॥ अष्टन्शब्दस्य ष्टादित्वेनांतोदात्तत्वात्॥ न
 न्वेवमपि दीर्घग्रहणस्य न स्वस्मिन् चारितार्थ्यं॥ स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनाष्टाभिरित्यत्र भक्त्युपोत्तममित्यस्याप्राप्तेरिति चेन्न॥ अ
 नंतरस्येति न्यायेनाच्चः परस्मिन्नित्यस्य सनिषेध इत्यंगीकारात्॥ नन्वेवं सत्यष्टानामित्यत्राष्टनोदीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वं न स्यात्॥
 नलोपस्यासिद्धत्वेनाष्टन्शब्दस्य दीर्घात्तत्वाभावादित्याशङ्क्याह॥ अंतोदात्तत्वं त्विति॥ तत्प्रकृते इति॥ नुटिकृते इत्यर्थः॥ तथा च नुट
 दृष्ट्या नलोपस्यासिद्धत्वेन नुटो न स्वोपजीव्यविघातकादर्शनमिति संनिपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति न वाच्यमिति भावः॥ इदं का
 र्यकालपक्षेऽपि बहिरंगपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिप्रतिपादकस्वग्रंथविरुद्धं॥ नार्कूट इत्यस्य पूर्वत्र वृत्तौ कृतायामपि परस्य
 विसर्गस्यासिद्धत्वाश्रयणेन त्रिपाद्यांतदप्रवृत्त्युपपादनात् अंतरंगपरिभाषादृष्ट्या विसर्गासिद्धत्वं तु तत्र पक्षेन त्रिपाद्यांतदप्रवृत्त्यु
 पपादकं॥ यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्वित्वात् सिद्धमिति भाष्योक्तरीत्या तत्र पक्षेऽसिद्धत्वेऽप्यन्यपरिभाषाणामिवास्या अपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वा

बि०
१०६

त॥ अंशास्त्रीयत्वेनेति॥ राजभ्यामित्यादौनांतत्वस्यादंतत्वाभावस्यवाऽशास्त्रीयस्य दीर्घाप्रवृत्तयेऽतिदेशदर्शनादिदमयुक्तं॥ सुबा
दिविधावेवनलोपस्यासिथत्वेन सन्निपातपरिभाषयानलोपस्या सिथत्वेन नाभावः सुब्विधौ कृते इत्यर्थेतु न मानमिति वक्तुं
युक्तं॥ नलोपोवेति॥ वाशब्द इवार्थः॥ नन्वेवमात्वे हलीत्यस्यापकर्षः॥ परत्वान्नित्यत्वाच्चनुटं बाधित्वाऽत्वेनुट्नस्यादिति
तत्प्रवृत्तये यदि च कृतात्वस्यापि षत्वं तदा सव्यर्थ इत्याशंक्याह॥ कार्पकालपक्षे इति॥ ननु कार्यकालेपि नुडं षट्संज्ञायान्त
तः प्राप्ननुटं परत्वादाधित्वाऽत्वेपि स्थानिवत्त्वेन षट्त्वमाश्रित्य नुट्सुलभ इत्याशंक्याह॥ तत्तद्विधीति॥ ततश्च नुटमिव षट्त्व
मपि बाधित्वा परत्वादात्वमिति भावः॥ ननु लक्ष्या नुरोधेन यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन नुट्सिद्धौ कार्यकालपक्षाश्रयणेन दोषो
द्भावनंतत्परिहाराय हलीत्यपकर्षश्चायुक्त इत्याशंक्याह॥ दीर्घग्रहणादिति॥ प्रतिपत्तिगौरवमिति॥ हलीत्यपकर्षापेक्षयेत्यादिः
वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षे षट्त्वस्य स्थानिवद्भावेन सुलभत्वे षट्संज्ञायामुपदेशवचनं कर्तव्यं॥ ताताद्यष्टनो नुडं अष्टानामित्यत्रा
त्वेकते षट्संज्ञानप्राप्नोत्युपदेशग्रहणाद्भवतीति भाष्यवार्तिकयोरसंगतिः॥ तस्मात् षट्त्वस्य नांतत्वविशिष्टसंख्यावाचकत्वे
नाल्घटितत्वान्नातिदेशसाध्यत्वं॥ संज्ञापदस्य तद्विधावुद्देश्यतावच्छेदकरूपेणैव प्रायेण संज्ञिबोधकत्वात्॥ अन्येतु हलीत्यपक

र्षेनुटिकृतेन आत्वं सन्निपातपरिभाषाविरोधात्॥ नलोपेतुन सानतिस्त्रितिधर्मिग्राहकमानेन सपादसप्ताध्याय्यामेव तत्प्रवृत्तेः॥ अतएव जग्धमित्यादौ घत्वादिः॥ अतएव दोदहोरिति सूत्रे भाष्ये दंतत्वे धान्तत्वे च न त्वधत्वे यंतत्वेऽदोषस्तस्मात्प्रांतएवेत्युक्तं॥ एवं च हलीत्युभयोः शेषइति प्रतीकमुपादायेनुटिकृते आत्वमिति कैयटग्रंथो शेषस्वरग्रंथश्चासंगतएवेत्याहुः॥ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति॥ इदमयुक्तं॥ प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानइति न सित्थति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानइति प्राप्नोतीति ष्णांतेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्॥ तत्र ह्यात्वं कृत्वौशनकृतो हलीत्यस्यापकर्षपक्षे प्रियाष्टाभ्यामित्यादाविव प्रियाष्टानामित्यादावप्यात्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च॥ अतएव अनभिधानादेव॥ विशेषणार्थइति॥ अन्यथानुनासिकस्य क्विबुभ्लोरित्यादाविव क्विपोपि ग्रहणापत्तिरिति भावः॥ वस्तुतस्तदनुबंधकग्रहणेति परिभाषायाः क्विपोऽग्रहणे सित्थेन को व्यर्थ एवेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं॥ णिजादीनामिति॥ णिचः कृत्वे देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यापत्तिः॥ णिचः प्रकृतेः पचेरर्थे देवदत्तस्य कर्तृत्वात्॥ जनजननेइत्यस्मा णिचिजनिबध्योरिति वृत्तिनिषेधापत्तिः॥ किंच चेचीयतइत्यादावकृत्सार्वेति दीर्घनापत्तिः॥ यडं तत्त्वात्॥ रुरुदिवेति॥ नन्विदमयुक्तमिति चेन्न॥ नेडुशीत्यत्र तिङो व्यावर्त्यत्वासंभवेन कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृत्त्वावच्छेदेन क्रादिनियमंबाधित्वाऽस्य प्रवृत्तिविज्ञानादित्याशयात्॥ नेडुशीत्यस्या

वि०
१०७

पिक्वादिनियमेनबाधात्तुदिवमित्युचितं॥तत्रहिरुदादिभ्यःसर्वेतीडिष्यते॥कृत्वेतुनेद्वशीतिनिषेधःस्यात्॥ज्ञापकेनेति॥अकृ
त्सार्वधातुकेतिसूत्रेसार्वधातुकग्रहणेनतिङ्गकृत्संज्ञाभावकल्पनयेतिभावः॥ननुजागृयादित्यत्ररीडोऽप्रवृत्तयेक्रियादित्य
त्रतत्प्रवृत्तयेरिङ्विधावसार्वधातुकग्रहणमात्रस्यानुवृत्त्यर्थतदितिचेन्न॥एकदेशानुवृत्तौमानाभावेनतत्रापिसमुदायानुवृत्तौ
लिङ्ग्रहणवेयर्थ्यापातेनपर्युदासस्यैवाऽप्रवृत्तेरित्याशयात्॥किनोघइति॥यद्यप्यल्पप्राणप्रयत्नसाम्यादितिवक्तुमुचितं॥त
थापिवकारस्यमहाप्राणताकिनोघइतिवदेदितिकैयटोत्प्रेक्षिन्यासानुमेयेतिविवरणेस्पष्टं॥इतिमतेइति॥यदात्वन्येभ्योपिदृश्यत
इतिदृशिग्रहणात्किब्वचीत्यादिसिस्थमित्युच्यतेतदानेनषट्त्वमात्रं पदांतेविधीयतेक्लिप्दीर्घौत्वन्येभ्योपिदृश्यतइतिबोध्यो
भाष्येध्वनितमिति॥तत्रहिनुगचीतिन्यासेतदोःससावित्यत्रानेषइत्यादौसत्ववारणायतदोरितिनवक्तव्यंतोरित्येवसिस्थेरित्युक्तं
अतएवेति॥शेषग्रहणस्यविभक्तिविशेषणादेव॥एवंचेति॥मपर्यंताच्चेष्टबोधकत्वाभावेइत्यर्थः॥हलंतासबआदेशाइति॥त
त्रहिभाष्येद्विपर्यंतानामिति वचनप्रत्याख्यानयशेषेलोपइत्यस्यज्ञापकत्वमुत्काटिलोपष्टाबभावार्थइत्यादिज्ञाशेषग्रहणस्यटि
लोपार्थत्वमुत्काटितत्वंडितं॥एवमपितवाद्यादेशानामदंतत्वेवाणांदागस्यबलीयस्त्वात्पररूपं बाधित्वाशेलोपेयपःप्रसंग

तादवस्थं मनसि कृत्यतवममादिषु चादेशेष्वकार उच्चारणार्थो हलन्ता एवत्वादेशा इति न क्वचित् टाप् प्रसंग इत्युक्तं ननु हलन्ता आदेशा इति पक्षे णिजन्तात्किं पिमांतयोर्हलन्तेषु त्वाहादेशेषु कृतेषु शेषेलोपेवकारहकारयोर्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ णिजन्तात्विति णिचमाश्रित्य तु न प्रत्ययोत्तरपदयोरित्यादेशः ॥ बहुत्वार्थकाभ्यामेव ताभ्यां णिज्विबक्षणात् ॥ इदमुपलक्षणमिति ॥ न तु विशेषणमित्यर्थः ॥ अत्रैवोक्तत्वेनेति ॥ त्यदादीनामित्यत्रैवोक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ युष्मभ्यमिति ॥ संयोगांतलोपस्तु न भल्लग्रहणसंबन्धादिति भावः ॥ अतएवेति ॥ अर्थद्वयस्य व्यवस्थितत्वादेव ॥ शेषलोप इत्यस्यार्थद्वयेतात्पर्यमित्यंशं भ्यामादेशोऽपि युक्त इत्यंशं च दूषयितुमाह ॥ वस्तुत इति ॥ अभ्यमसूत्रे इति ॥ पूर्वोक्तस्य वस्तुतस्त्वित्यस्यात्रापि संबन्धः ॥ अंतरंगत्वादिति ॥ अज्ञाताद्यर्थानपेक्षत्वेनेति शेषः ॥ वस्तुतस्तु परत्वाद्युधादिषु पश्चादकचीति युक्तं ॥ अतएव बहुभल्लभ्येति सूत्रे भाष्ये भिंधकीत्यत्र परत्वात्थिभावेऽकजदित्युक्तं ॥ युवकाभ्यामिति ॥ ओकारसकारभकारादविति न निमित्तकोटिप्रविष्टं किं त्वौकारसकारभकारभिन्नविभक्तौ युष्मदस्मदोः सुबंतयोः प्रागकजित्येव वचनशरीरं ॥ इतरविभक्तौ त्वर्थस्तु बुत्पत्तेः प्रागेव प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकजित्याश्रित्येदं ॥ अन्यथा भिंधकीत्यादिव परत्वाद्युवयोः पश्चादकचिदोषाभावादसंगतमेतत्स्यात् ॥ उक्तव्याख्याने तु विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वान्किमाह वि

वि०
१०८

वयुष्मदस्मदोरप्यादेशात्पूर्वमकचिनिर्दिश्यमानपरिभाषयायुवावौनस्यातामितिदोषः स्पष्टः॥अग्रेकस्यचित्सत्वेएवेति॥अंगुष्ठ
मारभ्यमस्तकांतंकुष्ठइत्येवप्रयोगः॥नतुमस्तकपर्यंतमपीतिभावः॥पदकार्यविषयइति॥सर्वनामप्रकरणेसंज्ञाव्यावृत्तेरभिव्य
क्तपदार्थेतिन्यायेनस्वयमभिधानात्तद्विरुद्धमेतत्।अतएवेति।आदेशप्रवृत्तेरनिष्टत्वादेवेत्यर्थः।प्रयोगदर्शनमितित्वादेशघटितप्रयोगद
र्शनमित्यर्थःननुयूयमित्यत्रशीभावस्यप्रत्ययकार्यत्वेनांगकार्यत्वाभावेनोक्तपरिभाषयातद्वरणसंभवइत्याशंक्याह।अंगाधिकारस्यइत्यर्थ
इति॥ननुविशेषणसमासेमकारस्यपूर्वनिपातापत्तिः॥असमासेसंयोगांतलोपाप्रवृत्तौमइत्यस्यप्रवणापत्तिरित्याशंक्याह॥संहित
यापाठेइति॥तथाचमकारद्वयेच्चारणेपिनव्यंजनपरस्येतिन्यायेनैकमकारोच्चारणादविशेषः॥असंहितयापाठेतुव्यंजनपरत्वा
भावेविशेषः स्यादेवेतिभावः॥केचित्तुसंहितयापाठेजातिपक्षाश्रयणेनद्वयोरपिमकारयोरेकएवादेशइतिभावइत्याहुः॥सुटस्त्विति
ननुयदागमन्यायस्यातिदेशरूपत्वपर्यवसानात् यकृतसन्निपातविघाताभावेपिवास्तवसंनिपातविघातस्त्वस्त्येवेतिपरिभा
षाप्रवृत्तिर्दुर्वारा॥अतएवकृन्मेजंतइतिसूत्रेआत्वंपुग्विधेरनिमित्तंस्यात्क्रापयतीत्युक्तमितिचेन्न॥यदागमन्यायस्यातिदेशत्वंने
त्याशयात्॥आत्वंपुक्विधेरनिमित्तमित्यपिपूर्वपक्षिभाष्यं॥अतएवाप्रतिविधेर्यंदेशे स्थितिसित्यांतभाष्यव्याख्यावसरेक्रापय

तीत्याकारांतभक्तः पुक्नव्यवधायकइतिकेयटेनोक्तं॥अन्येतु कृतितु गृह णं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे गमकं॥क्रापयती
 त्यादौ पुक् सिध्यतिस सुट् कनिर्देशोप्यत्रैव गमकांतरं॥ ते न यदा गमन्याय स्याति देशत्वे प्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वे
 पि ग्रामणिकुलं वृत्रहभिः क्रापयतीत्यादौ सन्निपातपरिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधेनेत्याहुः॥नतदंतस्येति॥यदाचावयवावयवः
 समुदायावयवोनेत्यपि पूरणीयं॥त्वद्रीत्येति॥ननुत्वद्रीत्यापि युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु न लुक् प्राप्तिरतो मित्यमावाधा
 त्प्राप्तिमात्राभिप्रायकत्वे ममापितुल्यमिति चेत्सत्यं॥परिभाषाविषयत्वं सूचितं मिति॥तुभ्यंमह्यंत्वत्तमत्॥तवममेत्यादौस्मेस्मा
 त्स्यादित्यनयैवपरिभाषयानेति बोध्यं॥युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृते ङि. द्विभक्तिस्थानिकादेशेषु कृते पुनरादेशांतरं नेत्य शिशि
 त्वेन ज्ञाप्यत इति केचित्॥अस्मांत एवावशिष्यत इति व्याख्याने तु तुभ्यमित्यादेः सिद्धावपित्व दित्यादेरसिद्धिः॥अतः सन्निपा
 तपरिभाषया वारणप्रकार एव युक्तः॥अंगसंबंधीति॥इदं न युक्तं॥धर्मिग्राहकमानविरोधात् अतएव ज्यादादीयस इति सूत्रे भा
 ष्यं किमर्थं जात्यरस्येयस आत्वं मुत्वमुच्यते लोपः प्रकृते नुवर्त्यताम कृद्यकारेति दीर्घो भविष्यति॥एवंतर्हि सित्ये सतियदात्वं शा
 स्तितस्त्वापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽगृह्यते पुनर्नृतावविधिरिति॥लोपश्च प्रत्ययसंबंधकार्येनेति दिक्॥तत्फलं त्विति॥

वि०
१०६

विभक्तावित्यस्यफलमित्यर्थः॥तन्निरुक्तिश्चेति॥अस्यवस्तुतद्वतिशेषः॥पूर्वग्रंथेनैकग्रंथत्वेसांप्रतिक्षाभावेनभाविन्याग्रहण
मितिपूर्वग्रंथस्यस्थानिवत्वेनसाम्त्वमेवनत्वाम्त्वमित्युतरग्रंथस्यविरोधापत्तिः॥स्थानिवत्वेनाम्त्वाभावेनभाविन्याअपिसंका
रप्रसक्तेरसंभवात्॥साम्त्वमेवेति॥यद्यपिस्थानिवत्त्वेणस्थानितावच्छेदकधर्मातिदेशएवातिदिश्यतइतिननियमः॥आर्त्थधा
तुकत्वाद्यतिदेशापत्तौनल्पपीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः॥तथापिसंभावितमामेविहायसांप्रतिकस्यसामःस्थानिकत्वेनोपादानसामर्थ्येन
साम्त्वमेवातिदिश्यतेनत्वाम्त्वमितिकल्पनान्नदोषः॥प्रत्ययत्वसुप्त्वादीनांतुनव्यावृत्तिः॥आमितिनिर्देशेनप्रसक्तस्थानि
तावच्छेदकभावस्याम्त्वस्यैवप्रवृत्तेः।ननुयुष्माकमित्यत्रसामोभावित्वंसंभवतिनत्वतित्वाकमित्यत्र॥तथाह्याकमःस्थानिवत्वे
नाम्त्वात्सुटःप्रवृत्त्यासकारस्यश्रूयमाणत्वात्॥अतित्वाकमित्यत्रसुटोप्रवृत्त्यानसाम्त्वभावीत्यतआह॥साम्त्वस्याशास्त्री
यत्वेनेति॥यद्यपिनिर्जरसावित्यादौजराशब्दवत्आकम्यात्वंअशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेष्टुंशक्यंसाम्त्वंतुसुटमादायार्थसमाजग्र
स्तनातिदेशतोऽलभ्यं॥तथाप्याकमःसुदुत्तरंआम्त्वप्रयुक्तशास्त्रीयकार्याभावेनस्थानिवद्भावेनाम्त्वंदुर्लभंसाम्त्वस्याशास्त्री
यत्वेनशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्यप्रयोजकत्वेनातिदेशालभ्यत्वात्॥अतिदेशत्वाप्रयोज्यत्वादितिशेखरार्थः॥किंचयत्रसाम्भावि

तत्राकमित्यर्थे आकमुत्तरं सुटः प्रवृत्तौ तस्य श्रवणापत्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह ॥ इति दिगिति ॥ विप्रतिषेधे पूर्वमिति ॥ अन्येतु पूर्वशा
स्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतो विप्रतिषेधस्तुल्यबलविरोधस्तेनेत्यर्थस्तस्य क्रियाविशेषणत्वाभिप्रायेण ण्यस्योपावियङ् यण्गु
णवृत्तिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकप्रयोगः करणत्वविवक्षया च तद्व्याख्यानभाष्ये च विप्रतिषेधेनेति निर्देशः ॥ एवं गुणवृ
त्तिभौत्वेत्यत्र न व्योक्तरीत्या समासे तु पूर्वविप्रतिषेधत इत्यस्य त्वमावपि प्रबाधत इत्यनेनान्वयापत्तिः ॥ उक्तभाष्यवार्तिकयोर
नन्वय इत्याहुः ॥ अतएव पदस्येत्यस्य प्रायेणावयवषष्टित्वादेव ॥ ननु न लोपसूत्रेऽतग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकांतस्य ग्रहणार्थं
तेन नः संख्याया इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकांतस्य नलोपोनेत्यार्शक्याह ॥ नः संख्याया इति ॥ त्वामयोरिति ॥ अजादि
त्वाद्याबिति भावः ॥ अन्येतु त्का ल्यप्श्रः शानज्भौज्ब्रश्चोः क्ति इत्यादि निर्देशेनातो धातोरित्यत्र धातुपदमनाप्परं तेन
त्वामोरित्युचितं ॥ अजादित्वेन टाप्कल्पनेन प्रमाणमित्याहुः ॥ नवाक्षरत्वेनेति ॥ तथा च नवाक्षरस्य पादत्वाभावेन पादादिस्थत्वा
भावात्पत्योदाहरणसंगतिरिति भावः ॥ वस्तुतो नवास्काक्षरेण छंदांसि वियतीति ऐतरेयब्राह्मणवचनात् ॥ नवाक्षरत्वेऽपि पाद
त्वमस्त्येवेति वाच्यं ॥ स्मानित्यस्य चेति ॥ इदमयुक्तं ॥ एवं सति गणेश इत्यादौ डमुडापत्तेः ॥ तस्मादेवं विषये नैकदेशविकृतन्यायो

वि०
११०

इति पूर्वनिरूपितं॥ ननु संध्युत्तरमपादादविति निषेधप्रवृत्तावपि संधेः पूर्वनवाक्षरत्वेन तदप्रवृत्तौ आदेशो दुर्वार इत्याशंकाह
संधिश्चेति॥ इदमयुक्तं॥ यत्थित्तपरमिति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां पदद्वयनिमित्तकार्यत्वागंतरंगोप्येकादेशो नेति कल्पनात्॥
संधेः पूर्वमादेशप्रवृत्तिशंकायाः परिहारं मतांतरेणाह॥ नः कृष्णेति॥ उपजीव्यविरोधादिति॥ नात्र संनिपातपरिभाषाभिप्रेता॥
किंतु यतो नाद इत्यत्र द्व्यचकतामुपजीव्यप्रवृत्तस्वरस्य द्व्यचकताविद्यातकत्र्यचकतासंपादकतानेत्याकरोक्तदिशान्यायं त
रमेतदिति बोध्यं॥ इति परे इति॥ इदमप्ययुक्तम्॥ इण्धातौ वक्ष्यमाणरीत्योभयत आश्रयण इत्यस्याभावेऽप्यंतादिवद्भावेन
व्यपवर्गस्याभावेनैकादशे कृते पदात्परास्मच्छब्दाभावादेकवचनेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोरित्यादेशमाशंकाह॥ युवयोरि
ति॥ ननु द्वित्वादेर्नाप्येकत्वस्य भानं किंतु संबोध्यत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगतिरितित्वमौनकृतावितियोजना तथा च संख्यानवगति
रिति भाष्यस्य विशेषरूपेण संख्यानवगम इत्यर्थ इति न कश्चिद्दोषः॥ पचतीत्येतन्मात्रस्येति॥ एतस्य वाक्यत्वेऽनंत्यस्यापि प्रश्ना
ख्यानयोरिति प्लुतः स्यादित्याशयः॥ निरर्थकशब्दसमुदायेति॥ दशदाडिमानित्यादिशब्दसमुदायेत्यर्थः॥ देवदत्तेन शयितव्य
मिति अस्ति भवंति परोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यंतुसाध्यत्वेन भासमानक्रिया प्रधानसुबंतातिरिक्तविषयमित्याशयः॥ त

तीयंचैत्रं पश्यतीत्यादीति ॥ एतदुत्तरं सप्ततत्समानार्थकमेव तिङुः तिङ् इति वदत्सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्यलक्षणं आख्यातं सविशेषणं
 वाक्यमिति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तमित्यादिः ॥ एकतिङ् इत्यस्यैकानुपूर्वीतिङ् तवदित्यर्थ इति न ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र न दोष इत्यलमित्येतो ग्रं
 थः क्वचित्पुस्तके दृश्यते ॥ केचित्तु सुप्तिङ् तच य इत्यस्य सुप्तिङ् तयोश्च य इत्येवार्थः ॥ देवदत्तेन शयितव्यमिन्नास्तीत्यध्याहारा
 न्नातिव्याप्तिः ॥ जरङ्गवः कंबलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायतीत्यादौ परस्परमसंबंधात् निरर्थकसुप्तिङ् तसमुदाये वाक्यत्वमि
 ष्टमेव ॥ अतएवालेकारिकैरपि अस्य वाक्यत्वमभ्युपगम्य दुष्टत्वमात्रं व्यवस्थापितं किं त्वेवं पचति भवतीत्यादिकेवलतिङ्
 तसमुदाये व्याप्लेर्लक्षणांतरं क्रियावाकारकान्वितेति ॥ जरङ्गवादिवाक्यस्य तु न वाक्यत्वं पदार्थानां परस्परमनन्वयात् ॥ ले
 केत्वर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते ॥ अर्थवन्ति देवदत्तगामानय ॥ अनर्थकानि दशदाडिमानि षड्रूपाः कुंडमयाजि
 नं पललपिंडमिति वृत्तिसूत्रस्य भाष्ये दशदाडिमानि त्यादेर्वाक्यत्वव्यवहारस्तु भाक्त इत्याहुः ॥ स्वार्थ इति ॥ स्वं च शब्दस्तदर्थसमु
 च्चयस्तदाश्रयो हरिः ॥ तदन्वयी स्वामी तदन्वयित्वं मे इत्यस्य ॥ प्रकृतसूत्रस्यैवेति ॥ पश्यार्थे रिति सूत्रस्यैवेत्यर्थः ॥ तत्र समानवा
 क्ये इत्येतत्संबंधात् प्राक् एवं वाचोयुक्तिः ॥ अतएवेति ॥ युक्तग्रहणाभावेऽपि साक्षाद्योगस्य ग्रहणादेव ॥ न पंचमीति ॥ एथ ग्विना

वि०
१११

नानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनेन॥ एवंचयुक्तग्रहणाभावेनपश्याथैरित्येतत्परस्परसंबंधेपिप्रवर्ततइति॥मूलेक्तमयुक्त
मितिभावः॥संबंधित्वेनविवक्षायामिति॥मत्वर्थेबहुव्रीहिरितिवार्तिकानुरोधेनेदम्॥तेनसहेतितुनसमासस्तुल्ययोगइत्युक्तेः
काव्यप्रकाशादाविति॥काव्यप्रदीपआदिपदग्राह्यः॥कातर्यकेवलानितिःश्लोकेष्वपदचेष्टितं॥अतःसिद्धंसमेताभ्यामुभाभ्या
मन्वियेषसइत्यादौतथादृष्टत्वादितिभावः॥ननुसंज्ञाविधौतदंतविधिर्दुर्लभइत्याशंक्याह॥आमंत्रणमिति॥ननुप्रथमायाआ
मंत्रितसंज्ञायामप्यामंत्रितस्यप्रत्ययमात्रवृत्तित्वेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाप्रदेशेषुतदंतविधिसंभवेनामंत्रितसंज्ञायांतदंत
विध्यभावेपिनकश्चिद्दोषइतिमहासंज्ञाकरणंव्यर्थमित्याशंक्याह॥अतएवेति॥तदंतविधिस्वीकारादेवअत्रसंज्ञानस्यादिति
नन्वेवंसुप्संज्ञायाअप्यप्रवृत्तौसुप्तिङंतमितिपदत्वंहैहेइत्यादीनांनस्यात्॥किंचद्विवचनसंज्ञायाअप्रवृत्तौकुमार्याअगारंवध्व
गारमित्यादावीदूदंतद्विवचनांतंप्रगृह्यमितिपक्षेप्रगृह्यसंज्ञापादनंभाष्यकृताकारीयमसंगतंस्यात्॥तस्मादंतरंगानपीतिन्यायो
धर्मिग्राहकमानबलेनसंज्ञाविधिभिन्नविषयइतिनकश्चिद्दोषइतिचेत्सत्यं॥अव्ययादावित्यादावुपजीवत्वेनसुबादिसंज्ञायाः
लुकःपूर्वप्रवृत्तावप्यामंत्रितसंज्ञायास्ततःपूर्वप्रवृत्तौमानाभावइतिआशयः॥अतदर्थमेवेति॥विभाषादिकसमासइत्यादावि

वलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया संबोधनपदमुच्चार्यविहितप्रथमायाग्रहणवारणार्थं सेति पदं तत्सामर्थ्याच्च प्रथमा मात्रं सेति परा
मृश्यत इति भावः ॥ ननु संबोधनपदात्प्रातिपदिकार्थेति प्रथमायामप्यामंत्रितसंज्ञापतिः ॥ संबोधनमात्रबोधकत्वं तु अग्रे इत्या
दावपि न एकत्वादेरपि ततो बोधादिति चेन्न ॥ संबोधनमभिमुखीकरणं तच्च प्रत्यासत्त्या प्रकृतक्रियाविषयं तथा च संबोधनम
स्तीत्यादौ प्रकृतक्रियायामभिमुखीकरणाभावात् नान्न संबोधने प्रथमा कर्मशब्दे द्वितीया भाववत् ॥ प्रकृतक्रियायां तद्विवक्ष
णे तु संबोधने चेत्पनेनैव प्रथमानप्रातिपदिकार्थसूत्रेण ॥ संबोधनस्याधिक्यात् ॥ कर्मगच्छतीत्यादौ प्रथमा भाववत् अत्रापि
हे हे इत्यत्रापि ॥ संबोधनपदादस्यावारणमुक्तदिशा बोध्यं ॥ स्वाश्रयस्यापीति ॥ कतिपयस्येति शेषः ॥ वत्करणेन सर्वथाऽविद्यमा
नं किंतु तत्सदृशमिति बोधनात् ॥ पूर्वकिमिति ॥ इदमत्र पूर्वमित्यादि पूर्वग्रंथेन गतार्थं ॥ एवमेवेति ॥ विद्याबलं देवबलं तदेवेति
पूर्वपदस्थित एव शब्दात्परत्वादादेश इति भावः ॥ वस्तु तस्तु नैतद्युक्तं एव शब्दस्य स्मरामीति तिङ्-तघटितवाक्यस्य त्वाभावेन
समानवाक्यस्य त्वाभावात् ॥ पश्यार्थे रिति निषेधाच्च ॥ ब्रजानि देवदत्तेति वत् वक्ष्यमाणरीत्या कथंचित्संभवे पितस्मात्ते इति वि
भक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्येव युक्तं ॥ इत्यादाविवेति ॥ नन्वेतदप्येतत्समशीलमिति कथमस्य दृष्टांतत्वमिति चेन्न ॥ हे लव

वि०
११२

कुशोगेयेगानेप्रबंधे वायुवांकेनपुरुषेणविनीतौशिक्षितावित्यर्थस्यविवक्षितत्वेनद्वितीयार्थकर्मत्वादेरनन्वयेनविभक्तिप्र-
तिरूपकाव्ययस्यात्रावश्यकत्वात्॥नन्वेवंनार्थतोविभक्तिप्रतिरूपकत्वमितिवाच्यं॥परिष्करिष्यमाणस्यतस्यसत्त्वात्॥प्रकृ-
तेपीति॥सर्वदारक्षदेवनइत्यत्र॥अन्यार्थमिति॥स्वार्थमित्यर्थः॥बहुवचनमसंगतमिति॥इत्यादिभ्यद्वत्यनेनगृहीताना-
मेवसर्वेषामित्यनेनग्रहणमित्यभिमानेनेदं॥गंगेइत्यादीनांग्रहणेतुयथाश्रुतमेवसाधु॥निवृत्तिरिति॥वस्तुतोस्पृक्षंदेविशे-
षत्वाभावेननपादादिस्थत्वं॥नन्वग्नेतेजस्विन्नित्यनयोःपरस्परंविशेषणविशेष्यभावोस्तिवानवा॥नाद्यः॥नडिसंबुत्थोरि-
तिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्॥तत्रहिडिःसंबुत्थोरनुत्तरपदेराजनृदंदारकोराजनृदंदारकः॥संबुत्थर्थेननार्थः॥संबुत्थंतानांस-
मासः॥किंवक्तव्यमेतत्॥समाससमानार्थेनवाक्येनभवितव्यं॥यश्चेहार्थोवाक्येनगम्यतेनासौजातुचित्समासेनावयवसंबो-
धनंवाक्येनगम्यते॥समुदायसंबोधनंसमासेनेतिभाष्यं॥कैयटश्चसंबुत्थंतानामितिपृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणेपर-
स्परैकार्थीभावलक्षणेसामर्थ्यायोगादिति॥नान्त्यः॥सामान्यवचनत्वविशेषवचनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावाधीनत्वेन
तदभावेप्रकृतसूत्रस्यासंभवादुक्तिकत्वापत्तेरितिचेद्यथेच्छसितथास्तु॥शब्दतःप्रथमंसंबुत्थंतार्थयोःपरस्परंविशेषणविशे-

अभावावगाहिशाब्दबोधोपगमेष्वरूपाधिकरणन्यायेनपार्थिकपरस्परावहेदमाश्रित्यसूत्रस्योक्तिसंभवोपपत्तेः॥सर्वथाविशेषणविशेष्यभावाभावेपिवाऽश्रित्वतेजस्वित्वयोःसामान्यविशेषभावमात्रेणसूत्रस्योक्तिसंभवाच्च॥तदुक्तकैयटेनाग्नेदेविसरस्वतिड्डेकाव्येविहव्येएतेषांपर्यायत्वेनसामान्यवचनत्वाभावः॥सामान्यस्यविशेषापेक्षत्वादिति॥देवकरोषीति॥अत्रदेवपदार्थस्यकारकप्रकरणेवक्ष्यमाणरीत्याभेदसंबंधेनक्रियायामन्वयेपितिङंतप्रकरणेक्रियाक्रियावतोरभेदइतिवक्ष्यमाणरीत्याक्रिययासममभेदस्यवास्तवस्यसत्त्वेपितिङर्थेनवातस्यसत्त्वेनसामानाधिकरण्योपपत्तिः॥अत्रसामानाधिकरण्येइतिचिंत्यप्रयोजनं॥ननुसकर्मकत्वादेवेःसुप्पुपपदेक्षिपाभाव्यं॥नचनिपातनसामर्थ्यात्कर्मणीत्यधिकारबाधः॥सुपीत्यधिकारस्यापिबाधापत्तेरित्यतआह॥निपातनैरिति॥संस्कारविशेषज्ञापकेनअद्वित्यनुबंधनिर्देशेनसुपीतिप्रकरणबाधस्यन्याय्यत्वादितिभावइतिकेचित्॥अलाक्षणिकस्यापिकार्यस्यपूर्वोत्तरनिपातनेषुदर्शनेनतत्साहचर्यादत्राप्यंचतेःसुप्पुपपदेस्वकिन्नतुसुजेरिवनिरुपपदादित्यर्थइत्यन्ये॥अनिदितां॥हलःकिं॥नुतः॥उपधायांकिं॥नष्टं॥अंत्यसदेशपरिभाषातुअंत्यसदेशानंत्यसदेशयोरेकस्मिन्लक्ष्येयुगपत्प्राप्त्यभावेननप्रवर्तते॥प्रत्यक्चेति॥अन्येतुसुपातपदःविश्वबाहघटोहइत्यादीपूर्वस्यपद्मा

वि०

११३

वसंप्रसारणेप्राप्तः॥नह्ययमंत्यबाधेत्यपरिभाषायाविषयः॥तथाचप्रत्यासत्यापदंतस्यांगस्ययत्कार्यतस्यैवतत्कार्यमित्येषपं
थाःशरणं॥तेनैवचन्यायेनप्रत्यक्चेत्यादिसिधावंत्यबाधपरिभाषाव्यर्थेव॥तदेतदभिप्रेत्येषापरिभाषाभाष्येप्रत्यारव्यातेत्या
हुः॥प्रत्यंचाविति॥प्रथमनकारस्य लोपेपुनर्नुमिप्रत्यंचावितिरूपं॥तथाचतन्मध्यपतितन्यायेननुम्विशिष्टस्याप्यचइ
त्यनेनग्रहणंस्यादितिभावः॥नकाररहितप्रत्यग्भ्यामित्यपिबोध्यं॥नन्वणग्रहणानुवृत्तौकर्तृचेत्यादौदीर्घानापत्तिरत
स्तदनुवृत्तिर्नकर्तृव्येत्यतआह॥कर्तृचेतिविवक्षितत्वादिति॥तथाचकवरेरूपेप्रत्ययेइत्यर्थेक्विबादिरित्येवार्थःपर्यवस्य
तीतिभावः॥अंत्यस्येति॥यस्येत्यर्थः॥न्यायसिद्ध्येर्गमकमप्याह॥अतएवेति॥अनेकक्लिष्टकल्पनेति॥आकडारीयेषुका
र्यकालपक्षाश्रयणंतदेकवाक्यतां अंगांशोत्पिताकांक्षत्वेनयजादिप्रत्ययेनानोविशेषणमित्यादिक्लिष्टकल्पनेत्यर्थः॥न
लोपस्यासिद्धत्वादिति॥नलोपःसुप्स्वरेतिसुप्विधौनलोपस्यासिद्धत्वादल्लोपोनइत्यस्यचसुप्विधित्वात्॥बाधायोगा
दिति॥संज्ञाशास्त्रेणकार्यकालपक्षेस्वदेशत्यागेनाकडारीयत्वाभावादसिद्धत्वाच्च॥उपसंहृतंभाष्येइति॥वस्तुतस्तुयथोद्दे
शपक्षेप्यन्ततस्यभस्यांगस्यातोलोपइत्यर्थेपिनानस्तक्ष्णोत्यादौदोषः॥निर्दिश्यमानांत्यानकारएवलोपप्रवृत्तेः॥अस्यस्र

इदं स इत्यादौ सचासावेषचतदेष इत्यादौ तद इदमश्च तकारस्य दकारस्य च तदोः ससावितिसत्त्ववारणा योक्त कल्पनाया आवश्यक
कत्वात् न ह्यत्रानंत्यविकार इति परिभाषा प्रवृत्तिः संभवति ॥ त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्वमेव प्रवृत्त्यांत्यवर्णतद्दर्णयोरितराव्यवधाना
भावात् एतच्छब्दस्य कृताकज्जादः शब्देन समासे एतदसुक इत्यादौ तत्परिभाषा प्रवृत्तिशंकाया अप्यभावाच्च ॥ नचोपसर्जन
त्वात् पूर्वस्य नतत्वं एव मण्यस्यायं ददमयं यूपं पुत्रायस्यस्युष्मत्पुत्रस्तस्यत्वं युष्मत्पुत्रत्वं इत्यादावयच्चत्वमाद्यादेशापत्तेश्च
तस्मादेतत्परिभाषाप्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोभिप्रेतं यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितदर्थमेषा परिभाषाकर्तव्येति भा
ष्यंतु प्रौढ्या ॥ प्रयोजनविशेषमप्रदर्श्य सामान्येन तथोक्तेः ॥ भसंज्ञायां कार्यकालपक्षोप्याश्रयितुं शक्यः ॥ तत्पक्षे परिभाषाणा
मिव संज्ञानामपि स्वदेशप्रच्युतौ मानाभावात् अयादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेति भाष्यस्य प्रगृह्य संज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभाव इत्यर्थ इति
नदोष इति दिक् ॥ इतराव्यवधान एवेति ॥ ननु हंसशिरोसीत्यत्रैतत्परिभाषा प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ कार्पिणोंत्यवर्णस्य च सकारेण व्यव
धानादिति चेन्न ॥ इतरपदेन निमित्ततया विशिष्यसूत्रानुपात्तस्येव ग्रहणेनादोषात् ॥ केचित्त्वत्र तच्छब्देनांत्यवर्णसदेशकार्पि
वर्ण इत्यर्थः ॥ अंत्यत्वावच्छेदकवर्णवृत्तुपाध्यवच्छिन्नतत्तत्सदेशकार्पिणो व्यवधानाभाव इति तात्पर्येति कोर्यः ॥ तेन हंसशिरोसीत्या

वि०
११४

दावंत्यसंयोगतत्सदेशकार्यिणोरितराव्यवधानादेतत्परिभाषोपस्थितिरित्याहुः॥अत्रप्रमाणमिति॥तंत्रेणार्थद्वयेद्व्यर्थः॥सू-
चितमित्याहुरिति॥अन्येत्वत्तसूत्रकार्तिकभाष्यकृतमसेरित्यस्यप्रतिषेधएवतात्पर्यवार्तिककृता॥अदसोद्वेदितिवचनपाठेने-
तत्सूत्रभोष्यभाष्यकृतापदाधिकारादपदांतस्यमुत्वंनप्राप्नोतीत्याशंक्ययदयमसेरितिप्रतिषेधंशास्त्रितज्ज्ञापयत्याचार्यअप-
दांतस्यापिभवतीत्युक्तेष्व॥अमुमुयडि-तिनसिध्यतीत्युत्तयेदमेवरूपंसाधुत्वेनभाष्यकृतोभिप्रेतं॥अदद्गुडि-तिप्राप्नोतीत्यु-
त्त्यातत्रासंसंमतेःसूचनात्॥अदमुयडि-तिभवितव्यं॥अंत्यविकारेत्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिभाष्यत्वेकदेशिनः॥स्वरखंडितपरिभा-
षाश्रयणेनरूपापादनरूपत्वात्तस्येत्याहुः॥ननुविष्वङ्गेवयोरित्यस्याभावेपिचकारेणसर्वनाम्नामनुकर्षणादश्वाचीत्यादेशनास्य
प्राप्तिरित्याशंक्याह॥चस्यापीति॥ज्ञानकृतगौरवापत्तेरिति॥इदमुपलक्षणं॥साकच्चेचविशेषात्॥अव्याकुलंगच्छतीत्यर्थक इ-
ति॥एतेनांचुगतिपूजनयोरित्यस्यस्थानेऽचुगतावचिपूजायामित्येवसिध्येनांचेःपूजायामितिब्यर्थमित्यपास्ते॥॥योपधत्वबोध-
नद्वारेति॥नकारजावनुस्वारपंचमौभलिधातुष्वित्यतिप्रायिकं॥अपिनेति॥नलोपाभावोपीत्यपिनेत्यर्थः॥सलोपेरुतेषत्वमिति॥
एतेनषत्वंस्कोरितिसलोपइतिमूलेपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वेनवैपरीत्येनव्याख्यानंसूचयतिष्टषदादिब्यावृत्तयेइति॥अतिप्र

त्ययांतस्यचेदेतयोरेवेतिनियमइतिभावः॥ननुलाघवायशत्रंताएवैतेनिपात्यंते॥बृहन्महतोरुपसंख्यानस्येष्टनियमपरत्वात्ति-
त्येः॥महच्छब्देयगाद्यभावनिपातनस्वीकारपक्षेऽप्यमन्मतेतुशतप्रत्ययांतस्ययत्कार्यतदितिदिश्यतेनतुशतप्रत्ययेपरतोयत्कार्य-
तदपीतिदिक्॥अत्वसंतस्यचाधातोः॥तुशब्दादिति॥त्वर्थचशब्दादित्यर्थः॥अतएवेति॥अधातोरित्यस्यासंतांशएवसंबंधादे-
वेत्यर्थः॥अनुवादकमिति॥केचित्त्वंतग्रहणमौपदेशिकांतत्वप्रतिपत्त्यर्थः॥नचोपदेशेगोमानित्यतुबंतंतात्वंतमितिवाच्यं॥उपदे-
शेजितिवाक्यार्थबोधस्यहलंत्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधाधीनत्वात्तदुत्तरप्रकृतिकत्वात्पकारस्येत्संज्ञायांलोपेचकृतेऽत्वंतत्वसंभव-
इत्याहुः॥नन्वन्यत्रलब्धविशेषपरेणबाधोवक्तव्यः॥नचान्यत्रदीर्घोलब्धावकाशइतिअतआह॥वचनसामर्थ्यादिति॥तथाच-
नुमिकृतेदीर्घस्यावकाशसंभवइतिभावः॥इदंचनिरवकाशत्वेसत्येवापदादत्वमितिवार्तिकमताभिप्रायेणोक्तं॥सत्यपिसंभ-
वेबाधनंभवतीतिभाष्यमतानुसारेणाह॥अयमभ्युच्चयइति॥वस्तुतस्तुविद्यमानमपिपरत्वमन्यत्रचारितार्थाभावेनविप्र-
तिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यनुपयोगीत्युच्यते॥परंनित्यंचनुमंबाधित्वावचनसामर्थ्यादीर्घमूलग्रंथेन॥अत्रोत्सर्गेनुमिकृतेअपवादस्य-
चारितार्थाभावेननात्रतत्क्रौंडिन्यन्यायविषयइतिदीर्घकृतेपिनुमप्रवर्त्ततएव॥नन्वाश्रीयमाणेएवभूतपूर्वगतिस्वीकारेणु-

वि०
११५

पदेशोपकारस्य सत्त्वेनोपदेशोऽत्वं तस्यांगस्य दीर्घ इति वाक्यार्थसंभव इत्याशं कां मनसि कृत्य तन्निर्गसाय भूतपूर्वगत्याश्रयणेन
लब्धमर्थमाह॥ तस्मादिति॥ नलोपिन इति। इदं विशेषणं प्राङ्ब्राह्मणीत्यत्रङिबभार्य॥ उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये त्वंच तेरेवोगितो
धातोर्नान्यस्योगितो धातोरित्येव नियमशरीरमुक्तं कैयटेन॥ नच नंचेः पूजायामित्यदानलोपस्तदप्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भ
वतीत्युक्तं॥ अस्ति प्रयोजन इति॥ प्रयोजनाभावे सत्यशब्दार्थप्रयोजनार्थत्वाक्तेरुपहासपरत्वादिति भावः॥ विभावयंति
ति॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ केचित्तु यथेको गुणवृद्धीति सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणादाश्रितश
ब्दस्वरूपव्यापारयोर्गुणवृद्ध्योर्बोध्यः॥ एवं द्वे इत्यस्यानुवृत्तैव सित्थे पुनरुभेग्रहणाद्वित्वपर्यास्याश्रयसमुदायबोधो गर्ग
दंडनन्यायेन॥ उक्तार्थलाभस्तु पाक्षिकः॥ देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोज्यतामित्युक्ते प्रयोजकव्यापारस्य समुदायविषय
त्वेऽपि प्रयोज्यव्यापारन्नफलतृप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वेन भाष्यकैयटाभ्यां प्रदर्शितत्वात् तस्मादुभेग्रहणं साहाय्यार्थमिति कैयटोक्त
मपि युक्तमेवेत्याहुः॥ ऐर्त्सनित्यादौ जुसभावार्थतूभेग्रहणं स्यादिति आक्षिप्येदं प्रयोजनं कार्यकालपक्षे आहोस्विद्यथोद्देशप
क्षेवानाद्य इत्याह॥ कार्यकालपक्ष इति॥ ननु उक्तसमाधानप्रयासो व्यर्थ अंतरंगत्वादेतादेशेऽप्येतस्यान्यादेशभावमादायातीत्य

न्ननमित्वं॥ तथाचांतिभावे कृतेन जुसापत्तिरित्याशंक्याह॥ अन्यथेति॥ द्यादिशब्दानामेकापाये प्रवृत्त्यभावस्यानंगीकारे॥
 एकादेशइति॥ भ्रश्रनकारयोरेकादेशेनांत्यइत्याह॥ यथोद्देशेइति॥ श्वाविति द्वित्वेइति॥ अंतरंगत्वात् श्वाभ्यस्तयोरित्या
 लोपं बाधित्वेति शेषः॥ श्वाभ्यस्तयोरातइति॥ नचालोपे कर्तव्ये शपः श्लोः स्यानिवद्भावः शंक्यः॥ तस्यापरनिमित्तकत्वादभ्य
 स्तग्रहणस्याचारितार्थाच्च॥ आदंतस्य यङ्लुक्प्रमाणभावात्॥ इहज्ञानमात्रमिति॥ नतु पश्यार्थे रित्यत्रे वा
 चाश्लेषमित्यर्थः॥ इदंचिंत्यमिति॥ केचित्तु किन्प्रत्ययस्य कुरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणं अतद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिविज्ञाना
 र्थमूतेन संप्रति किनोऽभावेपि कुत्वं॥ मानोऽस्वक्॥ मानोऽस्वद्रागित्युक्तं॥ तदेतत्कुत्वस्य षत्वापवादत्वाभावेन संगच्छते॥
 रज्जुसृङ्भ्यामिंत्यादाविव कुत्वमपवादत्वाद्वाधित्वा षत्वापत्तेः॥ नचोपपत्त्या म्यतिरज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगौ कथं
 संगच्छेतामिति वाच्यं॥ किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यावधित्वस्य सृजो निरूप पदलक्षणस्य यजोऽनुपसर्गोपलक्षणस्येवा
 श्रयणेनादोषादित्याहुः॥ षडङ्गकाः प्राग्वदिति॥ ईदृशे विषये॥ जश्त्वापवादत्वं चर्त्त्वस्य नेति नेत्यनेन सूचयति॥ उदकस्पर्शइ
 ति॥ केचित्तूदकस्य षडिति प्रत्युदाहरणमुचितं॥ किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यावधित्वस्योदकाभिन्नोपपदलक्षणस्येवा

वि०
११६

अयणेन कुत्वस्याप्रवृत्तेः॥ न चैवं त्यदादिषूपपदेषु दृशेः किनो विधानेन केवले दृगित्यादौ कुत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ त्यदाद्युप
पदस्य दृशेः किन्प्रत्ययप्राग्वर्तित्वेन दृष्टत्वेन केवले तत्त्वस्यार्थासिद्धेः॥ उदकस्पर्श इति तु न युक्तं॥ वासरूपन्यायेन क
र्मण्यणः पक्षे दृष्टत्वादित्याहुः॥ नित्यत्वादिति॥ न च स्वरे प्रत्ययलक्षणाभावात् कथमेतदिति वाच्यं॥ एकपदस्वरे लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि तदन्यत्र तत्सत्त्वात्॥ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति॥ न च वेतस्वानित्यत्र पदे तद् व्यर्थे न स्यानिव
त्त्वनिषेधपरभाष्यप्रामाण्यात् पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदित्यत्र पदचरमावयवातिरिक्तस्य पूर्वत्रासिद्धस्य ग्रहणादेतस्वानि
त्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति निषेधेन प्रवर्तत इति न पदांतसूत्रस्य स्वग्रंथविरोध इति वाच्यं॥ भसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यय
परकत्वादिनिमित्तकपदत्ववच्चरमावयवातिरिक्तस्येत्यर्थेनादोषात्॥ नानेन षत्वमिति॥ सतित्वस्याधिकारत्वे उत्तरसूत्रे
कवाक्यतया देशप्रत्यययोरेवानेन षत्वविधानान्न कश्चिदोषः॥ प्रकृतसूत्रस्य मिति॥ नुम्विसर्जनीयशर्चवाये निसेः प्र
तिषेधः॥ निस्से॥ निस्वेति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रत्येकं व्यवधाने इत्यत्र मानं॥ अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यं अनुस्वारविशेषणं नुम
ग्रहणं नुमो यो नुस्वारस्तत्र यथा स्यात् इह माभूत्युत्थिति॥ हयवरट्सूत्रस्य भाष्यं तु नुमस्यानिकेत्यर्थे मानमिति बोध्यं॥ सपाद

सप्ताध्यायीस्येकार्येइति॥अत्रसपादसप्ताध्यायीशब्देनषत्वशास्त्रात्पूर्वःसूत्रसमुदायो लक्ष्यते॥तेनसंयोगांतलोपसंग्रहः॥प्रति
पदविधित्वेनेति॥ननुनियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तेःस्वसिद्धांतत्वेनवस्वेकाजाद्वसामितिदोपिप्रतिपदविधित्वमितिचे
न्न॥आर्त्यधातुकस्येतिसूत्रविहितेदोनुवादरूपत्वेनप्रतिपदविधित्वाभावइत्याशयात्॥पूर्वोपस्थितिनिमित्तकमंसरंगमित्यत्र
निमित्तशब्देनसप्तम्यंतोपात्तस्यैवग्रहणमितितदाशयः॥स्वरप्रवृत्तौदोषात्॥केचित्त्वेवंसतिविषयसप्तम्याश्रयणंनकिमर्थस्या
दितिसमाससंज्ञापेक्षांतोदात्तात्प्रागेवभवतीतिभगवतोदासीपुत्रस्याशयइत्याहुः॥नित्यत्वात्सत्त्वंबाधित्वेति॥इदंपूर्वान्वयि॥
टिलोपेकृतेदस्यां त्यत्वाभावात्सत्त्वाप्राप्तेः॥दस्यानिकसत्त्वस्यतुसाकचूकेचारितार्थं॥ननुमृचउश्चेतिइतरेतरद्वंद्वेदिवचनापत्तिरि
त्याशंक्याह॥मुंइतिसमाहारद्वंद्वइति॥॥इतिहलंताःपुल्लिङ्गाः॥॥नहोऽधः॥दत्त्वेविधातव्येधत्वविधानंतुनतथमित्यत्र
भ्रूषस्तथोरितिधत्वार्थं॥मूलेदलोपषत्वेइतिपाठःसुगमः॥उदःस्यास्तंभोरितिनिर्देशेनोदित्यस्यदंतत्वात्॥इतिपक्षेइति॥प
दस्यादिरितिपक्षेतुनिषेधोऽनुप्राप्नोति॥गतिकारकोपपदानामित्तिप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेउत्तरभागस्यपदत्वाभावादितिभावः॥
व्याख्यानादिति॥उपात्तस्वरूपस्यलोकिकेप्रयोगेऽनुपालंभाच्छास्त्रियस्यसानुबंधकरूपस्याश्रयणं॥अस्तीहनिरनुबंधकरूप

वि०
११७

स्यप्रातिपदिकस्यलौकिकेप्रयोगेउपलंभइतिप्रत्ययलक्षणंनेवप्राप्नोतीतिव्याख्यानपर्यंतानुधावनंब्यर्थमितिकेचित्॥दिश
अतिसर्जनेक्किनितिपाठः॥क्विवितित्वपपाठः॥जस्त्वचत्वेइति॥इदमेतन्मतेसप्तमीबहुवचनविषयं॥ ॥इतिहलंताःस्त्रीलि
गाः॥सोपपदाद्विचइति॥तथासतिगतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्राक्समासेउत्तरपदस्यपदत्वंषत्वेपिदुर्लभस्यादि
तिभावः॥सात्पदाद्योरित्येवेति॥स्वरितोबानुदात्तेपदाद्वितितुपदादावनुदात्तेएकादेशस्तस्यस्वरितविधिर्नतुपदादेःसा
हाद्विधिरितिसोपिपदादिविधिशब्देननगृह्यतेइतिभावः॥ननुसात्पदाद्योरित्येवेत्यसंगतं॥उत्तरपदादिःकर्णोवर्णलक्षणादि
त्यादिविध्यंतरस्यापिसद्भावादित्याशंक्याह॥उत्तरपदादिरिति॥अन्यथाकर्णोवर्णलक्षणादितिस्वरोनपदादिविधिःअकारस्या
नादित्वात्॥स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवन्नत्वादिव्यपदेशःसूत्रंचासमासार्थस्यात्॥कर्णशब्दादर्शआद्यचिह्नतेतुशुक्लः
कर्णइत्याद्युदात्तत्वंयथास्यादित्यतआह॥उत्तरपदादिति॥पूर्ववार्तिकमपीतिभाष्येउत्तरपदत्वेचापदादिविधौलुमतालुप्लेप्रत्यय
लक्षणंनभवतीतिवचनंपठित्वाततःस्वादिषुपूर्वपदंभवतिपूर्वपदंनभवतीत्याद्यनेकविधयोगविभागेनप्रत्याख्यायदधिसेच
वित्यादौषत्वार्थपदादादिरितिपंचमीसमासाश्रयणेबहुसेचौबहुसेचइत्यादौदोषमुद्गाढ्यतदुत्तरपदत्वेचपदादिविधौलुमतालु

प्रेप्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदांतविधाविति कथं बहुसेचौ बहुचू र्वस्य पदादि
विधावेव न पदांतविधावित्युक्तं ॥ न जघटितैतद् वचनपाठेनेति ॥ अन्ये तु प्रत्याख्यानप्रकार एव युक्तः ॥ उत्तरपदत्वे चैव पदादिवि
धौ प्रत्यलक्षणप्रतिषेधः ॥ बहुच पूर्वस्य चापदादिविधाविति वचनद्वयापेक्षया प्रत्याख्यानस्य लघुत्वात् ॥ तथा हि स्वादिषु पूर्व
पदं भवति ततोऽसर्वनामस्थाने यन्नि ॥ यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वतद् दृढकंच पदं न ॥ ततो भं ॥ यजादावसर्वनामस्थाने पूर्वतद् दृ
ढकंच भं भवतीत्यर्थ इति सर्वेष्टसिद्धिः स्पष्टा ॥ न च दधिसेचावित्यादौ षत्वापत्तिः ॥ पदादादिरिति पंचमीसमासाश्रयणात् ॥ न च
बहुसेचावित्यत्र षत्वापत्तिः ॥ पद्यते गम्यतेऽर्थेनेनेति व्युत्पत्त्या पदपदस्यार्थवत्परत्वात् ॥ पदं च प्रकृतिभिन्नमेव सातिग्रहणात्
तेन प्रतीषिषतीत्यत्र न दोषः अर्थवदिति तु विशब्दमादायोत्तरस्य षत्ववारणाय ॥ एवं च सति षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न दोषः ॥ न चैवं
कुमारीष्वित्यत्र षत्वनिषेधापत्तिः ॥ सातिग्रहणे पदसंज्ञाशून्ये प्रत्यये पदादित्वप्रयुक्तप्रतिषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात् ॥ प्रत्याख्या
नोत्तरं न जघटितैतद् वचनपाठस्त्वेकदेशिनः ॥ कथं तर्हि पदादादिः पदादिरिति भाष्यग्रंथोपितथैव ॥ किंच वचनारंभपक्षे काश्य
पेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यादौ न लोपापत्तिः ॥ कंदो ब्राह्मणानीत्यनेन प्रोक्तप्रत्ययांतस्याध्येतप्रत्ययविनाऽप्रव्यक्तत्वबो

किं
११८

धनेपि सुबुत्पत्तेः प्राकृतत्प्रवृत्तिबोधकत्वेमानाभावात्॥ किंच जं ब्रुः फलेजं बावित्यत्रेकोसवर्णइति प्रकृतिभावापत्तिः॥ न ह्यत्र फलप्रत्ययस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वत्वप्रत्याशापि॥ किंच बहुचर्मिकेत्यत्र वच नारंभेन लोपानापत्तिः॥ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाभावात्॥ कप्रत्यय निमित्तं पदत्वं तु समुदायस्य॥ ततश्च यत्प्रातिपदिकसंज्ञकं चर्मनिति न तत्पदं॥ यच्च पदं बहुचर्मनिति न तत्प्रातिपदिकमिति न लोपो दुर्लभः॥ अपिच वचनारंभे पूर्वदंडिप्रियइत्याद्यर्थमध्यमत्वानाक्रांतेति विशेषणेति गौरवमित्यत्किंचिदेतदित्याहुः॥ अतएवेति॥ एनदस्त्यदाद्यत्वादेवेत्यर्थः॥ अनयोरपीति॥ एनादेशस्य एनदश्चेत्यर्थः॥ एनदमादायेत्याद्येकदेश्युक्तिरित्यंतो ग्रंथोऽपवादत्वमजानत एकदेशिनो यद्येनदित्याद्युक्तिरिति पूर्वग्रंथेन पुनरुक्तोपितद्विवरणपरतया कथंचिन्नेयः॥ अन्येतु यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यइत्यादिभाष्यस्वारस्येन द्वितीयादौ स्वेन इत्यत्रैव एनद्वक्तव्यइति लभते॥ नच येननाप्राप्तिन्यायेनै नदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृतेत्यदाद्यत्वाप्राप्तेः यद्येनदित्याद्येकदेश्युक्तिरिति वाच्यं॥ नलुमतेति निषेधानित्यत्वेन कुंडमानयप्रक्षालयै नदित्यन्नाप्येनदः प्रवृत्त्या तत्र चत्यदाद्यत्वाप्रवृत्त्या येननाप्राप्तिन्यायाप्रवृत्तेः॥ सत्वस्यत्यदाद्यत्वादानपवादत्वस्यैव तत्र कौंडिन्यन्यायानित्यत्वेनै नदोपितदनपवादत्वस्योपपत्तेश्च॥ यद्ये

वमेनश्रितकोनसिद्ध्यति॥एतच्छ्रुतकइतिप्राप्नोतिइत्यग्रिमभाष्यत्वेकदेश्युक्तिः॥उपसर्जनत्वेनैनदादेशस्यतत्राप्रवृ
त्तेः॥नलुमतेतिनिषेधाच्च॥नलुमतेत्यस्यानित्यत्वंतुधर्मिग्राहकमानेनैकपदाश्रितलुकेव॥तथाचैतेनकृतमेतत्कृतमि
त्यादेनैनदादेशप्रवृत्तिरित्याहुः॥इत्यलमिति॥अन्येतुसावकाशःकःकोवकाशोनंत्यइत्यादिनलोपःप्रातिपदिकेतिस्म
त्रस्यभाष्यप्रामाण्येनत्रिपाद्यानतःकौण्डिन्यायःस्कोःसंयोगाद्योरित्यादितुनिरवकाशत्वेनसंयोगांतलोपादिबाधकं
अतएवरथीतरसिद्धिः॥अन्यथानलोपंबाधित्वानस्येत्वेतस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घानापत्तिः॥अतएवधुक्सुवडित्यादेभ
षभावत्वत्वादिषुकृतेषुजश्त्वादिसिद्धिः॥अन्यथाऽपवादत्वात्सैर्जश्त्वापवादत्वापत्तिः॥रहाभ्यामितिनिमित्तत्वेनकार्य
त्वबाधस्तुहयवरडितिस्मत्रस्यभाष्यबलादेव॥अस्तुवान्निपाद्यामितरविधिषुयथातथा॥नलोपविषयेतुर्द्वैतरथीनःरथी
तरः॥भूरिदाप्रस्तुद्भूरिदावतरइतिभाष्यप्रयोगबलेननोत्सर्गपवादभावः॥अतएवनलोपःप्रातिपदिकस्मन्नेभाष्ये
वकाशोरुर्नलोपंबाधिष्यतइत्युक्तंनत्वपवादोरुरित्याहुः॥इदमेवन्याप्यमिति॥अन्येतुक्विन्प्रत्ययस्यकुरितिसूत्रेइदंतर्हिप्र
योजनंयेभ्यःक्विन्विधीयतेतेषामन्यप्रत्ययांतानामपिकुत्वंयथास्यान्मानोअस्त्राक्मानोअद्रागितिभाष्यात्कुत्वस्यासिद्ध

वि०
११९

त्वात्षत्वेकिन्प्रत्ययस्येतिकुत्वंभवत्येव॥षत्वस्यकुत्वापवादत्वंतुनन्निपाद्यांतक्रकौडिन्यन्यायाप्रवृत्तेः॥पदांतेविशिष्यषत्व
विधिकल्पकाभावाच्च॥विश्वसृडादौतुनकुत्वं॥ ॐ ॥ ॐ ॥ किन्प्रत्ययस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेर्विज्ञानेपिस्पृशोनुद
केइतिसूत्रेऽनुदकग्रहणेनकिन्प्रत्ययविधायकशास्त्रानुपात्तोपपदकेकिप्प्रत्ययांतेकिन्प्रत्ययस्येत्यस्याप्रवृत्तेः॥अनु
दकग्रहणंतूदकेऽपपदेकिपःप्रवृत्तयेतत्रापिकुत्वप्रवृत्तौतद्वैयर्थ्यस्यष्टमेव॥तेनोदकशब्देऽपपदेऽदकस्पृडित्येव॥असृक्
शब्दस्त्वस्यतेरोणादिकेऽऋज्प्रत्ययेबोध्यइत्याहुः॥ननुगवाक्शब्दस्यरूपाणीतिमूलग्रंथोऽसंगतः॥क्लीबेर्चागतिभेदतद्
त्युत्तरग्रंथानुरोधेनपूजार्थस्याप्यनुकरणावश्यकत्वेनतत्रगवागितिरूपाभावादित्याशंक्याह॥शब्दपरत्वेनेति॥त
थाचगवाक्शब्दस्यानुकरणंप्रकृतिवदनुकरणमिति नलोपइतिक्लीबेर्चागतिभेदतद्वाक्यशेषेनासंगतइतिभावः॥सो
लुंकालुप्तत्वादिति॥सर्वनामस्थानत्वाभावाच्चेत्यपिबोध्यं॥स्वांपीत्येवेति॥अतएवसुस्वांपितटानीतिप्रयोगःसंगच्छते॥इति
हलंतानपुंसकलिङ्गाः॥ ॥स्वरादिनिपातमव्ययं॥सर्वेषामिति॥तत्तच्छक्तिप्रधानानांसर्वेषामित्यर्थः॥भाष्यप्रामाण्यादिति
एवंहितत्रभाष्यं॥अथसायंचिरयोःकिंनिपात्यतेप्रत्ययसन्नियोगेनमांतत्वंनिपात्यते॥नैतदस्तिमकारांतःसायंशब्दइति॥कौ

यटश्चानेनसायंशब्दप्रत्याख्यायते॥अव्ययादेव ऽस्य ऽस्युलोःसिद्धत्वात्चिरमित्यस्यतुमांतत्वंनिपात्यतइतिचिरमित्यव्यय
सत्वेतुसायंशब्द वच्चिरंशब्दस्यापिप्रत्याख्यानंभाष्यकृत्कैयटौवदेतामितिभावः ननुवत्स्यंतस्या व्ययसंज्ञायांयदुदतो
निवतइत्यादैविभक्तिश्रवणानापत्तिरित्याशंक्याह॥उपसर्गाच्छंदसीति॥भाष्यस्वरसोप्येवमेवेति॥एवंहितत्रभाष्यं॥अथवा
पुनस्तुकुदंतमकारांतमितिकथंप्रतामोप्रतामइति॥आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययलक्षणेनसंज्ञाभवतीति॥यद
यंप्रशाम्शब्दंस्वरादिषुपठतीति॥यदिचस्वरादिषुप्रशाम्शब्दपाठस्तदाशानतेजनइत्यस्मात्किपितत्राव्ययसंज्ञार्थपा
ठस्यचारितार्थेनज्ञापकत्वासंगतिः॥तस्मात्किपोनभिधानकल्पनंतुक्लिष्टमितिभावः॥नञःस्वरादिष्विति॥निपातत्वा
देवसित्थेरितिभावः॥अव्ययेति॥इदंतत्पूरुषेतुल्यार्थेइतिसूत्रस्यवचनं॥ ४० ॥अव्ययग्रहणे एतेषांग्रहणमिसितदर्थः॥
अकर्णिरिति॥आक्रोशेनज्यनिरितिकृजोऽनिरितिभावः॥माडोपीति॥निपातत्वादेवसित्थेरितिभावः॥नन्वर्थतःसारूप्यग्र
हणेगेयेकेनविने तावामित्यत्राव्ययसंज्ञानस्यात्वामित्यस्मकर्मत्वावोधकत्वादित्याशंक्याह॥गेयेकेनेति॥विभक्त्यंतसमानार्थत्व
स्येवेति॥युष्मच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यंतसमानार्थत्वंयुवामितिप्रथमादिवचनमादायशब्दतःसारूप्यंवामितिद्वितीयादिव

वि०
१२०

चनोत्तत्त्वमादाय॥ नन्वेवं सतियुगपदित्यादीनामपि एककाले इति विभक्त्यंतमादायार्थतः सारूप्यं॥ युगं पततीत्यर्थकयुगप
च्छब्दमादायशब्दतः सारूप्यं तथा विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव युगपदित्यादीनामव्ययत्वे सिद्धे युगपदित्यस्य पाठो व्यर्थ इति चे
न्न॥ यच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यंतमादायार्थतः सारूप्यं तच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यंतमादायैव शब्दतः सारूप्यविवक्षितत्वेना
दोषात्॥ नन्वेवं स्वरप्रतिरूपकत्वमपिशब्दतोऽर्थतश्च विवक्षणीयं स्यादित्याशंक्याह॥ स्वरांशेतुनेति॥ अन्येतु स्वराद्येकरू
प्यायशब्दतएव सारूप्यं नार्थतस्तेन तस्मादित्यर्थकतदित्यस्य प्रथमांतार्थकवामित्यस्य चाव्ययत्वसिद्धिः॥ अतएव धनवाचि
नोस्ति शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनाव्ययत्वसिद्धिरिति मतुप् सूत्रे भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते॥ विभक्त्यंतं च पदद्वयाघटित
मेवेति न युगपदित्यादीनां पाठवैयर्थ्यमित्याहुः॥ लुप्तषष्ठीकमिति॥ इदमयुक्तं॥ प्रथमांतानामेव द्वंद्वविधानेन तच्चितोरिति द्वं
द्वेषष्ट्यंतस्य प्रवेशानर्हत्वात्॥ तत्तदर्थविभाग इति॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तदर्थविभागश्चेति वाक्यस्य तच्छब्दयोः प्रकृतिप्रत्यय
परमोर्द्वंद्व इति भावः॥ शब्दरत्ने तु वीप्सायां कृतद्विर्वचनस्य तच्छब्दार्थशब्देन तत्पुरुष इत्युचितं॥ चादिस्वरादिपठितानामिति॥
इदं विशेषणं व्यर्थं॥ गौरित्यादावव्ययत्वापादकं द्रुणअसिरिति निष्पन्नेऽण इत्यादावव्ययत्वानापत्तिस्तु नास्माकं स्वरादिपाठ

सामर्थ्येन तत्सिद्धेः॥ विहितानां नियमपक्ष इति॥ इदमुपलक्षणं॥ प्राप्यमाणानां नियमपक्षे पीत्यस्यार्थस्य॥ अस्योपपत्तिरिति॥ अं
सर्वविभक्तित्वस्योपपत्तिः॥ अत्र पक्षे इत्यस्य जातस्य निवृत्तिरित्यनेनान्वयः॥ सर्वेष्वर्थेष्वित्यस्य सर्वविभक्त्युत्पत्तावित्यनेनान्व
यः॥ सर्वेषु कर्मादिष्वर्थेषु द्वितीयाद्येकैकविभक्त्युत्पत्तौ जातायामित्यर्थः॥ कर्माद्यर्थे योग्यात्प्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्ति
रिति प्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीये वेत्येव सिद्धो कर्माद्यर्थेत्यादिविशेषणं व्यर्थं॥ तद्योग्यप्रातिपदिकात्प्रथ
मे वेति इदं विशेषणं अव्ययेभ्योपि द्वितीयाद्यर्थं॥ अर्थनियम इति॥ यतएवकारस्तत्तोन्यत्र नियम इति सिद्धातात्॥ अत्र प
क्ष इति॥ अर्थनियमपक्षे इत्यर्थः॥ प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह॥ कर्माद्यर्थेति॥ सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह॥
अथेति॥ ननु सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु अव्ययानां प्रातिपदिकार्थसूत्रोदाहरणत्वमनुपपन्नं॥ तथा च प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थं
उच्चेर्नीचैरित्यत्रापि यथास्यादिति प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य भाष्यं विरुध्यते॥ प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य पर्युदासन्यायेन कर्मादियो
ग्यप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा बोधकत्वादिति चेत्प्रातिपदिकार्थसूत्रस्योक्तनिष्कृष्टार्थमनाश्रित्याव्ययानां तदुदाहरणत्वेनो
पन्यास इत्याशयात्॥ वस्तुतस्तु प्रातिपदिकार्थसूत्रे कर्मादियोग्यप्रातिपदिकादित्यर्थे मानाभावादव्ययानां तदुदाहरणत्वमुपप

कि०
१२१

नं॥ तत्रार्थनियमे कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थे प्रथमेवेति नियमेन प्रथमेवाव्ययेभ्यः प्राप्नोति न द्वितीयादिः॥ अर्थनियमे सि-
त्थमिति बहुष्वितिसूत्रस्य भाष्यस्य प्रथमायावचनत्रयं सित्थमित्येवार्थः॥ प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे कर्माद्यर्थप्रतिपादन-
योग्यप्रातिपदिकाच्चेद्वितीया तदा कर्मणिसत्येवनतु तदसत्त्वे इत्यादिरेव सूत्रार्थः॥ तेन गौडो ग्धीत्यादावपादानत्वादावपि
द्वितीयादिः॥ बहुष्वितिसूत्रस्य स्यैकस्मिन्नेवेकवचनं न द्वयोर्न बहुष्विति भाष्यस्यापि संख्यावत्वयोग्येषु चेदेकवचनं तर्हि एक-
त्वे सत्येवनतु तदसत्त्वं इत्यर्थः॥ न द्वयोर्न बहुष्वितितु फलितार्थकश्चनमिति दिक्॥ नन्वेकवचनमिति सूत्रं व्यर्थं॥ द्वित्वबहु-
त्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्य तदविषये प्रवृत्तिसिद्धेरित्यत आह॥ द्वित्वबहुत्वयोरिति॥ अप्राप्तप्रापणार्थ-
मिति॥ सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्ष एव सिद्धांत्यभिप्रेत इति भावः॥ अन्येतु सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः तत्र ह्युपपत्तिरिति
भ्योनिरर्थके भ्योविभक्तेरप्राप्ते एकवचनमित्येव तर्गिकमेकवचनं॥ सार्थकाव्ययेभ्यस्तु प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमेकवचनं
दोषामन्यमहः अत्युच्चेरित्यादिरुत्तिविषये कर्मत्वान्वयात् द्वितीयेकवचनं तेनात्पादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेतिसमासः॥ एवं स्व-
शब्दात् द्वितीयापंचमीसप्तम्येकवचनानि स्वः पश्यस्व आगतेः स्वः स्थित इत्यादि प्रयोगदर्शनात्॥ एवमपदिशेत्याद्यव्ययीभावात्

दर्थकर्मत्वादिसत्त्वेन द्वितीया तृतीया सप्तम्येकवचनानीत्यादियथायथं बोध्यमित्याहुः ॥ नानेन सर्वैकवचनमिति ॥ किंतु
प्रथमा द्वितीया तृतीयेकवचनान्येवेत्यर्थः ॥ ज्ञापनाच्चेति ॥ इदमुपलक्षणमव्ययादाप्सु पदतिप्रत्याहारग्रहणाच्चेत्यपि
बोध्यं ॥ नन्वेकत्वे एकवचनस्याविधानेन घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयो न स्यादित्याशंक्याह ॥ घट इत्युक्त इति ॥ ननु बहुष्वि
त्यादिसूत्रेष्वेकवचनमितियोगविभागमनाश्रित्योक्तनियमपक्षानाश्रित्याव्ययेभ्यः सर्वविभक्तीनां सर्वाणिवचनानी
त्युक्तं तत्कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ बहुष्वित्यादिसूत्रेष्विति ॥ भाष्ये ननु विशिष्यासन्निधानात्तत्थितां तदितितदंतविधिः
कथमत आह ॥ बहुव्रीहिलभ्यं विशेष्य इत्याहेति ॥ इत्यभिप्रेत्याहेत्यर्थः ॥ संज्ञाकार्यस्येति ॥ लुक् इत्यर्थः ॥ तत्त्वेन बहिरं
गत्वेन ॥ अव्ययीभावादाविति ॥ वस्तुतस्त्वव्ययीभावस्य शक्तिर्लिंगविशेषयोगेपिवचनादव्ययत्वं ॥ आधेय इत्यादेरन्व
र्थसंज्ञाबलेनाव्ययत्ववारणसंभवेपिसन्निपातपरिभाषाप्रयोजनकथनार्थं ॥ भाष्यकृते तदुपेक्षितं ॥ उपादास्तेति ॥ समू
र्धन्यपाठः ॥ सन्निपातपरिभाषया कृतिचेति निषेधस्य निवृत्तिरित्याशयेन सगुणपाठः ॥ वस्तुतस्त्वत्वप्रवृत्तिपूर्वका
लिकमेत्वमात्वस्योपजीव्यंतच्चन कृतिचेति निषेधविनाश्यं ॥ यच्च निषेधेन विनाश्यमित्वेत्तरकालिकं न तदात्वस्यो

वि०

१२२

पजीव्यंतस्मादेचविषयेत्वात्त्वविधानादकित्वसन्निपातनिमित्तमात्वंस्थाध्वोरितिकित्वस्यानिमित्तं किंत्वसन्नियुक्तं चेत्स्व
मितिकित्वाभावेनभवतीतिकैयटोक्तरीत्येवसन्निपातपरिभाषाविरोधउपपादनीयः॥तत्रचात्वोपजीव्य कित्वस्यसाक्षादेवकि
त्वेनविनाशः॥भावाभावयोर्विरोधादिति॥नैषाप्रतिबंदीयुक्ता॥तस्माद्ब्याख्यानाद्वाप्यप्रामाण्याच्चसंनिपातविघातकत्वंपरंप
रयाप्याश्रीयतइत्येवेत्युक्तं॥तादृशमहासंज्ञाकरणात्समुदायस्यनाव्ययत्वमित्येववक्तुंयुक्तं॥तादृशार्थानामित्यारभ्यमा
नाभावेनेत्यंतोग्रंथःप्रकृतानुपयुक्तः॥नह्यत्रांतर्गणकार्यंकिंचित्प्राप्नोतियोनोपयुज्येत॥साहचर्येणेत्युत्तरमर्थस्येतिशेषः॥प्र
सिद्धश्चासावंतरंगश्चासौपदांतरानपेक्षश्चासावनुपसर्जनीभूतश्चेतिविग्रहः॥अत्रप्रसिद्धांतरंगपदांतरानपेक्षेतिविशेषणं
व्यर्थं॥अनुपसर्जनीभूतस्यलिंगाद्यनन्वयिनइत्येतावतापूर्तेः॥अतएवेति॥अत्युच्चैसावित्यत्रावयवस्याप्यव्ययसंज्ञाभावादे
वेत्यर्थः॥व्यर्थएवेति॥अव्ययसंज्ञायांकार्यकालपक्षाश्रयणात्॥अत्युच्चैर्केरित्यादावकजर्थप्रवृत्ताव्ययसंज्ञामादायनलुक्॥उ
च्चैराविति॥उच्चैःशब्दात्परोद्विवचनांतोऽशब्दोबोध्यः॥तस्यचपरादिवत्त्वेनविभक्तित्वाद्दिहितविशेषणाभावेऽलुगापत्तिरित्या
शंकावारणायेदं॥उच्चैराभ्यामिति॥विहितविशेषणाभावेऽत्रापोऽलुगापत्तिरितिभावः॥णिशसमाधौभ्वादिः॥यन्नव्येतितद

व्ययमिति वाक्यशेषं व्याचष्टे ॥ तदिति ॥ तदिति पदं तस्मादित्यर्थं कमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ अभावादिसादृश्यादेवेति ॥ यद्वेतीति
व्याचष्टे ॥ यद्विविधं रूपमिति ॥ नैतीति व्याचष्टे ॥ न प्राप्नोतीति ॥ ॥ इत्यव्ययानि समाप्तानि ॥ ॥ इति सुबुविभक्तिकार्याणि
॥ श्रीः ॥ स्त्रियां ॥ सत्त्वादीनां गुणानामि ॥ ननु ब्रह्मशब्दस्य न पुंसकत्वमात्मशब्दस्य पुंस्त्वं चिति शब्दस्य स्त्रीत्वं कथं ॥ सत्त्वादी
नां गुणानां तन्नाभावादिति चेन्न ॥ परास्यशक्तिर्विविधैव ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति श्रुति सूत्राभ्यामात्मनि पुंशस्त्यादिस
त्वेन सर्वलिंगोपपत्तेः सतामपि सर्वलिंगानां तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यत्वावच्छेदेनैवाभिव्यक्तिरिति नातिप्रसंगः ॥ शशविषाणादौ त्व
सदेव लिंगं विषाणत्वादिवदवभासते ॥ यद्वाऽन्यथाख्यातिस्वीकारादन्यत्र सच्छरीयत्वं सति विषाणेऽवभासते इति लिंगव्यव
स्थासिद्धिः ॥ केचित्तु शशविषाणादावन्तः पदार्थसद्भावात्तद्वारको लिंगयोग इत्याहुः ॥ अजशब्दस्य स्त्रियामजाशब्दस्य पुंसिकदा
प्यप्रयोगाच्छास्त्रियमेव टाबाद्यभिधेयमिति वक्तुमशक्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ तत्रेति ॥ तत्संभवेत्विति ॥ अन्येतु लोकि कलिंगस्य
प्रतिपाद्यत्वसंभवे तदेवनोभयंगोरवादित्याहुः ॥ उपचयाऽपचययोः सत्तोरिति शेषः ॥ तन्मात्रविवक्षा यामिति ॥ विवक्षाचलोक
व्यवहारानुवादिनी ग्राह्या न तु प्रायोक्ती ॥ तदुक्तं हरिणा ॥ सन्निधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकं ॥ यथा तस्मादिशब्दानां लिंगे

वि०
१२३

धुनियमस्तथा॥ भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिता इति॥ लिंगं चार्थगतमेव न शब्दगतमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यात्स्व
मोर्नपुंसकादिति सूत्रस्य भाष्याच्च स्पष्टमेव गम्यते॥ स्त्रीपुंनपुंसकादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमेव लिंगं न ततोऽन्यत्॥ तद
पि प्रायेण शास्त्रीयमेव सति संभवे लौकिकमपि॥ तद्वाच्यार्थगतमिति॥ इदं विशेषणं व्यर्थं॥ व्यावर्त्याभावात्॥ एवं व्याख्या
ने इति॥ षष्ठ्यंतत्त्वमाश्रित्याजादीनां वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति व्याख्याने इत्यर्थः॥ अतएव॥ स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वादेव॥ ५० समुच्च
यस्य॥ द्योतकसमुच्चयस्य॥ वाचकसमुच्चयस्तप्रायेण न दृश्यत इति भावः॥ अजादि रूपमेवेति॥ नन्वेवं चटुकि काजिकेत्य
दौ जातिलक्षणोऽङ्गीषुर्द्वारः॥ अज्ञातार्थयोगेऽपि जातिलक्षणानपायात्॥ कांतस्यानजादित्वेन टा योऽप्रवृत्तेरिति चेन्न॥ अज्ञात
त्वाद्यधिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावाद्दोषः॥ प्रवृत्तेरिति दिक्॥ तदंतस्यापीति॥ तदंतस्यै
वेत्युचितं॥ व्याख्यानादेवेति॥ अनुपसर्जनाधिकारमूलात्॥ सामर्थ्येनेति॥ अजाद्यतइत्यस्य षष्ठ्यंतत्वाश्रयणसामर्थ्येनेत्य
र्थः॥ जातिश्चेद्वाचेति भाष्यके यटयोस्तु जातिरित्यस्य न शूद्रेत्यंशे संबंधः किंतु अमहत्पूर्वेत्यंशे शूद्रस्य स्त्रीशूद्रीत्यत्र गौण
मुख्यन्यायेन टापनेत्युक्तं॥ प्रातिपदिककार्येऽपि स्त्रीप्रत्यये गौणमुख्यन्यायः प्रवर्तत इति तद्भावः॥ एवं त्वजस्य स्त्री अजीत्येव

गोणमुख्यन्यायेनटापोऽप्रवृत्तेः॥ यद्वामुख्यार्थकेष्वजादिषुजातिलक्षणङ्गीषंबाधित्वाचारितार्थस्यटापः पुंयोगेपरत्वाङ्गी
 षाबाधः॥ अयजेइं द्रमित्यादौसर्वर्णदीर्घस्यगुणेनेव॥ जातिवाचकत्वाभावादिति॥ प्राधान्येनजातिविशिष्टावाचक
 त्वादित्यर्थः॥ नचान्नगोणत्वमितिननुशूद्रस्यस्त्रीशूद्रेवतथाचकथंशूद्रशब्दस्तन्नगोणः नचशूद्रशब्दः ॥ ४०
 शूद्रसंबन्धित्वेनस्त्रीबोधकइतितन्नगोणः॥ शक्यतावच्छेदकरोपरवगौणीवृत्तिरिति नव्यसिद्धांतात्॥ अतएवाग्रायीदेव
 ताऽस्याग्नेयइत्यन्नभस्याढइतिपुंवद्भावः॥ अन्यथातुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेभाषितपुंस्कत्वाभावात्सदुर्लभइतिचेन्न॥ अशूद्रा
 यदाशूद्रस्यस्त्रीविवक्षितातदगोणत्वमित्याशयात्॥ जातिमात्रविवक्षयेति॥ कैयटेत्वसतिजातिग्रहणेऽमहत्पूर्वेतिप्रति
 षेधसामर्थ्यादंतरंगोपिटापूर्वाध्येतेत्युक्तं॥ नचाभीर्याप्रतिषेधचारितार्थं तत्रापिसमासस्वीकारेणसुबुत्पत्तेःपूर्वटापोदुर्वा
 रत्वात्॥ ननुमहाशूद्रशब्दस्यमहत्वविशिष्टशूद्रत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनजातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेनकथं
 ङ्गीषित्यतआह॥ प्रधानेतीति॥ उग्रायामिति॥ उग्रामित्युचितं॥ अजादित्वंवाकल्प्यं॥ क्वचिदुग्रकन्यायामितिपाठः॥ अनु
 लोमसंकराणामिति॥ उत्तमवर्णादधमवर्णायामुत्पन्नानामित्यर्थः॥ मातृजातिवृत्तित्वादिति॥ मातृजातिमत्वेनस्मृति

वि०
१२४

बोधकत्वादित्यर्थः॥ अतएव महाशूद्र इत्यत्र शूद्रशब्दस्याऽर्थवत्त्वादेव॥ ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिभिः क्रमेणान्वयः॥ अत्र क्षत्रियाद्या अनूढा एव ग्राह्याः॥ ननु ब्राह्मणादुग्रायामुत्पन्नस्य शंखस्मृतिबलेन शूद्रत्वावगमात्तत्र तां जातिमारोप्येति पूर्वग्रन्थासंगतिः॥ अतएव श्रीमत्कृष्णद्वैपायनादिभिः क्षत्रियास्तत्त्वादितानां पांडवादीनां क्षत्रियत्वमिति चेन्न॥ औशनसस्मृतावनुलोमसंकराणां केषांचिज्जात्यंतरकथनेन तदादी नीतिसूत्रे भाष्ये आभीरत्वस्य शूद्रत्वव्याप्यत्वाभावोक्त्या च तत्र संपूर्णशूद्रत्वानंगीकारात्॥ अतएव तत्र महाशूद्रशब्दस्य प्रयोगेन केवलशूद्रशब्दस्या शूद्रादुत्तमत्वात्तस्य॥ शूद्रधर्माश्च सर्वे न तत्र प्रवर्तन्ते॥ शंखस्मृत्या शूद्रत्वारोपाच्च केचिच्छूद्रधर्मास्तत्र प्रवर्तन्ते॥ अयमारोपेन गौणमुख्यन्यायप्रवर्तकः शास्त्रबोधितत्वात्कतिपयधर्मप्रापकत्वाच्च॥ इमां कुसृष्टिमनाश्रित्य तु कैयटेनोक्तं॥ अमहत्पूर्वेति निषेधो न वक्तव्यः॥ नहि महाशूद्र इत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसंगाभाव इति॥ एतेन पुंयोगे टापवारणाय जातिश्चेद्वा चेत्यस्य मुख्यजातिमती चेद्वा चेत्यर्थस्यावश्यकतयाऽभीर्याशूद्रत्वारोपेण टापोऽप्रवृत्तेरमहत्पूर्वेति निषेधो व्यर्थ इत्यपास्तं॥ अस्यारोपस्य शास्त्रबोधितत्वेन तत्तर्धर्मप्रापकत्वेन च मुख्यसमशीलत्वात्॥ ननु महाशूद्र इत्यत्र योगार्थस्यापि सत्त्वेन जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभा

वेनङ्गिषूनस्यादितिचेन्न॥अवयवार्थस्यसंभवमात्रेणाश्रयणेपिरूढ्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तस्यव्यभिचारवारणायानाश्रयणे
नजातिमात्रेतिमात्रपदेनतादृशस्यैवव्यावर्त्यत्वेनादोषात्॥अतएवयोगेनमन्वपत्यबोधकत्वेपिअगोत्रप्रत्ययांतमनु
षीत्यत्रजातिलक्षणङ्गिषूसिद्धिः॥केचिदिति॥छागीतिभूयःप्रयोगदर्शनमन्त्रारूचिः॥इत्युक्तेरिति॥वस्तुनस्तूगिद्वर्ण
ग्रहणवर्ज्यमितिर्व्यर्थः॥उगितश्चेत्यत्रवनोरचेत्यादाविवामहत्पूर्वग्रहणेनस्त्रियामित्यधिकारेतदंतविधिज्ञापनेनादो
षात्॥उगित्वाऽत्वयोःप्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारण्येनोक्तनिषेधस्योगितश्चातङ्गित्यनयोरप्रवृत्तेश्च॥स्पष्टंचेद
मुगितश्चेतिसूत्रेभाष्ये॥अतएवेति॥टापोऽनपवादत्वेनऋचिङ्गिपःप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः॥एतत्प्रत्याख्यातमिति॥प्रत्याख्या
नमित्युचितःपाठः॥एतस्यसंगच्छतइत्यनेनान्वयः॥सूत्ररीत्येष्टस्येति॥इदंचिंत्यं॥ङ्गिवंतप्रयोगस्यसूत्ररीत्येष्टत्वेमा
नाभावादितितर्कचंद्रिकाकाराः॥केचित्तुपंचेत्यादौटापूङ्गिपोरुभयोर्निषेधायनषडितिसूत्रेङ्गिपोनुवृत्तेरावश्यकतया
मंडूकप्लुतोमानाभावेनटावृचीत्यनेनङ्गिपोविधानंसूत्रकृत्संमतमित्याहुः॥असंभवेनेति॥अमहत्पूर्वग्रहणाच्च॥कार्य
कालपक्षइति॥यथोद्देशपक्षेतुनांतत्वसमानाधिकरणषट्त्वस्यानल्धर्मत्वेनस्थानिवत्त्वेनापिसौलभ्यमितिभावः॥

वि०
४२५

तदंतेपी ति॥अमहत्पूर्वग्रहणेनस्त्रियामित्यधिकारस्यविधिनिषेधसाधारण्येनतदंतविधिज्ञापनादितिभावः॥स्त्रियांयत्प्रा
प्नोतीति॥नन्वेवंसतिप्रियपंचेत्यादौडाबुभाभ्यामित्यपिनस्यादितिचेदिष्टापत्तेः॥केचित्तुटापूङीपोरुभयोरनुरृत्यातयोर्निषे
धेपिडापनिषेधेमानाभावः॥ङीबंशेबाध्यसामान्यचिंतयाऽनउपधेतिङीबपिनेत्याहुः॥आश्रयणबलादिति॥बाध्यसामान्यचिंताश्रयण
स्यानउपधेतिङीबभावस्यफलत्वेनानुपदमेवकीर्तनाच्चिंत्यमेतत्॥बहुयज्ज्वभ्यामिति॥इदमपिचिंत्यं॥अनंतत्वाभावे
नानोबहुव्रीहेरित्यस्याप्राप्तेः॥यथाचानंतत्वाभावस्तथोपपादितंश्वयुवेतिसूत्रेशेखरेस्त्रियांयत्प्राप्नोतितन्नेत्यर्थाश्रयण
बलाद्भूतपूर्वगतिरित्याशयोवाकल्प्यः॥वस्तुतस्त्वनंतत्वमपिस्थानिवद्भावेनानेतुंशक्यं॥श्वयुवेतिसूत्रस्यःशेखरस्तुचिंत्य
एव॥ननुश्वयुवेतिसूत्रस्यभाष्यं कथंसंगच्छतामितिचेन्न॥अनोऽवयवस्याकारस्यैवाहोपोनइतिलोपविधानादंत्यस्यश्व
युवेतिसूत्रस्यशेखररीत्याऽनेतुमशक्यत्वात्॥एतेनधीवरीत्यादावल्लोपापादनमपास्तम्॥अनउपधालोपिनः॥गृह्यमाण
स्यचानंतस्येति॥धीवन्नित्यादेरित्यर्थः॥ध्वनितंचेदमिति॥अनुपसर्जनादित्येतन्नसंबध्यतइत्येतदित्यर्थः॥इत्यनंतरमि
ति॥अनुपसर्जनाधिकारात्प्राग्वर्तिनिअनोबहुव्रीहेरितिसूत्रेउपधालोपिनोवेतिन्यासकरणेनतत्रानुपसर्जनाधिकारासंब

धो ध्वनितइतिभावः॥अन्यतरस्याग्रहणंत्विति॥उपधालोपिनोवेतिवाग्रहणंत्वित्यर्थः॥अन्यथेति॥सुपर्वेत्यादौडाप्रतिषेधयेः
सावकाशत्वाप्रतिसंधानेइत्यर्थः॥अन्येतुगृह्यमाणस्यानंतबहुव्रीहेर्बहुधीवेत्यादेरनुपसर्जनस्यसंभवेनबहुदामानिपुराण्य
तिक्तांतानगर्यतिबहुदामेत्यादावन्तबहुव्रीहेरुपसर्जनस्यचसत्वेनानुपसर्जनादित्यनउपधेतिस्त्रेसंबध्यतएव॥अनोबहु
व्रीहिप्रतिषेधेउपधालोपिनोवेतिवक्तव्यमितिवनोरचेतिस्त्रेसंभार्ष्यतुडाबुभाभ्यामनुपसर्जनादित्युत्तरंतद्वक्तव्यमित्येवंपर
मित्याहुःअनेनेति॥वर्णात्कारइतिविहितकारप्रत्ययान्तनिर्देशेनेत्यर्थः॥नप्राप्नोतीति॥सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषाबाधेतुरथक
स्यादावतिप्रसंगइतिभावः॥उच्चारणार्थतयेति॥धकित्तिरूगित्याद्यनुरोधेनेत्यर्थःप्रत्ययस्यत्वांशेति॥निर्मुक्तानुबंधएवप्र
त्ययसंज्ञाप्रवृत्त्याकचिकेइतिसमुदायस्यप्रत्ययस्यत्वाभावादितिभावः॥केवलेति॥नचकांतात्प्रत्ययादित्यर्थवारणायस्य
ग्रहणमितिवाच्यं॥क्षिपकादीनांचेतिनिषेधेनककारस्यप्रत्ययविशेषणत्वज्ञापनेनादोषात्॥अणीति॥टिठेतिङीप्तुन॥के
वलमामकेतिनियमात्॥वार्तिकमतेपीति॥भाष्यकारमतेतुप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेननलुमतेत्यनेनस्थानिवत्वस्य
निषेधेप्रत्ययलक्षणमप्यर्थान्निषित्थं॥प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यस्थानिवत्वानुवादकत्वात्॥कन्यकेत्युत्तरंध्रुवकेत्यपपाठः॥ग

वि०
१२६

णेपठितत्वात्॥ निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेरिति॥ उत्तरांशविकलतस्मादिति परिभाषाप्रवृत्तेरित्यर्थः॥ अनज्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थमि
ति॥ सूत्रेऽपिशब्देन ज्पूर्वकमिन्नार्थकः सोऽपि स्पष्टार्थइत्यर्थः॥ अकचिवापुनर्विशिष्टात्तुपीति॥ ननु नजर्थान्वितैतदर्थेऽज्ञा
ताद्यर्थविवक्षायां समुदायात्सुबुत्तरमेवाकज्युक्तइति चेत्सत्यं॥ पाठक्रमवैपरीत्येन योजनेनादोषात्॥ एवमत्यंतस्वार्थिक
कौंतेपीति॥ एतेन हंसंतनोः सन्निहितं ज्वरं तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति प्रयोगो व्याख्यातः॥ अकचिस्स्याडापत्तेः॥ स्वस्यानि
ष्क्रांतेति स्वस्मान्निष्क्रान्तेति विग्रहे तु नेत्वविकल्पः॥ ज्ञास्वेति निर्देशेन स्त्रीत्वबोधकस्वशब्द एवेत्वप्रवृत्तेरिति भावः॥ अनुपस
र्जनात्॥ अनविधानमेवेति॥ ननु टिट्ठणजित्यादावतइत्यधिकारेणादंतात्किपितुकोलोपस्यवाप्रसंगेन डीपोप्रसंगादनभिधानं
निर्मूलं व्यर्थं चेति चेन्न॥ दीर्घादप्लुडो विधानेनानभिधानस्य तदभिप्रायकत्वापत्तेः॥ अत्रोपसर्जनत्वं न शास्त्रायं किंतु लोकि कं
पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाक्रियते यावद्भूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदित्यनुपसर्जनादिति प्रकृतसूत्र
सूत्रभाष्यात्॥ ननु पंचगवधनइत्यत्र॥ द्विगोरिति टिट्ठेति वा डीपस्मात्॥ वक्ष्यमाणदिशा टित्वस्याप्रवृत्तित्वेन प्रत्ययग्रहणप
रिभाषाया अप्रवृत्तावपि अवयवे टित्वस्याचारितार्थेन समुदायोपकारकत्वावश्यंभावात्॥ स्पष्टाचेयं रीतिरनुपसर्जना

दित्यत्र कैयटे इत्यत आह ॥ पंचेति ॥ आपिशलिनेति ॥ इजश्चेत्यण् ततो ध्येन्यां तदधीत इत्यण् ॥ तस्य प्रोक्ता लुगितिलुक् ॥ अध्ये
 त्रण तु लुप् इति ॥ अतस्तन्निमित्तको नङि बिति वाक्यशेषः ॥ ननु तस्य लुप् त्वे प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्यङि पर्दुर्वा इत्याशं
 क्याह ॥ अण्योऽकार इति ॥ तदण् निमित्तकस्येति ॥ प्रोक्ताण् निमित्तकस्येत्यर्थः ॥ तदणः ॥ प्रोक्ताणः ॥ एतत् स्त्रीत्वे ॥ अध्ये
 त् स्त्रीत्वे ॥ अतएवेति ॥ वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादेवेत्यर्थः ॥ नङि बिति ॥ अध्येत्रणमाश्रित्येति शेषः ॥ तदंतविधिं विनेति ॥
 ननु ग्रहणवतेति निषेधः ॥ स्वरूपेणोच्चारिते प्रातिपदिकेनान्यत्र टितस्त्वतथात्वादुक्तनिषेधाप्रवृत्तौ तदंतविधिः सुलभ एवे
 ति चेन्न ॥ ग्रहणमुपादानमात्रं न तु स्वरूपेणेत्युगितश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तेः ॥ अतएव ऋष्यं धकटृष्णि कुरुभ्यश्च वृत्थाच्च
 इत्यादौ न तदंतविधिः ॥ सदुर्लभ इति ॥ अणंतस्य गृह्यमाणत्वं तूक्तदिशा बोध्यं ॥ अनन्वयापत्तेरिति ॥ ननु एरपत्यं स्त्रीर्द्वे इत्य
 त्राण् रूपं प्रातिपदिकं संभवत्येवेति चेत्सत्यं ॥ द्वयसजाद्यं शेतन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वा संभवेन तदंतविधौ तत्साहचर्येण तदं
 शेपि स इत्याशयात् ॥ निष्कृष्ये कार्थी भाव इति ॥ ययोर्वृत्तिस्तन्मात्रवृत्ये कार्थी भाव इत्यर्थः ॥ अप्रातिपदिकत्वाच्चेति ॥ नन्वेवं
 कदाचित्ततोपि ढकीति पूर्वग्रंथासंगतिरिति चेन्न ॥ कर्मण्यणित्यस्य टिट्ठौ णजित्यत्रोपस्थितिसामर्थ्येनाप्रातिपदिकत्वेपि त

वि०
१२०

तोङ्गिबिति पूर्वग्रंथाशयात्॥ तदंतविधौ तु संप्रतिकुंभकारेति समुदायं प्रातिपदिकमादाय तदुपस्थितिचारितार्थे सामर्थ्यं
विरहः॥ कर्मण्यणित्येव सिद्धे शीलिकामीति णविधानेनाप्रातिपदिकत्वे पिङ्गिपः प्रवृत्तिरित्याशयः॥ उद्योते विस्तरइ
ति॥ अन्येतु अतिभवतीति धीवरीप्रियपंचेत्यादावुमितश्चवनोरचनषडित्यादिविधिप्रतिषेधप्रवृत्तयेऽमहत्पूर्वग्रहणेन
स्त्रियामित्यधिकारे तदंतविधेर्ज्ञापितत्वान्न तदर्थमनुपसर्जनाधिकारः॥ किंचानुपसर्जनाधिकारेण तदंतविधिज्ञापनात्प्राग
प्यणंतात्प्रातिपदिकादित्यर्थस्त्वयांगीकृतस्तथाचापिशलाब्राह्मणीत्यत्र प्रोक्ताणमादायङ्गिह्वारणायानुपसर्जनाधिकार आवश्यक
कद्वतिनतस्य तदंतविधिज्ञापकता॥ अतिमहतीत्याद्यर्थस्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणनिर्णयेन प्रोक्ताणः स्त्रियामवृत्तावपि तदं
तस्य स्त्रियां वृत्तेः॥ ननु स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वमप्यनुपसर्जनाधिकारज्ञाप्यमेवेति चेन्न॥ तदंतविधिज्ञापकत्वमि
कृतोप्येतत्ज्ञापनं विनावैयर्थ्यानुत्तरेणावश्यकत्वात् स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वे ज्ञापिते उक्तस्थलेङ्गिप्वारणाय
चारितार्थे न तदंतविधिज्ञापकत्वासंभवः॥ अनुपसर्जनाधिकारस्येषु तदंतविधेरुपयोगाभावश्चाननुत्वस्य योजनं कुंभकारेय
इत्यस्य पाक्षिकस्य वारणमिति चेन्न॥ अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययइत्यनेन तददिविधिप्रतिषेधेन तत्रापि पाक्षिकानिष्टप्रसंगस्य दुर्वा

त्। अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनेति दूषणं तवापि समं। कर्मण्यणित्यस्यात्रोपस्थितौ मानाभावः। तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यबो
 ध्यतेन न्यूनस्येत्यपि निर्मूलं किंच शीलिकामीति ज्ञापकाश्रयणेन कथंचिदुक्तप्रतिबंदीवारणसंभवेपिकाष्ठश्रिताया अपत्यं काष्ठ
 श्रेतेयइति प्रयोगवारणाय निष्कृष्येकार्थाभाव एव प्रायेण वृत्तिनिमित्तं। भाष्यादिप्रामाण्यात्तु क्वचित्तदभावेपितत्थितादिः॥ किं
 च स्त्रीभ्योदगित्यत्र स्त्रीवाचकानां ग्रहणमिति त्वदुक्तदिशा सर्वमिदं गजस्नानसमं॥ तस्मादापिशलेत्यादौ ङीप् वारणमेवानुसर्ज
 नाधिकारप्रयोजनं। तदुक्तमत्र सूत्रे भाष्ये अपिशलमधीते अपिशलाव्राह्मणीत्यत्र ङीप् मभूदित्ययमधिकारइति। इदं तर्हि प्रयोज
 नं प्रधानेन तदंतविधिर्यथा स्यात्कुंभकारी अत्र हि प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयाऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्येतत्सूत्रस्य भाष्यम
 नुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायतइति सर्वादिसूत्रस्य भाष्यं चैकदेश्युक्तिरुक्तबाधकबलादिति सुधियो विभावयं त्वि
 त्याहुः॥ प्रयोजनाभावादित्यादिनेति॥ ननु भविषीष्टेत्यत्र भाष्यमते गुणापत्तिरिति चेदत्र केचित्॥ भूसुबोरिति सूत्रेतिङः सार्व
 धात्विति विशेषणादार्धधातुके लिङि गुणनिषेधो नेत्याहुः॥ अन्येतु गाङोङि त्वेन नङि दादेशानां ङित्वमिति ज्ञाप्यते तेन भविषीष्टेत्य
 त्र न दोषः॥ उक्तज्ञापकेनैवाचिनवमित्यादिसिद्धौ पिच्छङि न्नेति तु भवतीत्यादौ शपः सार्वधातुकमिति प्राप्तङित्वनिषेधार्थ

वि०
१२८

मित्याहुस्तन् ॥ गाडोडित्वस्य गाडूकुटेतिसूत्रेविशेषणार्थत्वात् ॥ तत्फलमिणोगादेशेकर्मणिलुडिअगासातांग्रामोदेवदत्ते
नेत्यत्राडित्वान्नेत्वं ॥ नल्पपीतिधर्मिग्राहकमानाल्लादेशभिन्नमेवानुबंधकार्यस्यानिवद्भावेन ॥ तेनभविषीष्टवक्ष्यमाणेत्या
दौनदोषइत्यन्ये ॥ ननुनिरनुबंधकपरिभाषयाढग्रहणेढकोग्रहणंनस्यादित्याशंक्याह ॥ निरनुबंधकस्येति ॥ शिलायाढंछंद
सीत्यादेः ॥ स्पष्टंचेदंभाष्येइति ॥ निरनुबंधकस्येत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ ननुनस्वरेविशेषःङीपोष्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वादि
त्याशंक्याह ॥ एतोहीति ॥ उपरंजकतयेति ॥ इष्टनिइत्संज्ञावारणायान्नाप्यादिरित्यावश्यकमित्यन्ये ॥ देवर्षेभूतेति ॥ तेनेतिशे
षः ॥ अपरिमाणेत्यत्रपरिच्छेदकमानस्याग्रहणेनपारिभाषिकपरिमाणस्यैवग्रहणेनचेतितस्यार्थः ॥ वर्षशब्दःसंवत्सरवाच्य
दंतोनपुंसकःसस्माद्वृजोवर्षल्लुक्चचित्तवतिनित्यमिति विहितस्यलुक् ॥ ननुविस्तशब्दस्येयत्ताविशिष्टसुवर्णपरत्वात्त
स्यचविक्रुत्यसंभवात्पचतीत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह ॥ पचेरिति ॥ अत्रोन्मानत्वादिति ॥ नन्वाहीदगोपुच्छेतिसूत्रेपरिमाण
शब्देनपारिभाषिकपरिमाणग्रहणेपिउन्मानस्यापिग्रहणमितिस्वेनवक्ष्यमाणत्वादसंगतमेतदितिचेन्न ॥ नव्यविवरणे
आहीदितिसूत्रेपरिमाणशब्देनोन्मानस्यनग्रहणमितिपक्षांतरस्याप्युक्तत्वेनतद्गीत्येतद्गंथसत्वात् ॥ पुरुषस्येति ॥ पंचा

रत्निःपुरुषइतिवचनादितिभावः॥उन्मानत्वादिति॥उन्मानशब्देनतुलायामारोप्यन्मीयतेतदूर्ध्वधरदिगवस्थितव
स्तुपरिच्छेदकंचेत्युभयमपिगृह्यतइतिभावः॥लोकव्यवहारादिति॥द्विपुरुषीपरिखेतिलोकव्यवहारादित्यर्थः॥उत्तरस्त्व
त्रानुरोधादिति॥संख्यायाःसंज्ञेत्युत्तरसूत्रानुरोधादित्यर्थः॥संख्याहिनपारिभाषिकपरिमाणं॥बहुव्रीहेरूधसः॥नन्वन
ङ्ङीषोःसमानविषयकत्वेनपर्यायेणतयोःप्रवृत्त्याङीष्पक्षेनानङिःलिकचंडापूङीपूनिषेधेषुप्राप्तेष्वितिग्रंथःसंगच्छ
तामित्यतआह॥समासांतानामिति॥तथाचपूर्वमनङ्पञ्चान्ङीषिति नानयोःपर्यायइतिडापूङीबिति मूलंयुक्तमितिभा
वः॥बहुव्रीहेःकिमितिऊधःशब्दस्यनपुंसकत्वात्केवलान्तदंतादुत्तरपदार्थप्रधानान्तत्पुरुषाच्चनङीष्॥अत्यूधःशब्दस्य
स्त्रियावृत्तावपिततः संख्याव्ययादेरितिङीपाभवितव्यंतथाचबहुव्रीहेरित्यनुक्तावपितएतएवपर्यवस्यतीतिभावः॥प्रा
प्तोधाइति॥अत्यूधाइतिइतितूत्तरस्त्वबहुव्रीहिग्रहणप्रत्युदाहरणमित्युपेक्षितं॥यद्यपिधोङीषितिसुवचंतथाप्युत्तरार्थबहु
व्रीहिग्रहणं॥लक्षणंतरसिद्धमिति॥दामहायनांताच्चेतिसूत्रसिद्धमित्यर्थः॥घृतादित्वादिति॥अयंविचारःप्रासंगिकः॥न
नुसुमंगलीरित्यत्रहल्ङ्मादिसूत्रेणलोपे नभवितव्यमित्याशंक्याह॥ईप्रत्ययइति॥कुंद्सीवनिपावित्यनेन॥विभाषासंपू

कि०
१२६

यद्यप्यमहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे तदंतविधिज्ञापनेन सपूर्वस्येत्यनुक्तावपि तस्य न त्वंसि स्थितितथापि असत्तत्त्व-
स्मिन्ननुपसर्जनादिति पत्युर्विशेषणं स्यात्तस्य गृह्यमाणविशेषणत्वनियमात्तथा च दृढपत्नीति बहुव्रीहौ न स्यादतः सपूर्व-
ग्रहणं॥ सपूर्वस्येत्युक्तौ तु तस्यैव विशेषणं गृह्यमाणत्वात्॥ फलांतरमपि मूले स्पष्टीभविष्यति॥ किं पूर्वावयवोऽर्थवानेव॥ उ-
क्तानर्थकोपि॥ नाद्यइत्याह॥ विद्यमानपूर्वावयवत्वेति॥ नान्यइत्याह॥ अव्यभिचाराच्चेति॥ अमहत्पूर्वग्रहणेन ग्रहणवते-
ति निषेधस्यात्र प्रकरणे प्रवृत्त्यभावज्ञापनात्प्रत्ययविधानाभावाच्चेत्यपि बोध्यं॥ इत्यन्येइति॥ वस्तुतस्तु बहुवृषलपतिरिति
बहुव्रीहेरपि पत्यंतत्वात्तस्य चानुपसर्जनत्वादत्रापि नकारो भवत्येव॥ ननु मूले व्यस्ते कथमित्युक्त्या समस्ते वृषलपत्नीत्या-
दौ नत्वानुपपत्तिशंका नेति लभ्यते तच्चासंगतम्॥ विभाषेति सूत्रे यज्ञसंयोगइत्यनुवृत्त्या वृषलस्य यज्ञानधिकारेण तत्राप्य-
नुपपत्तिशंका तादवस्थादित्याशंक्याह॥ न संबध्यतइति॥ अत्र प्रमाणमाह॥ भाष्येइति॥ वृषलस्य पतिरिति वृषलकर्तृक-
सुकृतस्वामिनीत्यर्थः॥ ननु सपूर्वस्य किं गवां पतिरिति मूलमसंगतं॥ सपूर्वस्येत्युक्तावप्येतद्दोषतादवस्थात्॥ गवामित्यस्य
पूर्वोच्चारितस्य सत्त्वादित्याशंक्याह॥ अवयववाचीति॥ तेन निपातेन॥ तत्रेत्यर्थइति॥ तत्र सूत्रेइत्यर्थः॥ तेनेति॥ तत्र सर्वत्रेत्य-
ङ्गीकारेणेत्यर्थः॥ आद्येन सूत्रेण युक्तइत्यण्॥ द्वितीये संधिवेलेत्यण्॥ तस्य विकारइत्यणितु नेदं॥ प्रतिपदोक्तपरिभाषयानसत्रपदघटित

शब्देणविहिताणवग्रहणात्॥ इत्यपरइति॥ इदमेवयुक्तं॥ विधित्वानुरोधादिति॥ मुख्यार्थकैतत्प्रवृत्तौ तत्रजातेरस्त्रीत्यनेनसिद्धौ
 नागग्रहणस्यनियमार्थत्वंवाच्यंस्यादितिभावः॥ गौरित्यर्थेइति॥ वृत्तिमतेत्वन्ननीलीत्येव॥ प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तेनप्रवृत्त्यनंगीका
 रादितिबोध्यं॥ नरूपादीनामिति॥ उवर्णातत्वाभावेनङीषोऽप्रवृत्तावपिगुणवचनेतिष्यङ्-वारणायैषांगुणवचनत्वंनेष्यतइतिबो
 ध्यं॥ ऐक्यमित्यत्रब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ श्रुक्केतित्विति॥ इदमप्ययुक्तं॥ खरुसंयोगोपेतिनिषेधात्॥ पीतेत्युचितं॥ पुंयोगादा॥ पुंस्ते
 वयःप्रसिद्धइति॥ ननुशूद्रादिशब्देभ्योवस्तुतःशूद्रत्वविशिष्टायांशूद्रस्यस्त्रीत्येवंरूपेणविवक्षितायांङिपून्प्राप्नोतीतिचेन्नेष्यत
 एवानङीष्॥ चतुर्भिःप्रकारैरतस्मिन्सइत्येतद्रवति॥ तात्स्थ्यात्तात्पर्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्यादितिप्रकृतसूत्रस्यभाष्यादिति
 केचित्। अन्येत्वंथवापुनरस्तुतस्यामेवप्रष्टशब्दइतितदुत्तरभाष्यादुक्तविषयेपिङीषिष्यते। वस्तुतस्तुजातिमत्वेपिशूद्रस्यस्त्रीत्येवं
 रूपेणविवक्षितानतुशूद्रत्वजातिमत्वेनेतिनततष्टाप्। सर्वत्रशक्यतावच्छेदकारोपएबलक्षणेतिननियमः। सतिसंभवेशक्यतावच्छे
 दकारोपोलक्षणेतिनाग्रेयःस्थालीपाकइत्यत्रपुंवद्वावानापत्तिरित्याहुः। गौरादिषुबोध्यमिति। देवकदुहितेत्यर्थेतेनङीषोऽविधानाद
 संगतमेतत्। तन्निषेधस्य। तृजकाभ्यांकर्त्तरीतिनिषेधस्य। नियमार्थमिति। पदस्यादितिविग्रहेसुबुत्पत्तेःप्राक्समासात्स्थशब्दस्यापुद
 त्वत्वात्स्थत्वनिषेधस्यसात्यदाद्योरित्यनेनसिद्धत्वात्॥ वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतःमन्त्रालेनविदुषामुद्रितेयशिलासरेःशुभमस्तु॥

इति राघवेन्द्राचार्यकृताशब्देन्दुशेखरविषमव्याख्यासमाप्ता

